

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**Б.Н.ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗСТАН-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-13(575.2) (043.3)**

ДААКЫБАЕВА АЙНУРА БИЛИМОВНА

**Кыргыз тилинин практикалык сабактарында
медик-студенттердин диалогдук кебин
калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен
методикасы (кыргыз тили)
Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган**

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илимий жетекчиси:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Добаев К.Д.**

Бишкек – 2023

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	3-11
I Бап. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛОГДУК КЕПТИН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА АЛАРДЫ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ.....	12
1.1. Диалогдук кептин изилдениш тарыхынан.....	12-30
1.2. Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикалык системасынын өзгөчөлүктөрү.....	31-42
1.3. Диалогдук кепти калыптандыруу маселелери.....	43-48
1.4. Кыргызстанда диалогдук кептин маселелери (көйгөйлөрү) жана аны үйрөтүүдөгү методикалык негиздер.....	48-78
I бап боюнча корутунду.....	78-79
II Бап. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛОГДУК КЕПТИ ҮЙРӨТҮҮНҮН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	80
3.1. Кыргызча диалогдук кепти окутуп үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары.....	80-91
3.2. Диалогдогу кептик кырдаал, структуралык өзгөчөлүгү жана багыттары.....	91-100
3.3. Кыргыз тилиндеги диалогдук кепти үйрөтүүнүн түзүлүш өзгөчөлүгү, түрлөрү.....	100-119
3.4. Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык бөтөнчөлүктөрү: диалог-маек, диалог-конфликт, диалог полемика, диалог унисон.....	119-130
II бап боюнча корутунду.....	130-131
III Бап. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ.....	132
2.1. Педагогикалык эксперименттин максаты жана милдеттери.....	132-139
2.2. Эксперименттик иштердин жүрүшү.....	139-152
III бап боюнча корутунду.....	152-154
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	155-160
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	161-171

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. XX кылымдын акыркы он жылдыгынан тартып билим берүү багытында кескин өзгөрүүлөр болду. Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы иштелип чыгып, анда белгиленген иш-аракеттер активдүү түрдө турмушка ашырыла баштады. Кыргыз Республикасында тил саясатын жүргүзүү боюнча улуттук программанын иштелип чыгышы жана анын турмушка ашырыла башташы менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутууга коюлуп жаткан суроо-талаптарды кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебинин калыптанышын турмушка ашыруунун лингводидактикалык негиздерин иштеп чыгууну өзүнчө жана атайын иликтөө зарыл экендигин турмуштун өзү коюп отурат.

Улуттук программа кыргыз тилин окутуу чөйрөсүнө карата конкреттүү түрдө: “кыргыз тилин эне тили катары, экинчи тили катары жана чет тили катары окутууга жаңы муундагы окуу-усулдук комплекстерин даярдоо жана басып чыгаруу”, - милдетин койду.

1989-жылы кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили статусуна ээ болгон. Ал эми эгемендүүлүккө ээ болуу менен, т.а., кыргыз тилин экинчи тил катары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окутууга мамлекеттик деңгээлде маани берилип, окуу программалары, окуу китептер, методикалык колдонмолор иштелип чыгып, жарыялана баштаган. Эгемендүүлүктүн орношу менен билим берүү системасында динамикалык өнүгүү, өзгөрүү пайда болгон. Жогорку окуу жайлар 4 эсеге өскөн.

Ошондой эле Улуттук программанын талаптарына ылайык мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоонун системасы «Кыргызтест» түзүлүп, ал тарабынан кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар тил билүүнү баалоонун эл аралык талаптарына ылайык алты деңгээл боюнча иштелип чыгып, ар бир деңгээлдин талаптары аныкталган (2015). Мында

кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмуну жана натыйжасы белгиленген деңгээлдерге ылайык болуу талабы коюлган. Белгиленген алты деңгээлдин баардыгы сүйлөшүү компетенциясынын мазмунун аныктап, сүйлөшүүнүн милдеттери, максаттары, чөйрөлөрү, кырдаалдары, тематикалары деңгээлдер боюнча так көрсөтүлгөн. Ошондой эле экинчи тилди окутуудагы негизги максат тил үйрөнүүчүлөрдүн ал тилде эркин оозеки сүйлөй алуусуна жетишүү экендиги көрсөтүлөт.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча окумуштуу-адистер өсүп чыккан. Алардын катарында Ж.А.Чыманов, К.А.Биялиев, С.Рысбаев, К.Добаев, А.Акматова, Т.Асанакунов, Ү.Б.Култаева, М.Сыдыкбаева ж.б. бар.

Арийне, буга чейин кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда лингвистикалык жаатта окумуштуулар тарабынан изилдөөлөр жүргүзүлүп, бир нече эмгектер жарык көрдү. Ошентсе да, жалпы эле кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун анын ичинде медик-студенттердин диалогдук кебинин проблемаларына атайын арналган илимий эмгектер саналуу экендигин, жок экендигин тана албайбыз.

Диалогдук кептин ар тараптан терең изилдениши азыркы кыргыз адабий тилдин өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт жана кыргыз тилди экинчи тил катары окутууда теориялык, практикалык жагынан тереңдетип изилдөөгө база болуп берет. Муну менен катар тилибиздеги көркөм сөз каражаттарынын табият-маңызын терең жана ар тараптуу ачып берүүгө да зор көмөк көрсөтөрү шексиз. Диалогдук кептин изилдениши тилибиздин бай үлгүлөрүнөн кабар берип, кыргыз элинин улуттук бөтөнчөлүгүн ачууга өбөлгө түзөт. Мисалы орус группаларынын өзгөчөлүгүн эске алып тилди окутууда жана үйрөтүүдө азыркы кеңири жайылган ыкма-интерактивдүү методикага айрыкча маани берилди. Тилди үйрөтүүдө коммуникативдик методдун артыкчылыгы практикада диалог, монолог, тестирлөө, тийиштүү темада сүйлөп берүү ж.б. байкалып жатат.

21-кылымда диалогго болгон муктаждык өсүүдө. Диалог жигердүү

турмуштук позициянын, өз алдынча ой жүгүртүүнүн көрсөткүчү катары иштейт жана чындыкты издөөгө салым кошот. Диалог – бул иш, көйгөйлөр, ниет ж.б.у.с. жөнүндө сүйлөшүү. Диалогдун максаты – чындыкты иреттүү табуу. Кайсы гана чындыктын объектиси болбосун, ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда гана атайын изилдөөнүн предметине айланат. Бул жагдай биздин да изилдеп жаткан илимий ишибизге тиешелүү болуп, «кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруунун лингводидактикалык негиздери» деген аталышка ээ болгон. Кыргыз тилин Кыргызстанда жогорку билим алып, ар кайсы чет өлкөлөрдөн келген студенттер үйрөнүшөт. Анын үстүнө медициналык адистиктер чет элдиктер арасында эң популярдуу. Медициналык университетте кыргыз тили чет тили катары негизги дисциплина болуп эсептелбейт, бирок бул университетте да, клиникалык мекемелерде практика учурунда медициналык студенттердин кесиптик ишмердүүлүгү үчүн маанилүү.

Медициналык университетте кыргыз тилин чет тили катары окутуунун негизги принциби билим берүүнүн кесиптик багытынын принциби болуп саналат. Чет элдик студенттердин билими адистикке негизделиши керек жана кесиптик кыргыз тилин билүү талап кылынган практикага багытталышы шарт.

Кыргыз тилин чет тили катары өздөштүрүүдө негизги максат ал тилдин мыйзам ченемдүү системасы болгон негизги фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык жактарын өздөштүрүү болуп эсептелет. Ал эми кыргыз тилди чет тили спецификалык ишмердүүлүк катары өздөштүрүү, анын ичиндеги диалог сүйлөшүүнүн базалык формасы катары эсептелгени менен, окутуучу-практиктер көз жаздымда калтырылып келген. 60-жылдардын башында дүйнөлүк лингвистикада чет тилдерди өздөштүрүүдө чоң бурулуш жасалган. Биринчи планга оозеки кепти активдүү түрдө өздөштүрүү жана диалогдук кеп тармагында машыгууга жана үйрөнүүгө көңүл бурулат. Мындай жагдай окумуштуулардын кызуу талкуусун жаратпай койбойт.

Өзгөчө диалогдун негизин түзгөн кептик ситуация, көйгөйлүү жана конструктивдүүлүк кылдат анализдин предметине айланат. Булар кыргыз тилин чет тили катары окутуу үчүн өзгөчө мааниге ээ. Ошондой эле аудиторияда студенттердин мотивациялуу баарлашууга, шарттарды түзүүгө, алардын көз карашын кеңейтүүгө, социалдык-маданий компетенттүүлүгүн калыптандырууга, стихиялуу кепти өнүктүрүүгө кызмат кылат.

Изилдөө кыргыз тилин окутууда тил үйрөнүүчүнүн б.а., медик-студенттердин диалогдук кебинин калыптанышынын талабына ылайык үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин иштеп чыгууга арналгандыгы менен актуалдуулукка ээ. Кыргыз эмес студенттердин кыргыз тилин өздөштүрүү даражасына таасир этүүчү лингводидактикалык факторлордун жыйындысын эске алууга мүмкүндүк берет жана медик-студенттердин аудиториясында чет тили катары кыргыз тилин окутуунун методикасын жана моделдерин иштеп чыгуунун актуалдуулугу кыргыз тилин чет тили катары мажбурлап өздөштүрүүнүн максаттарынын ортосунда орун алган карама-каршылыктар менен ырасталат.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебинин калыптанышын өнүктүрүүнүн лингвистикалык жана дидактикалык негиздерин аныктоо. Тил чөйрөсүнө жакшыраак ыңгайлашуу максатында кыргыз тилин, Кыргызстандын медициналык жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде окутуу үчүн активдүү баарлашуу жана көпчүлүк студенттер үчүн кыргыз тилинде баарлашуунун кеп практикасынын жетишсиздиги, кептин өз ара аракеттенүүсүнүн кырдаалдарын, тактикасын эске алуу менен сүйлөө жүрүм-туруму, улуттук этикеттин өзгөчөлүктөрү каралышы максатка ылайык. Кыргыз тилин ийгиликтүү үйрөнүүгө, кеп иш-аракетинин оозеки түрлөрүн алда канча натыйжалуу өнүктүрүүгө салым кошуу. Изилдөөнүн максатына ылайык эмгекте кыргыз тили аудиториясында кыргыз тилдүү эмес студенттердин (A1–A2 деңгээли) кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүн окутуу процесси каралат. Билим берүү процессинде коммуникативдик

компетенттүүлүктү калыптандыруу ыкмасы катары диалогдун ролун жана ордун аныктоо эсептелет. Кыргыз тилдүү эмес медик-студенттердин кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүнө даярдоодо кырдаалдык жана көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун өнүгүү, окутуу потенциалын ишке ашыруу саналат.

Изилдөөнүн милдеттери:

- диалогдук кепти натыйжалуу окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу окутуунун формаларын, каражаттарын жана ык-жолдорун иштеп чыгуу;
- кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрү боюнча кыргыз тилдүү эмес студенттерди окутуунун деңгээлин эске алуу менен кептик кырдаалды, дифференцияланган проблемалык-конструктивдүү диалог ыкмасы менен окутуунун моделдерин иштеп чыгуу жана эксперименталдык түрдө сыноо (A1–A2 деңгээли).
- алынган натыйжаларды, жыйынтыктарды эксперименттик сыноолордон өткөрүү, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: диалогдук кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилинде диалогдук кепти медик-студенттерге окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө жана

коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- диалогдук кептин өзгөчөлүктөрү, диалогдогу кептик кырдаал;
- медик-студенттерди окутуунун деңгээлин эске алууда көйгөйлүү-конструктивдүү диалог;
- медик-студенттердин кыргыз тилиндеги диалогдук кебин өркүндөтүүнүн педагогикалык жана методикалык шарттары;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүүнүн натыйжалуу формалары, каражаттары жана ык-жолдору;

Издөнүүчүнүн жеке салымы: темага байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер ж.б. изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, жалпылаштырылды. Диалогдук кепти окутуунун лингвистикалык жана лингводидактикалык негиздери жекече иштелип чыкты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин планы, аларды өткөрүү иш-чаралары изденүүчүнүн өзү тарабынан жана анын көрсөтмөсү же катышуусу менен ишке ашырылды. Жалпы корутунду, практикалык сунуштар изденүүчү тарабынан жекече иштелип, сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын тастыкталышы: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин кыргыз тили кафедрасында талкууланды. Эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Кыргызстан-Россия Славян университетинин, Эл аралык медициналык университеттин, Эл аралык жогорку медициналык мектебинин факультеттеринде ачык сабактар уюштурулуп, алар талкууланды. Мезгилдүү басылмаларда, журналдарда жана жыйнактарда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары медик-студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп келе жаткан Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин медициналык факультетинин,

Эл аралык медициналык университетинин, Эл аралык жогорку медициналык мектебинин студенттери тандалып алынды. Эксперименттик иш-аракеттерге аталган окуу жайларынын окутуучулары менен 1-2-курстардын студенттери катышты.

Эксперименттик изилдөө иштери ар биринин максат-милдеттери, мазмуну жана иш-чаралары аныкталган, өз ара байланышта болгон үч этапта жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн биринчи этабы(2017-2018-жж.) – теориялык жана аналитикалык төмөнкүдөй иштер аткарылды. Максаттар жана милдеттер аныкталып жана белгиленип, изилдөөнүн объектиси жана предмети баяндалат. Кыргыз тилиндеги диалогду окутуунун теориядагы жана практикадагы иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды. Лингвистика, педагогика, психология боюнча илимий адабияттарды изилдеп, талдап, медик-студенттерге кыргыз тилин чет тил катары окутуунун диалогдук методикасынын маанисин аныктоо максатында кыргыз жана кыргыз тилин чет тил катары окутуунун методикасы иштелди. Билим берүү процессинде диалогдун ордун аныктоо максатында мамлекеттик стандарттарды, программаларды, окуу китептерин жана окуу-методикалык колдонмолорду изилдеп, талдоо жүргүзүлдү. Диалогдуулукту өнүктүрүү боюнча системалаштырылган милдеттер жана бул чөйрөдөгү кемчиликтер кыргыз тилдүү эмес медик-студенттердин тилди үйрөнүү стадиясына ылайык оозеки сүйлөө деңгээлин аныктоо, ошондой эле студенттер үчүн эң актуалдуу жана кызыктуу темаларды, иштердин формаларын аныктоо максатында айкындоочу эксперимент иштелип чыккан жана жүргүзүлгөн диалог ыкмасы эң натыйжалуу боло алат.

Изилдөөнүн экинчи этабы (2019-2020-жж.) – теориялык жыйынтыктар менен практикалык тажрыйбаларга таянуу менен медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандырып, өстүрүүгө карата конкреттүү иш-аракеттер каралды. Эксперименталдык жана чалгындоо, аныктоочу эксперименттин натыйжаларына сандык жана сапаттык талдоо

жүргүзүлдү. Кептик кырдаал жана конструктивдүү диалогдун методологиясын камсыз кылуу үчүн илимий өбөлгөлөрдү аныктоо боюнча иштер жүргүзүлдү. Диалог үчүн дидактикалык материал тандалып алынган жана диалогду окуу процессинде ишке ашыруунун темалары жана жолдору тандалган. Диалог боюнча иштөөнүн, окутуунун алда канча алгылыктуу деп саналган формалары, каражаттары жана ык-жолдору конкреттүү сабактарда колдонулуп, алардын натыйжалары талдоого алынды, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Изилдөөнүн үчүнчү этабы (2021-2022-жж.) – текшерүүчү же калыптандыруучу эксперименталдык этап болду. Бул этапта медициналык факультеттин кыргыз тилин өздөштүрбөгөн жана орус тилдүү башка студенттерден түзүлгөн топтордо кептик кырдаал жана көйгөйлүү-конструктивдүү диалог ыкмасы сыналды. Эксперименттин натыйжаларын жалпылоо жана системалаштырууда кептик кырдаал, көйгөйлүү-конструктивдүү диалог ыкмасынын эффективдүүлүгү жана гипотезанын жашоого жөндөмдүүлүгү жөнүндө тыянактар чыгарылып, материалы так берилген. Окууну уюштуруу: Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университети, Эл аралык медициналык университети, Эл аралык жогорку медициналык мектеби изилдөө үчүн эксперименталдык база катары кызмат кылышты. Экспериментке Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин медициналык факультетинин студенттери (80 адам) жана Эл аралык жогорку медициналык мектеп, Эл аралык медициналык университеттеринин (70 адам) студенттери катышты. Изилдөөнүн жыйынтыгынын илимий жаңылыгы болуп төмөнкүлөр саналат:

Мында эксперименттин 1-2-этаптарынын жыйынтыктарына ылайык иштин мазмунундагы толуктоолор каралды. Конкреттүү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикада кеңири колдонулууга өттү. Алынган тыянактар иштин мазмунуна киргизилип, корутунду толукталып, практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы:
диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну эмгекте чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, үчбаптан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү 171 бет.

I Бap. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛОГДУК КЕПТИН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА АЛАРДЫ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1.Диалогдук кептин изилдениш тарыхынан

Кыргыз тили – азыркы учурдагы жандуу тилдердин эң байыркыларынын бири. Ал миндеген жылдар бою кыргыз элинин баарлашуусун гана эмес, рухий муктаждыктарын да канаатандырып, элибиз менен кошо жашап келди.

Кыргыздардын оозеки тили менен бирге жазуусу б.з.ч. 3 к. - б.з. 10-11-кк. чейин болгондугу белгилүү. Бул тилдин үлгүлөрү Хакасиядагы, Тувадагы, Тоолуу Алтайдагы, Монголиядагы, Таластагы, Кочкордогу жазуу эстеликтеринде сакталып калган. Жазуу эстеликтери Орхондогу жазуу эстеликтеринен эрте пайда болуп, архаикалык мүнөздө айрым фонетикалык, грамматикалык, структуралык өзгөчөлүктөргө ээ. Орхон түрктөр өз жазуу системасын түзүүдө байыркы кыргыздардын жазуу маданиятындагы тажрыйбаны пайдаланышкан. Б.Б.Радлов, В.Томсен, С.Е.Малов сыяктуу окумуштуулар өз кезегинде эле бул жазуу системасы кыргыздарга таандык экендигин өз изилдөөлөрүндө, андан соңку жарык көргөн эмгектеринде далилдешкен. Ал жазуу системасы ошол учурдагы кыргыз тилинин, мамлекеттик иш-кагаздарынын, дипломатиялык алакалардын талабына толук жооп берген.

Ал эми адам баласынын пикир алышуусу, бири-бирин түшүнүүсү, информация алмашуусу, сүйлөшүүсү тил аркылуу ишке ашат. Орус элинин көрүнүктүү окумуштуусу Р.О.Винокур: “Тил качан колдонгондо гана тил болот” [Винокур, 1980. 57] деген туура идеяны айткан. Чындыгында, биздин информация алмашуубуз, сүйлөшүүбүз, пикир алышуубуз лингвистикалык, экстралингвистикалык факторлордун карым-катнашынын негизине гана ишке ашат.

Биз жашап жаткан коомдо ар түрдүү чөйрөлөр, ар түрдүү тармактар бар. Адам баласы ушул чөйрөлөрдөн, тармактардан сырткары жашай албайт.

Ошондуктан ошол чөйрөлөрдө турмуштук муктаждыктан, зарылдыктан улам пикир алышууга туура келет.

Пикир алышууда тил каражаттарынын ылгап алынышы, тандалышы жана өз ара уюшулушу дайыма эле бирдей боло бербейт. Мындай өзгөчөлүктөр тилге тиешелүү болбогон, андан сырткары турган факторлор менен шартташуудан улам келип чыгат. Анда пикир алышуу же сүйлөшүү жүрүп жаткан чөйрө, шарт, кырдаал, пикир алышуунун формалары (оозеки жана жазуу) жана башкалар болот. Тил үйрөнүүнүн негизги максаты – оозеки жана жазуу жүзүндөгү сүйлөө жөндөмдүүлүгүн камтыган ийгиликтүү баарлашуу. Сүйлөшүү, жалпы эле кепэкиформада: оозекижанажазууформада болот. Сүйлөө иш-аракети – кепте ойлорду жаратууга, кепти кабыл алууга, маалыматты талдоодо анын мааниси жана пикир билдирүү зарылдыгы жөнүндө чечим чыгарууга багытталган активдүү процесс. Демек, оозеки сүйлөө көндүмдөрдүн жыйындысын айкалыштырат: сүйлөө (речти кайра чыгаруу) жана угуу (үндүү кепти кабыл алуу). Оозеки сүйлөө экиден кем эмес маектешинин катышуусун билдирет, ал диалогдук формада (эки же андан көп маектештин катышуусу менен) жана монологдук формада (сөз бир адамга же аудиторияга багытталганда) берилиши мүмкүн [Щукин, 2008. 361.]. Ар бир элдин улуттар аралык баарлашуу маселелери, анын ичинде кыргыз тилин чет тили катары окутуу студенттердин социалдык чөйрөсүн кеңейтүү менен, баарлашуу маданиятына, жалпы кептик өнүгүүсүнө таасирин тийгизет. Тилди үйрөнүү, ал тилде маалымат алуу, сүйлөө, өз оюн билдирүү, пикирлешүү экендиги белгилүү. Тилдерди билүү түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн бири-бири менен байланышын, акылдашуусун ишке ашырат. Элдердин кылымдар бою жыйнаган маданий мурастарын, тилин үйрөнүү, кастарлоо интернационалдык тарбиянын эң негизги белгиси болуп саналат.

Окумуштуу К.Биялиев: «Бүгүнкү күндө жогорку окуу жайлар үчүн мезгил талабына шайкеш келген окутуу жана өздөштүрүү теориясын иштеп чыгуу, тил үйрөнүү деңгээлине жараша окутуунун максаттары менен милдеттерин, анын мазмунун, принциптери менен методдорун, окутуунун

формаларын аныктоо каражаттары менен окутуу процессиндеги көзөмөлдөө ыкмаларын иштеп чыгуу жана окутуу технологияларына байланыштуу көптөгөн башка проблемаларды чечүү милдеттери турат»; «...экинчи же чет тилин үйрөтүүдө, биринчи кезекте, бул тилде эң жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда маектешүүгө, пикир алышууга, сүйлөшүүгө, б.а. кепке, кеп ишмердикке үйрөтүү зарыл», – деп окутуунун негизги мазмуну катары сүйлөшүүнү (коммуникацияны) белгилейт [Биялиев, 2010. 8.]

Кайсы гана чындыктын объектиси болбосун, ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда гана атайын изилдөөнүн предметине айланат. Адамдын кеп ишмердүүлүгү анын жашоосундагы негизги функциялардан болуп келген. Адамдар сүйлөшүү ишмердүүлүгү аркылуу дүйнөнү, өзүн-өзү таанып, кеп ишмердүүлүгүнүн эң негизгиси диалог экендигин билишкен. Анткени бизге илимде белгилүү болгон антикалык мезгилдин тил маселесине тиешелүү эң күчтүү чыгармасы Платондун диалогу «Кратил». Бул чыгарма туура ат берүүнүн методун ачат. Чыгармада, негизинен: 1. Ат менен нерсенин ортосундагы байланыш; 2. Ат менен нерсенин ортосундагы байланышты түзчү киши; 3. Ат менен нерсенин ортосундагы байланыштын жоболору жөнүндө айтылат. Чыгармада үч кишинин диалогу берилет: Сократ, Кратил жана Гермоген атоонун тегерегинде талаш-тартышка түшүшөт. Анда Сократ болсо экөөнө улам-улам суроо коюу менен, алардын көз карашынан чындыкты издеп, чындыкты табууга аракеттенет. Гермоген биринчилерден болуп Сократка кайрылат да, «ар-бир нерсенин табият тартуулаган, жаралганда эле ошол нерсе менен кошо жаралган туура аты болот», - дейт. Ал эми Кратил болсо Гермогендин айтканына макул болбой, «ат берүү, атоо шарттуу түрдө аныкталат, шарттуу түрдө белгиленет, ошондуктан ат, атоо ошол нерсенин табиятын, касиетин көрсөтө албайт» [Назарчук, 2010, №1. 51-70.], дейт да, ушул нукта маектеше беришет. Мына ушул сыяктуу диалогго ойчулдар, философтор, чечендер, адабиятчылар, тилчилер байыртадан эле кайрылышып, анын түрдүү проблемаларына көңүл

бурушуп, ал аркылуу чыгармаларын элге жеткирүүгө аракет кылышкан. Алар диалог аркылуу философиялык ойлордун негизин түзүшкөн. Диалог ошол мезгилде адабий-философиялык жанр катары Сократ жана анын эвристикалык диалогу менен тыгыз байланышта Байыркы Грецияда, Байыркы Римде пайда болгон. Байыркы философтор диалогдун формасын суроо-жооп иретинде колдонуп келишкен жана андагы карама-каршы ойлордун тууралыгы маектерде жыйынтыкталган.

XX кылымга чейин диалог негизинен философиянын, психологиянын, көркөм адабияттын каражаты катары эсептелип, тил илиминде каралбай келген. Ал эми диалог тилде XX кылымдын 20-жылдарында Л.П.Якубинскийдин “О диалогической речи” аттуу макаласынан башталат. Ал макала “Русская речь” журналына жарык көрөт. Анда сүйлөшүү кебинин айрым маселелери орус тил илиминде айрым эмгектерде сөзгө алына баштап, XX кылымдын экинчи жарымынан кийин орус тилинин сүйлөшүү кебин адабий тилдин өзгөчө түрү катары изилдөө көпчүлүк тилчи окумуштуулардын кызыгуусун жараткан. Андан кийин Т.Г.Винокурдун “О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке” аттуу кандидаттык диссертациясында берилет [Винокур, 1953.73.]. Диалогту андан ары тереңдетип изилдөө М.Л.Михлинанын “Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи” [Михлина, 1955] аттуу эмгегине таандык. Алар диалогдук кептин базасында сүйлөшүүнүн өзгөчөлүгүн изилдешкен.

А.Н.Васильева [Васильева, 1976. 240.] сүйлөшүү кебин адабий тилдин функционалдык стили катары изилдесе, ф.и.д., профессор Е.А.Земскаянын редакторлугу менен жарык көргөн коллектив түзгөн “Русская разговорная речь: фонетика, морфология, лексика, жесть” [Земская, 1983. 23.] деген эмгекте диалогду эркин пикир алышууда колдонулган адабий тилдин бир түрү катары коңдолгон адабий тилге карама-каршы турган өзгөчө системаны түзөт деп иликтөөгө алышкан.

Бүгүнкү күндө “диалог” деген сөздүн ар кандай түшүндүрмөлөрү берилүүдө. Аласак, чоң энциклопедиялык сөздүктө: «Диалог (грек тилинен dialogos) – эки же андан ашык адамдардын кеп алышуусу, оозеки кептин формасы» - деген аныктама берилген. Окумуштуу Э.Г.Рябцева болсо диалог тууралуу мындай деген: “диалог – жөн гана «эки адамдын сүйлөшүүсү» эмес, өзгөчө аң-сезим, сапаттуу түрдөгү карым-катнаштар” [Рябцева, 1994. 86-91.]; С.И.Ожегов жана Н.Ю.Шведовалар “диалог – эки адамдын сүйлөшүүсү, репликалар (жооптор) менен алмашуу; диалог – эки же андан ашык жактардын сүйлөшүүсү, эки адамдын кеп алышуусун камтыган адабий чыгарманын бөлүгү” [Шведова, 1956. № 2. 67-82.], Т.Ф.Ефремова: эки адамдын жана эки жактын топтору менен сүйлөшүүсү (кеп алышуусу) [Ефремова, 2000. 74.], К.К.Юдахиндин Орусча-кыргызча сөздүгүндө: диалог – бул эки же андан ашык адамдардын өз ара маектешүүсү [Юдахин, 1985.480.], Рысбаев С.К., Сыдыкова Б.Ч. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери аттуу китебинде: «...маек (диалог) дегенде жөн гана суроо-жооптордун жыйындысы эмес, көйгөйлүү-кырдаалдык мүнөздөгү турмуштук маектешүүлөрдү эсибизге алганыбыз оң» - деген пикирде болушкан [Рысбаев, 2002. 21.]. Демек, 19-кылымдын окумуштууларынан тартып азыркы күнгө чейин изилдеп келе жаткандардын ойлору боюнча, диалог – бул баарыдан мурда эки же андан ашык адамдын кеби; бул стандарттуу түрдөгү суроо-жооп эмес кайсы бир көйгөйлүү-кырдаалдык жагдайларга байланыштуу маектешүү. Л.П.Якубинский дагы бул кептин формасынын өзгөчө белгилерин изилдеп ажырата алды: маектешүүнүн бир нече катышуучуларынын болушу, көрүү жана угуу каналы боюнча кепти кабыл алуунун “акция” жана “реакция” принциби, паралингвистикалык факторлордун маанилүүлүгү, жооптордун көлөмү. Ошондой эле бул окумуштуу белгилегендей, диалогдук кеп сүйлөп жаткан учурга гана көз каранды болот [Якубинский, 1986. 37-58].

Диалогду окутуу маселелерине арналган изилдөөлөргө кайрылсак О.И.Трубицина өзүнүн эмгегинде диалогду окутуудагы негизги түшүнүктөр:

диалог, реплика стимулу, реплика реакциясы, диалогдук бирдик, диалогдук сүйлөө көндүмдөрү, функционалдык жардамы, диалогду окутуунун дедуктивдик, индуктивдик жолу, репликация көндүмдөрү экенин белгилейт [Трубицина, 2018.204-207.]. Диалогдук кеп бул түздөн-түз сүйлөшүү процесси, анда билдирүүлөр менен алмашуу жүрөт, ар бир коммуникант үчүн сүйлөө ишинин мезгилдери кабыл алуу жана иштеп чыгуу мезгилдери менен алмаштырылат. Ушул аныктамадан келип чыккандай, бир сүйлөө актысынын алкагында, кабыл алуу менен өндүрүштү айкалыштырган сөздөр менен репликалардын алмашуусу жүрөт. Анткени катышуучулардын ар бири угуучу жана сүйлөөчүнүн ролун аткарышарын айтат. Владимир Львович Скалкиндин пикири боюнча: “диалогдук кепти мүнөздөө менен, диалогдук кеп кырдаалдык-тематикалык жамааттын жана коммуникативдик мотивдердин айкалышы, тикелей баарлашуу актысында эки же андан ашык маектештер тарабынан ырааттуу түзүлгөн оозеки билдирүүлөрдүн айкалышы” [Скалкин, 1989. 204.] дейт.

Диалогдук кепти окутуунун бирдиги - диалогдук биримдик. Микродиалог 3-5 диалогдук бирдикти камтыйт, ал эми макродиалог бир байланыш кырдаалы менен бириккен бир нече микродиалогдорду камтыйт. Диалогдук сүйлөөнү окутуунун эң жөнөкөй бирдиги эки мөөнөттүү экендигинен келип чыгат. Диалогдук биримдик, анын ичинде стимул берүүчү, сигналдын кабыл алуусуна ылайык жана жооп берүүчү иш-аракеттер, диалогдук сүйлөө көндүмдөрүнүн өнүгүшүнүн баштапкы деңгээли, ушул иш-аракеттердин жыйындысы катары каралышы мүмкүн. Диалогдук кеп көндүмдөрүн андан ары өркүндөтүү студенттердин бир катар диалогдук бирдикти айкалыштыруусу жана андагы репликаларды кеңейтүү, генерациялоо жөндөмүн өздөштүрүүсүнүн аркасында ишке ашат.

Диалогдук бирдиктин бул түрлөрү диалогдун түрлөрүн аныктайт, алардын ичинен негизгиси орто мектепте окуу планына киргизилген:

бир тараптуу диалог (интервью түрү);

диалог - эки тараптуу суроо;

диалог - пикир алмашуу.

Изилдөөлөрдө диалогдук бирдиктердин структуралык, функционалдык түрлөрү жөнүндө ар кандай сандык маалыматтар келтирилген. Анализдөө стимулдаштыруучу көлөм деп айтууга мүмкүнчүлүк берет.

Сурак формасындагы репликалар жана баяндоочу каармандын стимулдаштыруучу репликалары болжол менен дал келет (суроо-жооп - 34,9% баяндоо - баяндоо-33,9%, баяндоо суроосу-15,6%), бул байланыш бир кыйла адилеттүү көрүнөт, деп эсептейт Э.И.Пассов. Анын пикири боюнча, “суроо-жооп берүү жетишсиз экендигин, ал көп учурда диалогдук сөз деп аталган нерсени өздөштүрүүгө чейин жетерин, бирок функционалдык ар кандай эскертүүлөрдүн жетиштүү көлөмдө болушу керектигин баса белгилейт” [Пассов, 2010.73.].

Чет тилди өздөштүрүүдө негизги максат болуп, ал тилдин мыйзам ченемдүү системасы болгон негизги фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык гана жактарын өздөштүрүү болуп, ал эми чет тилди спецификалык ишмердүүлүк катары өздөштүрүү, анын ичиндеги диалог сүйлөшүүнүн базалык формасы катары эсептелгени менен, окутуучу-практиктер көз жаздымында көлөкөдө калтырып келген. 60-жылдардын башында чет тилдерди өздөштүрүүдө чоң бурулуш жасалган: биринчи планга оозеки кепти активдүү түрдө өздөштүрүү жана диалогдук кеп тармагында машыгууга жана үйрөнүүгө көңүл бурулат. Мындай жагдай окумуштуулардын кызуу талкуусун жаратпай койбойт, өзгөчө диалогдун негизин түзгөн кептик кырдаал кылдат анализдин предметине айланат.

Кептик кырдаалдын проблемаларын караштырууга арналган атайын изилдөө болуп И.Бермандын жана В.Бухбиндердин макаласы эсептелет. Макаланын авторлору оозеки кептин ситуативдүүлүгүн жана кептик кырдаал кубулушунун ортосуна так чек коюшат. Кептик кырдаал төмөндөгүчө түшүнүктөрдүн системасы менен берилген: “Оозеки кептин жүрүшүндө сүйлөөнүн калыптануусу кепке тышкы болуп эсептелген факторлордун таасиринде жүрөт. Алардын ичине коммуникацияны жасаган кырдаал кирет

жана чындыктын предметтери, көрүнүштөрү ортосундагы мамиле болуп эсептелет. Ошол кырдаалдардын жана мамилелердин жыйындысы кептик кырдаалдын жыйындысын түзөт” [Берман., Бухбиндер, 1964, №5 с.10].

Кептик кырдаалдын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп: а) факторлордун кандайдыр бир жыйындысы, алардын бүтүндүгүн жана түнттүгүн түзөт; б) айтымдын калыптануусуна таасир эткен факторлордун жыйындысы; башкача айтканда, айтым кептик кырдаалдын факторлору менен шартталган дегенди авторлор баса белгилешет, алар кептик кырдаалды тышкы фактор жана ал маектешүүнүн тематикасын гана тандоого таасир этет дегенден алыс болушат. Бирок бул жыйындынын бардык эле компоненттери бирдей байланышкан эместиги жөнүндө факт белгиленген. И.Берман жана В.Бухбиндер [Берман., Бухбиндер, 1964, №5 с.12] кептик кырдаалдын бир катар маанилүү белгилерин аныктап, анын кийинки изилдөөсүнө негиз салып, бул кубулуштун каралышына негизги багыттарын аныкташкан.

Бул маселени изилдөө бир четинен, кептик кырдаалдын табиятын терең таануу, кубулуштун сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрүн табуу, экинчи жагынан-окуу процессинде кептик кырдаалдын колдонуш каражаттары жана мүмкүнчүлүктөрүн ачуу болуп саналат. Бул суроолорго көбүнчө жоопту Л.Скалкиндин жана Г.Рубинштейндин “Речевые ситуации как средство развития неподготовленной речи” аттуу макаласынан алсак болот. Анда, кептик кырдаалдын мүнөздөмөсүнөн тышкары, авторлордун өздөрүнүн кептик кырдаалды кандай көрөөрү жөнүндө маалымат берилген. Алар кептик кырдаал көрүнүшүн ичинен ачууга аракеттенишкен эмес. Авторлор кептик кырдаалды кептик эмес кырдаалдан ажыратуу параметрлерин танышат: “Ар бир эле чындыктын кырдаалы кептик болуп эсептелбейт. Кептик кырдаал деп, кандайдыр бир кептик реакцияны пайда кылган чындыктыктын кырдаалын айтабыз” [Скалкин., Рубинштейн, 1964, №4. 3.]. Алгачкы жасалган, мындай чектөө, чындыгында, кептик кырдаалдын маанилүү белгилерин чагылдырат. Макалада белгиленгендей, кептик кырдаал айтымдын калыптануусуна гана таасир этпестен, айтуучунун сүйлөөсүнө

түрткү болот, ошондой сүйлөөгө муктаждыкты жаратат. Кептик кырдаалдын түшүнүктөргө карата болгон ордун авторлор төмөнкүдөй аныкташат:

Чындыктын кырдаалы:

1. кептик эмес кырдаал
2. кептик кырдаал, б.а., кептик кырдаалды чындыктын кырдаалынын бир түрү катары эсептеп, кептик эмес кырдаал менен катар эле карашат.

В.Скалкин жана Г.А.Рубенштейн кептик кырдаалды анализдеп, төмөндөгүдөй натыйжага келишет, «алар окуучуларды бир типтүү табигый шартка коюшат». Окуучулук кептик кырдаалдын структурасы жөнүндөгү авторлордун ойлору кызыктуу, аларга:

1. Кырдаалдын шарттары (жагдай тууралуу маалымат жана маектин катышуучулары, кептик стимул);

2. Окуучулардын кептик реакциясы [Скалкин., Рубинштейн, 1964. №4. 4.]. Кептик кырдаалдын структурасына сүйлөшүүнү жараткан шарттардын жыйындысы гана эмес, ошондой эле анын продуктусу болуп эсептелген – диалог кирерин белгилешет.

Көрсөтүлгөн иште кептик кырдаалды сүрөттөө маселеси дагы каралып, критерийлер сунушталат.

Кийинки мезгилдерде чет тилди үйрөнүүдө кептик кырдаалдын негизги жана үйрөнүүгө керектүү болгон жактары методисттердин көңүлүн бура баштаган. Бул толугу менен Т.Е.Сахарованын ишине тиешелүү. Изилдөөчү, чет тилдүү кепти үйрөнүүдө сүйлөшүүнүн шарттарынын фонунда иш алып барылышы керек дегенди негиз кылат.

Т.Е.Сахарова кептик кырдаалды обочолонтуп эмес, адам ишмердүүлүгүнүн конкреттүү актыларынын рамкасында кароо зарыл экенин белгилеп, «Кептик кырдаал объективдүү чындыктын фрагменти болуп саналат да, субъекттин ишмердүүлүгүнүн процессинде чагылдырылат. Конкреттүү адам үчүн кырдаал катары инсан багытталып жаткан гана

кырдаал эсептелет. Ал эми багыттуулук реалдуу шарттарда, муктаждык, кызыгуу, идеалдар менен шартталат» [Сахарова, 1967. 206-207.].

Т.Е.Сахарованын кийинки эмгектеринде, кептик кырдаалдын жана баштапкы кептик кыймылдын үзгүлтүксүз байланышы тууралуу ою өнүгөт.

Алгач методикалык адабиятта изилдөөчү тарабынан кептик кырдаалдын типтери жана класстары тууралуу маселе иштелип чыккан. Т.Е.Сахарова кептик кырдаалды микро жана макро кырдаалга бөлөт.

Микро жана макро диалогдор. Диалогдун өнүгүшү көбүнчө баштапкы репликаны түшүнүүнүн тактыгы менен аныкталат, анткени жооптун стимулу жана негизи биринчи кезекте кабыл алынган маанини билдирет. Репликаларды бириктирүү (байланыштыруу) жолдору ар кандай болушу мүмкүн, алар функционалдык негизде диалогдук бирдиктин типологиялары суроо-жооп аркылуу жүрөт; билдирүү - жооп билдирүүсү; чакыруу (өтүнүч); макулдук (келишүү); билдирүү (буйрук, суроо-талап); эмоционалдык реакция өтүнүч – билдирүү [Скалкин, 1989.73.].

Ал эми А.Алхазишвили “Психологические основы обучения устной иностранной речи” деген эмгегинде «диалогдо кептик кырдаал бир гана фактордон эмес, бир нече факторлордон турарын белгилейт». Кептик жана кептик эмес кырдаалды салыштып жатып, ал «кептик кырдаалда угуучу бар экенин белгилеп, негизги айырмачылыгын көрсөтөт.

А.Алхазишвили кептик кырдаалдын структурасын деталдуу түрдө сүрөттөп жана анын курамын 4 компонент түзөөрүн аныктаган:

А) сүйлөөчүнүн ички абалы (анын кызыкчылыгы, мотивдери)-өздүк эмес кептик компонент;

Б) угуучунун ички абалы–өздүк кептик компонент;

В) кеп болуп жаткан предметтер жана көрүнүштөр, – кептик эмес компонент;

Г) тилдин материалынын негизинде курулган кеп, – куралдык компонент(кептик) [Алхазишвили, 1974, 31-32.].

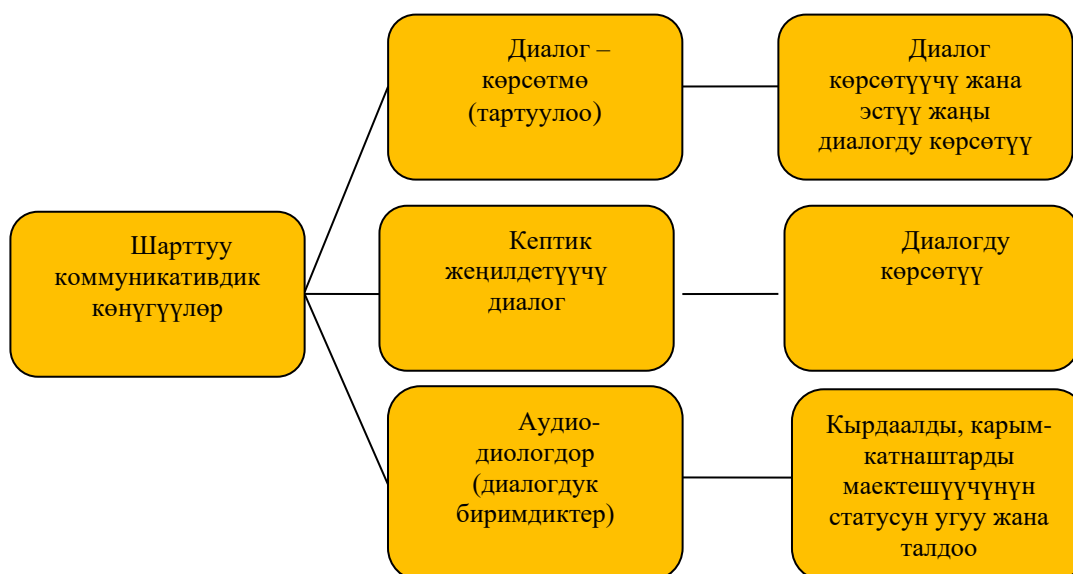
Бул структурада жетектөөчү жобо болуп, автордун ою боюнча, угуучу эсептелет. А.Алхазишвилинин диалогдорду окутуунун бөтөнчөлүгүнө, табият-маңызына байланыштуу айткан олуттуу ойлору бардык эле элдердин тилдериндеги диалогдорду изилдөө иштеринде чоң мааниге ээ болгон.

Адам ишмердүүлүгүнүн актысына, кептик кырдаалды кошуу идеясы, ар түрдүү психологиялык, лингвистикалык мектептердин жана багыттардын өкүлдөрү тарабынан проблеманы изилдөөгө негиз салганын көрүүгө болот. Алсак: Рожкова Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. – М., 1973; С. 109. Бутенко Ж.В. Обучение профессиональному общению в полилоге иностранных студентов медицинского вуза: автореф. дис....канд. пед.наук. – М., 1990; Ерофеева И.Н. Обучение устному профессиональному общению иностранных аспирантов-нефилологов: автореф. дис....канд. пед. наук. СПб., 1992; Копыткова Т.Г. Методика обучения диалогическому общению в учебно-профессиональной сфере иностранных студентов технических вузов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М.,1992; Коростелева С.Г. Методика развития дискуссионных умений на продвинутом этапе обучения русскому языку иностранных учащихся: автореф. дис.... канд. пед. наук. – М., 1989; Чан Динь Дам. Обучение диалогической речи студентов на начальном этапе во внеязыковой вьетнамской аудитории: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Алма-Аты,1997.

Ал эми билим берүү диалогунун өнүгүү динамикасы (А1-А1 деңгээли) диалог менен иштөөнүн теориялык негиздери жана диалогду уюштуруунун азыркы практикасы кандай экендигин аныктоо үчүн илимий-методикалык адабияттар талдоого алынган. А.Н.Щукин, Д.И.Изаренков, В.Г.Костомарова, О.Д.Митрофанова, Г.Г.Городилова, Е.И.Пассов, Л.С.Крючкова, Н.В.Мощинская, Л.Ш.Гегечкори, Г.А.Китайгородская, Т.М.Балыхина, А.Д.Дейкина, О.Ю.Рязова, Л.А.Ходякова, Э.А.Хамраева, С.А.Вишнякова, Н.Н.Романова, Т.И.Вострикова жана башкалар аң-сезимдүү жана интенсивдүү методдорду колдонуу менен кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки

түрлөрүн өнүктүрүүнүн ыкмасы катары тарбиялык диалог жөнүндөгү идеяларды иштеп чыгышты. Окуу процессинде диалогдун орду менен байланышкан диалогдун өнүгүү динамикасынын маселелери каралды. Окумуштуулар диалогдун жүрүшүн толук алдын ала айтуу мүмкүн эмес экенин белгилешкен. Спонтандуулук, чыгармачылык изденүү анын ажырагыс составдары болуп саналат. Кыргыз тилдүү эмес студенттер үчүн эркин баарлашуу окутуунун диалогдук формасында көрүнүп, сүйлөө жөндөмдөрү менен көндүмдөрүн калыптандыруунун көрсөткүчү болуп саналат. Я.А.Коменский формулировкалаган негизги дидактикалык принцип боюнча жөнөкөйдөн татаалга карай курулган. Табигый темпте туура сүйлөө кепте конструкцияны колдонуу жөндөмүнө ээ экендигин көрсөтөт. Алгачкы билим деңгээлинен баштап сабакка болгон кызыгууну сактоо үчүн окуучулардын күнүмдүк турмушуна тиешелүү темаларды жана кырдаалдарды тандап алуу, анын ичинде табигый жол менен баарлашуу зарыл. Мугалимдин милдети ой жүгүртүү жана диалог үчүн стимул катары кызмат кылган сүйлөө кырдаалдарын тандап алуу болуп саналат. Диалогдук кепти максималдуу камтуу зарылчылыгы жөнүндө жазган Н.И.Жинкин: «Чындыгында маанилер диалог процессинде, жандуу баарлашуу процессинде формулировкаланат. Анткени, жагдайлар, нерселер тынымсыз өзгөрүп турат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, кепти түшүнүүнү үйрөнүү үчүн сүйлөө керек жана сөзүнүздүн кандай кабыл алынаарына карап, өзүнүздүн түшүнүгүнүздү баалаңыз. Түшүнүү сүйлөө процессинде, сүйлөө түшүнүү процессинде түзүлөт» [Жинкин, 2004. 134.] – дейт. Күнүмдүк актуалдуу жагдайлар, студенттердин кызыкчылыктарынын чөйрөсүндөгү маселелер студентти кызыктырышы мүмкүн. Бул А.Н.Леонтьевдин [Леонтьев, 1959. 345.] эмгегинде тастыкталган. Эс тутумдун өзгөчө механизми “принтинг” жөнүндө жазган, ал иштегенде маалымат дароо эсте калат. Сөз узак мөөнөттүү эс тутумда сакталышы үчүн баяндамачылар жаңы сөздү айтууга муктаж болушу керек жана зарыл учурда кыйытма кабыл алынышы керек. - О.Д.Митрофанова жана В.Г.Костомаров [Митрофанова, 1990. 271.]

диалогдун үстүндө иштөөнүн моделдерин сунуштаган. Мында билим берүү диалогунун түрлөрү окутуунун этаптарына туура келет.

Шарттуу коммуникативдик көнүгүүлөр, жаңы тилдин грамматикасы биринчи кезекте кепте, маектеш менен диалогдо колдонуу үчүн изилдене тургандыгын авторлор баса белгилешет. Шарттуу коммуникативдик көнүгүүлөр (диалогдор) аналогия боюнча аракеттенүүгө үйрөтөт. Аң-сезимдүү куруу (диалогду жазуу жана аткаруу), аналогия боюнча, тилди интуитивдик билүүгө алып баруучу көндүмдөрдүн (кеп-ой жүгүртүү операциясын аткаруудагы автоматизм) калыптанышына шарт түзөт. Сүйлөшүүдөгү рельефтик диалогдор клишелик диалогдор, этикеттик формулалар, тиешелүү интонациялар, сүйлөө сигналдары, мимика, иш-аракеттер жана колдонуу жагдайлары мындай диалогдордун өзөгүн түзөт. Диалогдор ойнолуп, жатталат. Аларга: сылык кайрылуу, баш тартуу, чакыруу, чакырууну кабыл алуу, куттуктоо, тилектештик билдирүү, жардам сунуштоо, кырдаалга же объектке баа берүү жана башкалар кирет. Бул диалог формулалары импровизацияны жана жандуу баарлашуунун башталышын шарттайт. Аудио диалогдорду угуу, талдоо котормо тилде баарлашуу маданиятын таанытат. Маектештин ролун жана диалогдогу өзүнүн ролунун мүнөзүн туура аныктоо боюнча билимин жана жөндөмдөрүн

калыптандырууга өбөлгө түзөт. Экинчи этапта коммуникативдик маселени чечүү биринчи планга чыгат. Лексика-грамматикалык, синтаксистик түзүлүштөрдүн үстүндө иштөө коммуникативдик тапшырманы аткаруу, теманы талкуулоо процессинде жүргүзүлөт.

Орус жана дүйнөлүк лингвистердин диалог боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрүнүн таасиринде түрк тилдеринде да бир катар эмгектер жаралды. Тектеш түрк тилдеринде да диалогду изилдөөнүн өзүнчө басып өткөн жолу бар. Аталган тилдик бирдикти изилдөө иштери өткөн кылымдын 60-жылдарында башталган. 60-жылдардын башында чет тилдерди өздөштүрүүдө чоң бурулуш жасалган. Биринчи планга оозеки кепти активдүү түрдө өздөштүрүү жана диалогдук кеп тармагында машыгууга жана үйрөнүүгө көңүл бурулат. Мындай жагдай окумуштуулардын кызуу талкуусун жаратпай койбойт, өзгөчө диалогдун негизин түзгөн кептик ситуация кылдат анализдин предметине айланат.

Бул багытта айрыкча казак, өзбек, азербайжан, татар тилдеринде кеңири изилдөөлөр алынып барылган.

Ал эми кийинки убактарда түркологияда диалогго арналган изилдөөлөрдө, бир жагынан, мурда эле териштирилип келген маселелер дагы тереңдетилип, жаңы өңүттө каралып жатса, экинчи жагынан, илимдин кийинки жетишкен табылгаларына таянуу менен, диалогдорго байланыштуу мурда козголо элек жаңы проблемалар коюлуп, алар ар кандай деңгээлде чечмелене баштаганына күбө болобуз. Булардын баарына токтолуп чыгууга иштин көлөмү мүмкүнчүлүк бербейт, ошондуктан өзүбүз иликтөөгө алып жаткан маселелерге байланыштуу гана илимий-теориялык айрым бир материалдарга көңүл бурууну туура көрдүк.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын аягынан тарта 90-жылдар аралыгын түрк тилдериндеги диалогду конкреттештирип изилдей баштаган доор деп атасак жаңылышпайбыз. Анткени ушул жылдары диалогдор тематикасына карай өз-өзүнчө бөлүнүп каралып, иликтөөнүн объектиси боло баштаган. Алсак казак тил илиминде Г.С.Имангалиеванын “Типология диалога (на

материале казакского и русского языков)” (1999) деген эмгегинде диалогду кабарлама, парагматикалык, модалдык деп үч түргө ажыратып карайт. Ал өзүнүн ойлорун жыйынтыктап келип, диалог бул репликалардан турган үзгүлтүксүз кабыл алуулар аркылуу таасир эткен тилдик кызматтарда зор роль аткарган кептин түрү экенин белгилейт. Ал эми К.М.Атыгаева казак тилиндеги диалогдук кептин синтаксистик өзгөчөлүгүн изилдесе, Д.Б.Абдыкаримова “Типология реплик казахского и русского языков”, Ж.С.Канлыбаева “Коммуникативтік акт шеңберіндегі жауап репликаның кызметі” аттуу эмгектеринде диалогду диалогдук тил деп аташат. М.Сергалиев диалогдун көркөм тексттеги өзгөчөлүгүн карайт.

Академик Э.Р.Тенишевдин 90 жылдыгына карата өткөрүлгөн Эл аралык түрк-лологиялык симпозиумдун материалдарында берилген К.С.Фатхуллова, Г.А.Набибуллинанын “Диалог как средство развития коммуникативной компетенции учащихся в обучении татарскому языку как народному” [Фатхуллова., Набибуллина, 2011. 433-439.] аттуу макалада татар тилинде диалогду татар тилин үйрөтүүдө байланыш компетенциясын өстүрүү, өнүктүрүү каражаты катары карашкан. Өзбек окумуштуусу Л.Р.Раупова, М.Р.Бахриддинова “Проблемы в лингвистическом исследовании диалогического дискурса (на аспекте синтаксиса)” (2016) деген эмгегинде диалогду “дискурс” термини менен бирдей карап, бирок алардын колдонулушу ар башка экенин белгилешет. Диалогдо коммуникациялык байланыштарды түзүүдө аны максаттуу ишке ашырыш үчүн стратегиялык каражат катары колдонсо болорун белгилешет жана диалогдо тилди пайдалануунун интерактивдүү мүнөзү баса белгиленет.

Кыргыз тили байыркы тилдердин бирине кирсе дагы, аны конкреттүү илимий-теориялык планда изилдөө жумуштары ХХ кылымдын 30-жылдарынан кийин гана колго алына баштаганы белгилүү. Буга мисал катары, К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу эмгегинде алгачкылардан болуп кыргыз тилиндеги мисалдарды берүүдө диалогдорду колдонгонун көрүүгө болот. Ошондой эле Ү.Бактыбаев менен

К.Бакеевдердин (1939), И.А.Батмановдун (1939), Т.Актанов, К.Бакеев, Н.Макешевдердин (1940) К.К.Юдахин, И.Арабаев, К.Карасаев, Б.М.Юнусалиев ж.б., эмгектерин атап көрсөтүүгө болот.

Жалпы элдик тил деген эмне, адабий тилибиздин пайда болуп өнүгүшүндө, ал кандай роль ойноду? Адабий тилибиздин калыптанып өнүгүшүндө коомдук шарттар жана тарыхый кырдаал кандайча өбөлгө түзгөн? деген өндүү суроолорго да жооп Б.М.Юнусалиевдин ага арнап жазган атайын изилдөөлөрүндө жана илимий эмгектеринде баяндалган. Атап айтканда: «Жалпы элдик кыргыз тилинин түзүлүш проблемасына карата» [Юнусалиев, 1956. 37-44.], «Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери» (1954), «Адабий тилдин кээ бир маселелери» (1958), «Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө» (1962), «Кыргыз орфоэпиясынын негизги принциптери» [Юнусалиев, 1985. 318-352.], «Кыргыз адабий тилинин стилинин дифференцияланышы жөнүндө» [Юнусалиев, 1966. 51-53.], «Кыргыз адабий тили – Улуу Октябрьдин белеги» [Юнусалиев, 1967, 27\10.] ж.б. макалалары жарык көргөн эле. Аларда кыргыз адабий тилинин өнүгүш жана калыптанышынын эң бир орчундуу практикалык жана теориялык негизги маселелери камтылган.

Кыргызстанда 60-70-жылдары Н.П.Ким, Т.Т.Турсуналиеванын башталгыч класстардын окуучулары үчүн «Обучаем английскому языку» аталышындагы окуу китеби чыккан. Кыргыз мектепте окуган окуучуларга арналган китепте көнүгүүлөр системасы грамматикага басым жасоо аркылуу ишке ашырылган. Мындай окуу куралдардын ичинде С.Ш.Гараевдин немис тилинен диалогдук кепти өстүрүүгө арналган 5-класстар үчүн брошюрасы бар [Зимняя, 2001. 432.].

Окутуунун кырдаалдуулугуна өзгөчө басым коюу менен гана анын практикалык баалуулугун, анын ичинде диалогдук кепти (маек кебин) өстүрүүнү натыйжалуу арттырууга болоорун окумуштуулар баса белгилешет. Окумуштуу К.А.Биялиев кеп жана тилдин байланышын кенен берген. «Табигый тил эки түрдө берилет: 1. виртуалдуу белгилер жана

алардын айкалышуу моделдеринин системасы катары; 2. актуалдуу кеп, аталган системанын ишке ашышы, турмушка ашырылышы катары» [Биялиев, 2010. 308.].

Кыргыз тилинде кеп өстүрүү жана байланыштуу кеп, диалогдор жана аны окутуу методикасы боюнча эмгектерди – С.Давлетов., В.Мусаева., С.Рысбаев., З.Тагаева., А.Садабаев., М.Эшиев ж.б. окумуштуулар жаратышкан.

А.Садабаев өзүнүн “Сөз маданиятын өстүрүү” деген эмгегинде диалогду төмөнкүчө мүнөздөйт: “Сүйлөшүү адабий тили болсо күндөлүк үй-тиричилигинде, кызматта, көчөлөрдө керектелүүчү катнаштыкты иш жүзүнө ашырат. Сүйлөшүү тилдин сферасы – аңгемелешүү, башкача айтканда сүйлөшүү. Мына ошол сүйлөшүү речибиз көбүнчө оозеки диалогдук формада жашайт. Сүйлөшүү речтин өзгөчөлүгү төмөнкүчө: мында интонация, мимикалар, кол шилтөөлөр, айлана-чөйрөлүк шарттар, турмуш тажрыйбалардын окшоштугу көп мааниге ээ болот. Пьесалардагы жана башка көркөм чыгармалардагы диалогдук речтер ушул сүйлөшүү тилдин үлгүсүндө жазылат” [Садабаев, 1967. 7.]. А.Садабаевдин бул эмгегинде «оозеки тил» жана «адабий тил» деген түшүнүктөр тууралуу маалыматтар берилип, алардын карым-катышын, байланышын аныктаганын көрөбүз.

Сүйлөшүү кеби менен эпикалык чыгармалардын тилиндеги өзгөчөлүктөрдү карап иликтеген алгачкы эмгек катары окумуштуу М.Мураталиевдин «Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр» [1976] деген эмгегин атоого болот. Анда «Революцияга чейинки мезгилдерде кыргыздардын оозеки чыгармасы да байланыш куралы катары кызмат өтөп келген. Ошондуктан элдик оозеки чыгармабыз оозеки реч аркылуу гана жүзөгө ашкан. Демек, элдик оозеки чыгарма – сүйлөө речинин бир көрүнүшү, бирок, анын нак өзү эмес, андан бир канча бөтөнчөлүктөрү, артыкчылыгы боюнча айырмаланат.

Эпикалык чыгармалардын тили күндөлүк сүйлөө тилинен ыр түрүндө берилиши боюнча да айырмаланат. Ал эми күндөлүк сүйлөө речи негизинен

кара сөз аркылуу, кыска, чорт-чорт, көпчүлүк учурда диалог иретинде баяндалат жана андагы сүйлөмдөр муун түзүлүшү боюнча түрдүүчө болот. Күндөлүк оозеки речь диалог формасында кең колдонулат, ал эми элдик поэзиядагы сүйлөм ыр саптарына баш ийгендиктен, диалог формасында чанда гана колдонулат.» [Мураталиев, 1976. 25-26.].

М.Мураталиевдин бул эмгеги кыргыз тил илиминде эпостук чыгармалардын тилиндеги стилдик, грамматикалык бөтөнчөлүктөр менен бирге оозеки речтеги диалогдорду алгачкылардан болуп изилдегендиги, эпостун тилинин теориялык, практикалык жаган териштиргендиги маанилүү.

Б.Тойчубекова өзүнүн “Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр” деген эмгегинде диалогго түздөн-түз кайрылбаса да кемтик сүйлөмдү диалогдуу речтеги кемтик сүйлөм деп бөлүштүрүп, адамдардын өз ара сүйлөшүүсүндөгү диалогдордо колдонулуп функция аткарышын диалогдогу речтеги кемтик сүйлөмдөр же диалогдогу репликаны элестетүүчү кемтик сүйлөмдөр деп атайт [Тойчубекова, 1983. 236-237.].

Андан кийин көркөм тексттеги диалогго С.Өмүралиева кайрылып, диалогдун көркөм чыгармадагы колдонулушун, аткарган функциясын жана автордук баяндоодогу диалогдун маанилүү кызмат кыларын белгилеп, диалогдун теориялык жагын бир топ мисалдардын негизинде ачып берет. (Өмүралиева С. “Текст: семантика, структура” (2002).

Чылгый лингвистикалык багытта кыргыз текст таануусунда өзгөчө изилдөөлөрү менен өзгөчөлөнгөн тилчи-окумуштуулар Б.Ш.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” (1994), С.Ж.Мусаев “Кеп маданияты жана норма” (1999), Т.С.Маразыковдун “Маалымат алмашуунун негиздери” (2014), А.Э.Абдыкеримова “Лингвостилистикалык поэтика” (2008) жана башкалардын эмгектеринде тексттин ичинде диалогдун функциясынын өзгөчөлүгү ар түрдүүчө далилденет жана изилдөөлөрүндө диалог жөнүндө айтылган пикирлери абдан баалуу. Кыргыз тил илиминде көркөм тексттеги диалогго атайын кайрылып, илимий иш жазган М.Расулованын “Көркөм тексттеги диалогдук кеп” (2019) деген филология

илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын айтпай кетүүгө болбойт. Иште көркөм тексттеги диалогдук кептин структуралык, семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрү каралган.

Изилдөөгө алынган эмгектердин максаты, милдети, изилдөө кызыкчылыктары таптакыр башка, аларга коюлуучу суроо-талаптар да таза лингвистикалык өңүттө болуп, тилди окутуунун методикасын изилдөөчүлөрдөн айырмаланат. Изилдөө объектиси, талабы лингвистикалык багытта болгондуктан, негизинен тилдик ыкма менен талдоого алынып, жыйынтыктар чыгарылат. Ошондуктан таза лингвистикалык багытта изилдөөчүлөр менен окутуу багытта изилдөөчүлөрдүн көздөгөн максаттары бири-бирине дал келбейт. Ушул себептерден улам лингвистикалык өңүттө изилдеген эмгектерге көп токтолуунун кажети жок деп эсептейбиз. Ошондой болсо да, кыргыз тилин экинчи чет тили катары окутууда диалогдун табиятын иликтөөгө алган иштин жоктугуна байланыштуу лингвистикалык жактан каралган эмгектерге токтолууга туура келет.

Ал эми кыргыз тилин мамлекеттик тил катары, же экинчи тили катары окутуу маселесине көптөгөн окумуштуу-методисттер кайрылышкан. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн айрым гана маселелери, атап айтканда, окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин өстүрүү жолдору С.Рысбаевдин кандидаттык диссертациясында (1995) берилет.

Жыйынтыктап айтканда, диалогдорду таза лингвистикалык планда изилдөөдө алгылыктуу илимий иш-чараларды жасаган окумуштуулар М.Расулованын, С.Рысбаевдин жараткан эмгектери кыргыз тил илиминде бүгүнкү күндө зор кызмат кылат жана аткарылган бул эмгектер илимпоздор дүйнөсүнүн кийинки муунуна да методологиялык негиз катары кызмат кылары – айныгыс чындык.

1.2. Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикалык системасынын өзгөчөлүктөрү

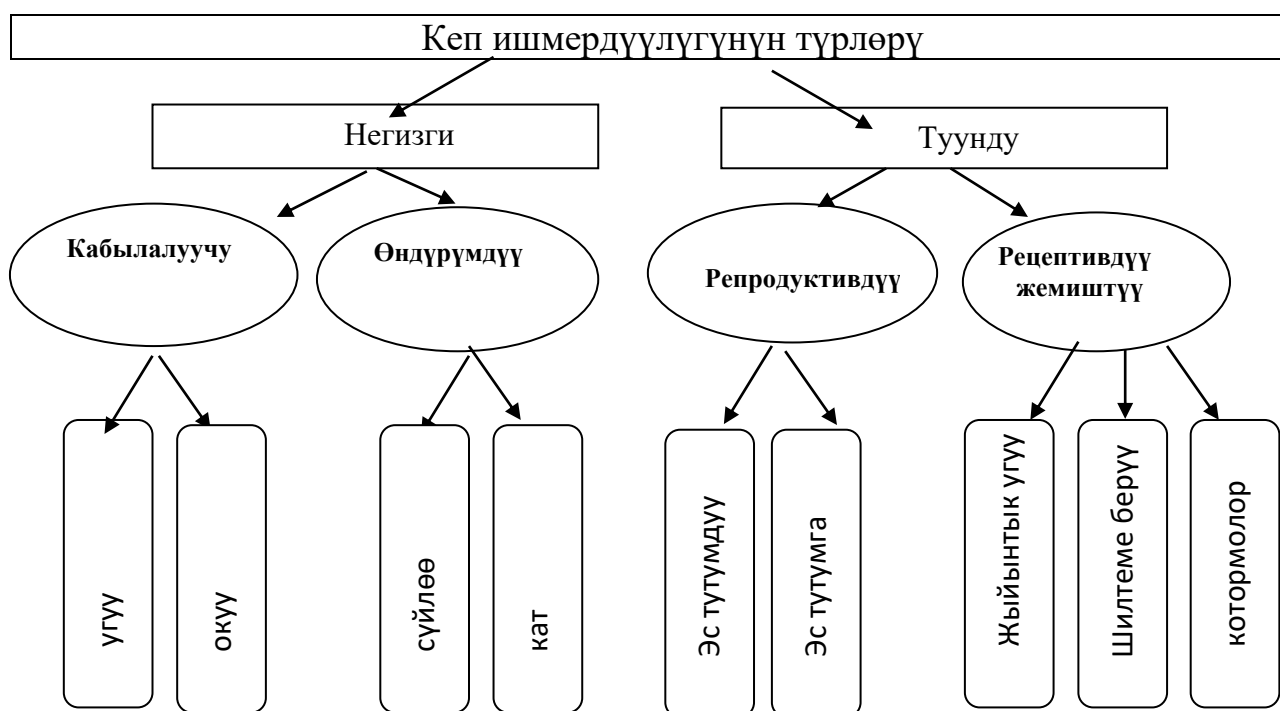
Кыргыз тили дүйнөдөгү эң байыркы тилдердин бири болуп саналат. Кыргызстанга ар кайсы чет өлкөлөрдөн көп сандаган чет элдик жарандар жогорку кесиптик билим алуу үчүн келишет. Кыргызстанда окуган чет элдиктер арасында эң популярдуу адистик – медицина адистигинде окушат. Чет элдик студенттерге кыргыз тилин үйрөтпөй туруп Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окутуу мүмкүн эмес. Чет тили катары кыргыз тили боюнча мамлекеттик билим берүү стандарты сүйлөө ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн билүүнүн талаптарын аныктайт. Бул талаптар студенттердин профессионалдык жана социалдык абалына ылайык турмуштун бардык чөйрөлөрүндө коммуникативдик керектөөлөрүн канааттандырууга мүмкүндүк берүүчү көлөмдө коммуникативдик-кептик компетенциянын мазмунун билдирет. Биздин изилдөөбүздө кыргыз тилинин чет тили катары методикалык системасы медик-студенттердин диалог мисалында изилденет. Медициналык университетте «Кыргыз тили чет тили катары» дисциплинасы профилдик эмес, бирок ал медициналык студенттин университетте лекцияларда жана практикалык сабактарда, ошондой эле клиникалык мекемелерде практика учурунда билим берүү жана кесиптик ишмердүүлүгү үчүн маанилүү. Медициналык адистик дисциплиналарды: нормалдуу физиология, гигиена, офтальмология, нурлануу диагностикасы, терапия, онкология ж.б. окутуу менен бирге алар бирдиктүү максатка багытталган тилди үйрөнүүсү зарыл. Кыргыз тилин билүү коммуникативдик компетенттүүлүктүн негизи болуп саналат. Ал кыргыз тилдин жардамы менен турмуштук маанилүү экстралингвистикалык милдеттерди чече билүү катары түшүнүлөт.

Орус усулдук мектебинде биринчи жолу «коммуникациялык компетенттүүлүк» терминин М.Н.Вятютнев төмөнкүчө чечмелөөнү сунуш кылган – «адамдын белгилүү бир коммуникация чөйрөсүндө навигациялоо жөндөмүнө жараша сүйлөө жүрүм-турумунун программаларын тандоо жана

ишке ашыруу; темага, милдеттерге, студенттерде баарлашууга чейин, ошондой эле өз ара адаптация процессинде баарлашуу учурунда пайда болгон коммуникативдик мамилелерге жараша кырдаалды классификациялоо жөндөмү» [Вятютнев, 1984. 144.].

Коммуникативдик компетенттүүлүк сүйлөө компетенттүүлүгүнө негизделет - сүйлөмдүн, суперфразалык биримдиктин, тексттин деңгээлинде оозеки жана жазма билдирүүлөрдү түшүнүү жана чыгара билүү [Бимурзина, 2013. № 13 (141). 64.]. Кеп компетенттүүлүк өз кезегинде лексикалык жана грамматикалык каражаттардын талап кылынган минимумун өздөштүрүү, башкача айтканда, лингвистикалык компетенттүүлүккө негизделет. Лингвистикалык компетенттүүлүк деп «өз оюн билдирүү жана башка адамдардын оюн лингвистикалык каражаттардын жардамы менен түшүнүү, б.а., сөздүк иш үчүн сөз байлыгын, грамматикасын жана айтылышын колдоно билүү көндүмдөрү» [Мироллюбов, 2001. 80.] деп түшүнүлөт. Лингвистикалык компетенттүүлүк төмөнкү компоненттерден турат: фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык. Фонетикалык компетенттүүлүк кыргыз тилиндеги тыбыштарды кабыл алуу жана кайталоо боюнча билимдерди, жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү камтыйт. Фонетикалык көндүмдөр ритмикалык-интонация жана угуу-айтуу жөндөмдөрү болуп бөлүнөт. Угуу-айтуу жөндөмдөрү угуу – (айрым фонемаларды, сөздөрдү, сөз айкаштарды, сүйлөмдөрдү таануу жана ажырата билүү); айтуу – (тыбыштарды туура артикуляциялоо жана аларды сөздө, сөз айкашында, сүйлөмдө айкалыштыра билүү) болуп бөлүнөт. Грамматикалык компетенттүүлүк тилдин грамматикалык элементтерин билүү жана аларды кепте колдоно билүү, б.а., белгилүү бир маанини түшүнүү жана билдирүү, аны эрежеге ылайык курулган сөз айкаштары жана сүйлөмдөр түрүндө формалдаштыруу жөндөмү десек болот. Ага кыргыз тилинин мыйзамдары жана нормалары кирет. Лексикалык компетенттүүлүк - лексикалык билимге, шык-жөндөмгө, ошондой эле жеке тилине жана сүйлөө тажрыйбасына, адамдын сөздүн контексттик маанисин аныктоо жөндөмүнө, анын эки

тилдеги маани чөйрөсүн салыштырып, сөздүн маанисинин түзүлүшүн түшүнүү жана сөздүн маанисиндеги өзгөчө улуттук маанини бөлүп көрсөтүү. Бул компетенцияларды өздөштүрүү сүйлөө иш-аракетинин төрт түрү боюнча ишке ашырылат: окуу, сүйлөө, жазуу жана дифференцияланган мамиле кылуу менен жүргүзүлүшү керек [Гальскова, 2003. 38.] И.П.Лысаков [Лысакова, 2004. 270.] психология репродуктивдүү жана рецептивдик-продуктивдүү угуу, аларды окутуу өз ара байланышта, бирок алардын ар бирине, кеп ишмердүүлүгүнүн негизги жана туунду түрлөрүн бөлгөндүктөн, сүйлөө ишмердүүлүгүнүн үч деңгээлдүү структурасын сунуштайт:

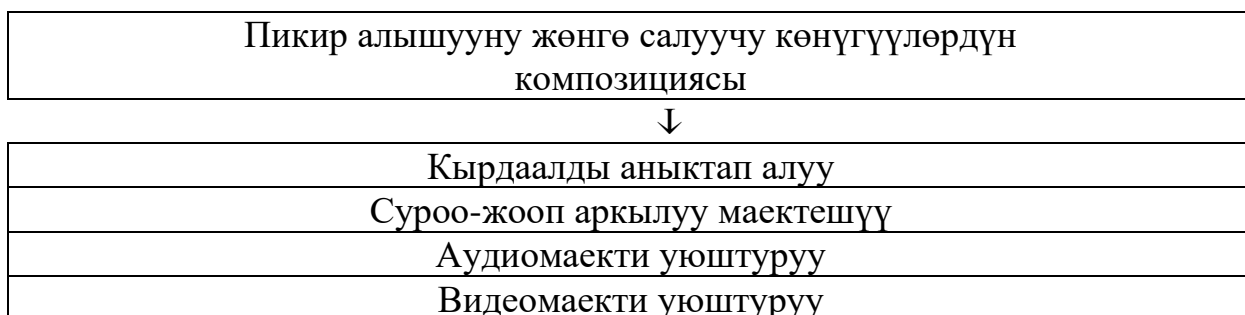

Сүйлөө иш-аракетинин түрлөрү угуу – кепти кулак менен түшүнүү жөн гана угуу эмес, түшүнүү менен угуу дегенди билдирет. Е.Н.Соловова угуу көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн көнүгүүлөрдүн төмөнкү системасын сунуш кылат: сүйлөөчүдөн кийин сөздү кайталоо (текстти угуу, аны синтагмаларга бөлүү, тааныш сөздөрдү жана түзүлүштөрдү үйрөнүү керек), кептин угуусун өнүктүрүү үчүн көнүгүүлөр (визуалдык колдоо менен угууну колдонуу, мисалы, билим берүүчү видео), окутуу жана ыктымалдык болжолдоо. Эс тутумду үйрөтүү үчүн көнүгүүлөргө төмөнкүлөр кирет: текстти уккандан кийин айтылгандарга макул болуу же четке кагуу, маанилүү маалыматты эстеп калуу (даталар, ысымдар, сүйлөө иш-аракеттеринин түрлөрү). Эл

аралык медициналык студенттер медициналык кепти кулак менен түшүнүүгө жана тааныш медициналык терминдерди угууга үйрөнүшү керек. Медициналык адабияттарды окуу-маалыматтын эң маанилүү булагы. Чет элдик медициналык студенттерди окутуу процессинде англис, орус тилиндеги адабияттардан тышкары кыргыз тилиндеги адабияттарга көбүрөөк кайрылууга туура келет. Өзгөчө медициналык мүнөздөгү маалыматты максималдуу түшүнүү менен окуу өзгөчө маанилүү. Методологиядагы окуу – бул жазма текстти кабыл алуу жана түшүнүү менен байланышкан сүйлөө иш-аракетинин бир түрү. Окууга үйрөтүү методунда көнүгүүлөрдүн текстке чейинки жана тексттен кийинки түрлөрү бөлүнөт [Ляпидовская, 2014. – № 4(38). 308-311.]. Текстке чейинки көнүгүүлөр көндүмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган: тааныш сөздөрдү таануу, бейтааныш сөздөрдүн маанилерин формалдуу белгилер, контекст боюнча, сөздүктүн жардамы менен аныктоо, сөздөрдү кептин салыштырмалуу толук маанилүү сегменттерине айкалыштыруу, ар кандай деңгээлдеги текст элементтеринин ортосундагы байланыштарды жана мамилелерди туюндурган сөздөрдү түшүнүү: лексикалык бирдиктерди жана синтаксистик конструкцияларды болжолдоо [Лысакова, 2004. 270.]. Текст алдындагы көнүгүү: рубрика менен иштөө (тексттин темасын аныктоо), жаңы лексика менен таанышуу, текстке чейинки суроолорго жооп берүү. Текстке жакын көнүгүүлөр текстти окуу боюнча тапшырмалар түрүндө ишке ашырылат, кеп материалы менен иш жүргүзүлөт. Тексттен кийинки көнүгүүлөр текстти түшүнүүгө, анын темасын жана негизги идеясын аныктоого, текстти семантикалык бөлүктөргө бөлүүгө, андагы негизги сөздөрдү табууга, айтылгандарды жокко чыгарууга же ага макул болууга, фактыны далилдөөгө, кимдир-бирөөнү же бир нерсени мүнөздөөгө, тексттин планын түзүү, тексттин мазмунун жыйынтыктоо. Чет элдик медик-студенттер медициналык жардамга кайрылуунун себептерин аныктоо, даттанууларды, симптомдорду жана оорунун узактыгын аныктоо үчүн пациент менен маектешүүгө жөндөмдүү болушу керек. Чет өлкөлүк студенттер медициналык терминологияны гана эмес, оорулардын жана

симптомдордун «күнүмдүк» аталыштарын да жакшы билиши керек, анткени кээде бейтаптар өз сөзүндө кесипкөй эмес тилди колдонушат [Байтакова, 2015. № 3(9). 59.]. Сүйлөөгө үйрөтүүнүн максаты – ойду билдирүү, маалыматты оозеки түрдө берүү. Кыргыз тилинде сүйлөөгө үйрөтүү системасы төмөнкүдөй тил көнүгүүлөрүн камтыйт: тууроочу, алмаштыруучу (лексикалык мазмунун өзгөртүү), трансформациялык (лексика-грамматикалык түзүлүшүн өзгөртүү), айкалыштыруу; жана коммуникация көнүгүүлөрү: суроо-жооп, ситуациялык, репродуктивдүү (кайталап айтып берүү), сыпаттоо (айкындуулукка негизделген сүрөттөө), демилгелүү (оюн, роль), котормо [Хавронина, 2008. 59.]. Медициналык университетте окуунун жүрүшүндө студенттер оозеки баяндаманын төмөнкү жанрларын өздөштүрүүлөрү зарыл: билдирүү, баяндама, талкуу. Алардын ар бирине ээ болуу келечектеги дарыгерлерге пикир алмашуу, ишкердик сүйлөшүүлөр, илимий талкууларды камтыган кесиптик ишмердүүлүктө пайдалуу болот.

Жазууну үйрөнүү кыргыз тилин чет тили катары окутуунун маанилүү жана эң татаал бөлүгү. Ар бир медик-студент медициналык документтерди түзө алышы керек: оорунун тарыхын, анын ичинде оорунун анамнезин, анын алгачкы белгилери пайда болгондон тартып, дарыгер аны башкаруунун башталышына чейин, жашоо тарыхын, бейтаптын объективдүү абалы, диагноз жана пациентти башкаруу планы жана башка жагдайларын жаза алышы шарт. Студент амбулатордук пациенттердин медициналык эсебин, пациентти кабыл алуу жана ооруканага жаткыруудан баш тартуу журналдарын жүргүзө билиши керек. Сүйлөөгө үйрөтүү көнүгүүлөрүнүн классификациясы катары И.П.Лысакованын классификациясына таянып, биз төмөнкүдөй үлгүнү сунуштайбыз:

Персс-конференция, диспут, тегерек стол, дебат, талкууларды уюштуруу
Аралыктан (онлайн) же бетме-бет (офлайн) маектешүүлөрдү уюштуруу
Сурамжылоо, анкета, суроо-талаптарды изилдеп, аларга карата маектерди уюштуруу
Импровизация же чыгармачылык менен маектешүү

Жогоруда сунушталып жаткан көнүгүүлөрдүн композициясы ушулар менен гана чектелип калбайт. Анткени канча окутуучу же мугалим, изденүүчү менен изилдөөчү, же болбосо методист болсо, алардын ар биринин өзүнүн ой-пикири, көз караштары жана ыкмалары болот. Демек, сабактын ээси кандай ыкманы колдонушун өзү тандайт. Биздин оюбузча, салттуу сабакты жокко чыгарбай эле, анын өзөгүнө таянуу менен импровизация, инновация сыяктуу жаңычыл мамилелер менен коштолсо:

- балдардын (окуучулардын, студенттердин, угуучулардын ж.б.) билим деңгээли бир кыйла өсмөк;
- дүйнө таанымдары кеңеймек;
- өзүнө болгон жоопкерчилиги артмак;
- адамдарга жана айлана-чөйрөгө болгон мамилелери өзгөрмөк;
- алган маалыматтарын практика жүзүндө пайдалуу колдоно алмак;
- сүйлөө маданияты жакшырмак.

Бул тизме улана берет. Андыктан адам баласынын жашоосу пикир алышууга негизделгендиктен, ар бир адам өзүнүн пикир алышуу маданиятын өркүндөтүп, өөрчүтүү менен коомдо башка адамдарга үлгү боло алат деген ишенимдебиз.

Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикасында жазуу деп тилдин графикалык жана орфографиялык системасын өздөштүрүү же ойду графикалык формада билдирүү процесси түшүнүлөт. Аларга төмөнкү сүйлөө көнүгүүлөрү кирет: жат жазуу, баяндоо, кыскача баяндоо (текстти семантикалык жактан кыскача кайра чыгаруу, конспект, аннотация, реферат), курамы. Кеп көндүмдөрүн ийгиликтүү калыптандыруу үчүн сүйлөө

көнүгүүлөрүнөн тышкары тилди окутуунун эң натыйжалуу ыкмасын аныктоо зарыл.

Орус тилин чет тили катары окутуунун заманбап методологиясы психолог Б.В.Беляевдин ысымы менен байланыштуу. Ал окутуу методу «окуу процессинде практикалык түрдө колдонулуп жаткан бардык техникалардын жана методдордун негизинде жаткан фундаменталдык жоболордун ажырагыс жыйындысы деп түшүнүү керек» деген [Беляев, 1965. 229.].

Коммуникация көнүгүүлөрү (кеп сүйлөөгө үйрөтүү) жооптуу композициялык сыпаттама суроо-жооп, реплика, шарттуу сүйлөшүү, оозеки аңгеме, импровизация-аңгеме, драмалаштыруу, видео окуя, демилгелүү оюн, пресс-конференция, диспут интервью, табышмактар, мультфильм кадрларын, диапазондорду, кинофильмдерди калыбына келтирүү, репродуктивдүү кайталоо, кырдаалдык микроситуация, окуу-кептик кырдаал, проблемалуу кырдаал. Заманбап көз караштан алганда, окутуу методу «окуу процессинин максаттарын, милдеттерин жана мазмунун ишке ашыруучу, ошондой эле жолдорун аныктоочу окутуунун тактикалык модели» [Лебединский, 2011. 309.] деп түшүнүлөт.

Азыркы учурда тилдерди чет тили катары окутуунун методикасы окутуунун жалпы моделин түзгөн окутуу методдорунун жетишээрлик чоң арсеналын топтогон. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методикасы боюнча методдор төмөнкүлөргө бөлүнөт: - түз (табигый, аудиовизуалдык, аудиолингвалдык); - аң-сезимдүү (катормо-грамматикалык, аң-сезимдүү-практикалык, аң-сезимдүү-контрастивдүү, программаланган); - интенсивдүү (суггестопедиялык, активдештирүү ыкмасы, эмоционалдык - семантикалык, ритмопедия, гипнопедия, релаксацияопедия); - айкалыштырылган (коммуникациялык, активдүү, репродуктивдүү, чыгармачылык).

А.Н.Щукин 20га жакын метод-түшүнүктү баяндайт, анын пикири боюнча, алардын ичинен жетөө көбүнчө колдонулат: катормо-грамматикалык, аудиовизуалдык, аудиолингвалдык, суггестопедиялык, аң-

сезимдүү салыштырма, аң-сезимдүү практикалык, айкалыштырылгандык [Щукин, 2003. 334.].

А.В.Текучев аң-сезимдик-практикалык, аудиовизуалдык, котормо-грамматикалык, аралаш, ситуациялык, котормо жана тескери котормо, имитациялык, алмаштыруучу, оозеки-угуу, түз ыкмаларды ажыратат. 18-19-кылымдарда кеңири тараган алгачкы окутуу ыкмаларынын бири тексттерди эне тилине которуудан жана грамматикалык көнүгүүлөрдү аткаруудан турган грамматика-котормо ыкмасы. Бул метод боюнча кыргыз эмес тилдүү студенттерди окутуу үчүн негиз болуп атайын медициналык лексика жана грамматикасы бар тексттер саналат. Натыйжада студент негизги медициналык терминдерди үйрөнүшү керек, аларды кыргыз тилинен орус же өзүнүн тилине жана тескерисинче которууга, ошондой эле грамматикалык эрежелерди жана конструкцияларды үйрөнүшү керек.

Методдун өкүлдөрү анын негизги принциптерин негиздешкен. Тике метод күнүмдүк баарлашууда колдонулган кыргыз тилин практикалык түрдө өздөштүрүүдөн турат. Медициналык студенттер үчүн баарлашуунун негизги формасы диалог, тактап айтканда, дарыгер менен пациенттин диалогу. Тике методдун бир түрү аудиовизуалдык жана аудиолингвалдык методдор болуп саналат, алардын маңызы кыргыз тилдүү эмес студенттердин сүйлөй билүүсүнө оң таасирин тийгизген. Кыргыз тилиндеги кептин үн тарабын өздөштүрүүнүн заманбап визуалдык жана угуу визуалдаштыруу каражаттарын колдонуу менен тилди үйрөтүү болуп саналат. Бул ыкмалар анын жазуу жагын эмес, «жандуу» сүйлөө тилин өздөштүрүүгө багытталган. Аудиолингвалдык методдун негизги кемчиликтери: 1. Механикалык окутуу ыкмаларынын кеңири таралышы; 2. Сүйлөө көнүгүүлөрүнүн монотондуулугу; 3. Окуучулардын аткарылуучу операциялардын максатын туура эмес түшүнүшүнө алып келген структураларды маанисиз жаттоо; 4. Сүйлөө ишмердүүлүгүнүн төрт түрүн окутууда өз ара байланыштын жоктугу [Лебединский, 2011. 309.].

Е.И.Пассов тилди окутуунун коммуникативдик ыкмасын колдонууну сунуштайт, анын өзгөчөлүгү – окуу процессинин реалдуу баарлашуу процессине жакындоосу, чет өлкөлүк студенттерди үйрөнүп жаткан тилинде баарлашууга үйрөтүү [Пассов, 2010. 568.]. Баарлашууга коммуникативдик методунун негизги принциптери:

- сүйлөө-ой жүгүртүү иш-аракетинин принциби (байланышты окутуу процессин уюштуруу үчүн окуучулардын ой жүгүртүү активдүүлүгүн активдештире ала турган көйгөйлөрдү жана көйгөйлүү кырдаалдарды тандап алуу керек. Аларды талкуулоо зарылдыгын пайда кылуу;

- индивидуалдаштыруу принциби (байланыш инсандын бардык инсандык өзгөчөлүктөрү менен шартталган: индивидуалдык, субъективдүү жана жеке; сүйлөө үчүн материалдарды, окуу үчүн тексттерди тандоо, көнүгүүлөрдү уюштуруу ж.б. жеке индивидуалдаштырууну эске алуу менен гана чечилет);

- функционалдуулук принциби кеп каражаттарын функционалдык тандоону жана уюштурууну белгилейт. Студенттер кеп каражаттарынын бардык системасын толук өздөштүрө алышпайт, ошондуктан функционалдык жөнөкөйлөштүрүлгөн модель керек;

- кырдаалдык принциби кырдаалды коммуникациялык окуу процессин уюштуруунун бирдиги катары таанууну карайт;

- жаңылык принциби (жаңылык материалдардын мазмунуна, окуу шарттарына, окутуунун ыкмаларына, окуу процессин уюштуруунун формаларына ж.б. тиешелүү). Медициналык билим берүүнүн практикасында “активдүү окутуу методдору” термини орун алган [Кудрявая, 2006. 104.].

Медициналык ЖОЖдордо окутуунун активдүү ыкмаларынын арасында төмөнкүлөр бар:

- лабораториялык семинарлар (материалдык объектилерди изилдөө, препараттар, муляждар, фантомдор);

- клиникалык маселелерди чечүү, моделдерге же пациенттерге кол аракеттерди жасоо (пальпация, перкуссия, канды токтотуу, жасалма дем алуу көндүмдөрү);

- тарбия берүүчү ролдук жана ишкердик оюндар;

- студенттердин окуу-изилдөө иштери жана студенттердин илимий-изилдөө иштери, оорунун окуу тарыхын түзүү.

Биздин изилдөөбүздүн натыйжалары төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Кыргыз тилин окутуу процессинде кеп иш-аракетинин түрүнө жана окуу максаттарына жараша болгон методдорду айкалыштыруу зарыл. Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуу системасы бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Ал окуучуларга эне тилин үйрөтүү системасынан да, жалпы билим берүүчү дисциплиналарды окутуудан да олуттуу айырмаланат. Кыргыз тилдүү эмес студенттерге кыргыз тилин үйрөтүү үчүн классикалык окутуу системасы жетишсиз. Медициналык университетте кыргыз тилин окутуу контексттик болушу керек, б.а. чет элдик студенттердин келечектеги кесибине, биздин учурда врачтык кесипке багытталган. Демек, кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерге кыргыз тилин окутуу башынан эле профессионалдык жактан багытталуу керек. Кыргыз тилин окутуу медициналык багытты эске алуу менен түзүлүшү керек. Ошондуктан, негизги көңүл медициналык байланыш чөйрөсүндө эң көп колдонулган медициналык терминологияны үйрөнүүгө бурулушу керек. Ошондой эле оорулардын жана симптомдордун күнүмдүк аталыштары үйрөтүлүшү керек. Медициналык университетте кыргыз тилин чет тили катары окутуунун негизги милдеттери студенттердин көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат.

Алсак: оорулуунун сүйлөгөнүн, анын даттанууларын түшүнүү (кепти анын үн туюнтушунда түшүнүү);

- пациент менен диалог жүргүзүү (ойлорун оозеки айтуу);

- оорунун тарыхын жазуу, медициналык документтерди толтуруу (ойлорун жазуу жүзүндө берүү);

- медициналык адабияттарды окуу (сөздү анын графикалык туюнтмасы менен түшүнүү).

Кыргыз тили сабагында профессионалдык баарлашуу процессинде студенттердин арасында «дарыгер-пациент» диалогун жүргүзүү көндүмдөрүн калыптандыруу маанилүү. Чет элдик медик-студент бейтап менен маек куруп, анын даттанууларын түшүнүп, оорунун тарыхында кыргыз тилинде тиешелүү жазууларды жүргүзө алышы керек. Чет элдик студенттер кыргыз тили боюнча алган билимдерин колдонушат. Алар жыл сайын ооруканаларда клиникалык практикадан өтүшкөндө, алар чыныгы бейтаптар менен баарлашуу тажрыйбасын алышат.

Салттуу системалуу окутууда оозеки кептин эркин сүйлөшүүдөгү кеп ишмердүүлүгүнүн башка түрлөрүн ийгиликтүү өздөштүрүү дегенди билдирет. Кыргыз тилин медик-студенттерге чет тили катары үйрөнүүнүн ар бир этабында сөз эркиндигин өнүктүрүү үчүн кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү кеп ишмердүүлүгүнүн бир түрүнө баш ийүү менен өнүгөт: сүйлөө, жооп түзүү жана баштапкы этапта суроо, андан кийин уккан, окуган, жазылган нерсеге таянып сүйлөйт. Биздин диссертациянын темасы кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүн, башкача айтканда, диалогду өнүктүрүүгө тиешелүү, ошондуктан эмгекте сунуш кылынган кыргыз тилин чет тили катары окутуунун баштапкы жана орто этаптары кеңири каралат. Алгачкы этапта негизги сүйлөө көндүмдөрү калыптанат. Окулуучу материалды тандоодо артыкчылыктар болуп төмөнкүлөр саналат: 1) минималдуу материаланын негизинде тил системасы максималдуу түрдө көрсөтүлөт; 2) бейтарап стилдеги диалогдук сүйлөө; 3) изилденип жаткан кеп жагдайларынын студенттердин баарлашуусунун актуалдуулугуна жана шарттарына ылайык келүүсү; 4) сунушталган жагдайларды, так максатты жана мотивди белгилөө; 5) медик-студенттердин калыптанган сүйлөө көндүмдөрү турмушта суроо-талапка ээ боло турган кырдаалдарды тандоо жана анын үстүндө иштөө. Калыптанган сүйлөө көндүмдөрүнүн критерийлери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) ойду түзүүдө мазмунга көңүл

буруу; ички кептин даярдануусу; 2) сөздүн тазалыгы, б.а., тилдик бирдиктерди туура колдонуу; 3) сүйлөө ылдамдыгы (эне тилинде сүйлөөчүнүн сүйлөө ылдамдыгына туура келет) мүнөтүнө 80-124 сөз сүйлөө.

Окутуунун орто баскычында материалды тандоонун негизги критерийлери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) иш чөйрөсү; 2) материалды уюштуруунун өзөгүн түзгөн логикалык-синтаксистик принцип. Бул этапта сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү угуу жөндөмүн өнүктүрүү аркылуу ишке ашырылат. Ортоңку этапта сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн критерийлери: 1) жөнөкөй сүйлөмдү татаал сүйлөмгө айландыра билүү, синтаксистик байланыштардын тууралыгы; 2) сүйлөөчүнүн сүйлөө ылдамдыгынын мүнөтүнө 80 сөздү айтууга туура келген сүйлөө ылдамдыгы; 3) арыздын мазмуну; 4) кыскача кайра айтып берүү жөндөмү, б.а., башка бирөөнүн сөзүн кайталоо, толуктоо жөндөмү; өткөрүп жиберилген эпизоддорду калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгү; 5) текстти окугандан кийин сүйлөшүүнү улантуу. Коммуникативдик коррекциялоо принцибине ылайык грамматикалык же сүйлөө катасы болгон учурда мугалим туура вариантты колдонуу менен маалыматты тактайт.

Жыйынтыктап айтканда, биз сунуштаган пикир алышууну жөнгө салуучу көнүгүүлөрдүн композициясы салттуу сабактын чегинде ыңгайына жараша колдонулса билим берүү процессин бир канча пайыздык көрсөткүчкө көтөрмөк. Азыркы учурда жогорку окуу жайларында бекитилген кыргыз тилинин практикалык курсу дисциплинасын алып барган окутуучулар бирдей типтеги көнүмүш сабакты өткөрүп жатышат. Мындай жагдай студент үчүн да, өзү үчүн да окуу процессине болгон кайдыгерликти жаратпай койбойт. Андыктан көнүмүш зонадан чыгууну жолго коюуну сунуштайт элек. Ошондой эле, медициналык билим берген жайларында чет өлкөлүк студенттерди даярдоодо адистикти эске алып, андан тышкары, кесиптик кыргыз тилин билүү талап кылынган практикага багытталышы керек. Ошондуктан медициналык ЖОЖдо кыргыз тилин чет тили катары окутуунун

методикалык системасын маалыматташтыруу керек деген тыянак чыгаруу керек.

1.3. Диалогдук кепти калыптандыруу маселелери

Диалогдук кеп коммуникативдик функциянын көрүнүшү катары лингводидактикага арналган көптөгөн изилдөөлөрдө чагылдырылган. Бизге белгилүү болгондой, диалог сүйлөшүү кептин дээрлик жетимиш-сексен пайызын ээлейт. Ошол себептен, диалогдук кеп бөтөн тилдүүлөр үчүн окутуунун маанилүү компоненти болуп саналат. Бул маселени изилдөөгө өз учурунда бир катар окумуштуулар кайрылышкан. Алсак: Соловова Е.Н., Китайгородская Г.А., Пассов Е.И., Изаренков Д.И., Рябцева С.А. ж.б.

Усулдук адабияттарда белгиленгендей, кыргыз тилин окутууда диалогдун ордун жана ролун аныктоого үч түрдүү багыт колдонулууда. Баарыдан мурда диалог кыргыз тилин (тилдик материалын) өздөштүрүүнүн каражаты, ошондой эле толугу менен кыргыз тили боюнча окуу процессин уюштуруунун формасы жана окутуу процессинде ээ боло турган кеп алышуу ишмердүүлүгүнүн түрү катары каралат. Диалогдо дагы бир нече тарап катышат, ушул багытта анын төмөнкүдөй белгилерин: маалыматтын коллективдүүлүгүн; маалыматты баалоодогу өзгөчөлүктөрүн (айырмачылыктарын); маалыматтын мүмкүн болуучу көп пландуулугун, аңгемелешүүчүнүн предметтик чөйрөсүнүн таасирин; кепте мимиканын, жандоонун, өнөктөштөрдүн кыймыл-аракетин бөлүп карашат.

Диалогдук кеп кыймыл-аракети ар кандай кыймыл-аракет сыяктуу бир баскычтуу жана көп баскычтуу бүтүндүн тутумдаш бөлүгү жана бөлүктөрдөн түзүлгөн бүтүндүк катары каралат. Диалогдук кеп кыймыл-аракетинин кеңири каралышынын деңгээли анын кептик эмес мүнөзүнө көз каранды болот. Эгер ишмердүүлүк актынын максаты негизинен кептик эмес кыймыл-аракеттин эсебинен жүзөгө ашырылса, кептин акты кыскартылган, бир баскычтуу болот. Бир баскычтуу кептик кыймыл-аракет актысында көз каранды абалды ээлейт, башка кыймыл-аракет менен параллелдүү жүзөгө ашышы жана аны менен жалпы мотивацияда болушу мүмкүн. Анын фону

катары эки катышуучуну бириктирген статистикалык тышкы кырдаал кызмат кылат [Толковый словарь современного русского языка, 2001.].

Көп баскычтуу кептик кыймыл-аракет иштин актысында үстөмдүк кылган гана учурда болушу ыктымал. Мындай кыймыл-аракеттин далилдери сүйлөөчүнүн социалдык керектөөлөрү менен дал келиши мүмкүн (өзүн өзү түшүндүрүүлөрдүн, пикир алышуулардын, өзүн-өзү көрсөтө алуулардын, таанып билүүлөрдүн керектөөлөрү менен). Өз оюн айтуунун максаты болуп аңгемелешүүчүнү бир нерсеге ынандыруу, инструкция (маалымат) берүү, өзүнүн сезимин билдирүү, маалымат алуу ж.б.у.с. эсептелет. Көп баскычтуу кептик кыймыл-аракет кептик эмеске өтүп кетиши (бул учурда максаты катары пландаштыруу болот); андан ары карай жүрүшү мүмкүн (натыйжаларды талкуулоо, эске түшүрүүлөр). Сүйлөшүүнүн мазмуну үчүн маанилүү болбой турган талаш-тартыштар же эске түшүрүүлөрдүн алмашуусу качан жана кайда өтөт. Бул нерсе ички кырдаалдан келип чыгып, сүйлөөчүнүн өзгөчөлүктөрү: каалоолору, көз караштары, бул маселе боюнча маалымат алгандыгынын даражасы жана ушул сыяктуу көптөгөн нерселер биринчи планга түшөт. Сүйлөөгө окутуунун максаты катары карап чыгуу тилдин коммуникативдик функциясынын көрүнүшү үчүн көбүн эсе мүнөздүү болгон пикир алышуунун диалогдук формасы менен баштаса болот [Кафкова, 1968.174.]. Биздин оюбузча, пикир алышуунун баштапкы этабында диалогдук форма аңгемелешүүчү менен саламдашууну жана саламдашууга жооп берүүнү билгендигин сылык түрдө коштошууну билгендигин, кимдир бирөөнү кайсы бир адамга тааныштырууну билгендигин, бир нерсе аткарууга макул болууну жана макул болбоону билдирүүнү көрсөтө алууну билгендигин; майрамы, туулган күнү, жаңы жылы, «Айт», «Нооруз» жана башка майрамы менен куттуктоону билгендигин, өкүнүүнү, кечирим суроону билдирүү; кубанычты, сүйүнүүнү, нааразычылыкты ж.б. билдирүүнү божомолдойт.

Диалогдук кепке окутуунун бирдиктери болуп диалогдук түзүмдөр эсептелет. Диалогдук бирдиктер структурасы боюнча ар кандай болушу

мүмкүн. Диалогдук кепке окутуу окутуунун бир гана маселеси болуп, диалогдук кепке окутуунун жалпы стратегиясына ылайык кеп алышуу эсептелет. Ошондуктан диалогдук формада өткөн көнүгүүлөр колдонулган окутуунун бардык процессинде бирдей ролду ойношу мүмкүн [Щукин,1987.11.].

Жогорку окуу жайлардын окуу процессинде, айрыкча медициналык факультетте башка улуттун студенттери үчүн кыргыз тилинин практикалык курсу окутулуп жаткан учурда диалогдук кептин колдонулушунун керектиги бар. Анткени алар күнүгө бул кептин түрүнө муктаж болушуп дарылоочу мекемелерде практикадан өтүшөт. Мисалы, сабакта студенттерге белгиленген бир тема берилип, башында сабактын тиешелүү лексикасы берилет. Андан кийин ал лексика көнүгүүлөрдө колдонулат. Мисалы: «Каттоо бөлүмүндө» деген кырдаал берилген болсо, сабактын баштапкы этабында берилген тема боюнча сөздөрдү жана сөз айкаштарды берип, андан ары ушул лексика менен сүйлөм түздүрөбүз, акырында бири-бирине суроолорду бердиребиз да, кырдаалдар боюнча диалогдорду түздүрөбүз. Ошондой эле, берилген тема боюнча роль ойноо сабагын өткөрүүгө болот.

Адистик боюнча окуу диалогдун сапаттуу мүнөздөмөсүн карап чыгууда турмуш-тиричилик тармагында кеп алышуу менен салыштыруудан баштоо зарылчылык туудурат. Бул бир жагынан анын спецификалык белгилерин ачык-айкын, тагыраак көрсөтүү, башка жагынан алганда анын атайын окутулуу маселесин чечүүгө мүмкүндүк берет. Ушундан улам окуу-илимий, ошондой эле турмуш-тиричилик тармакта диалог адамдын ишмердүүлүгүнүн тиешелүү актыларынын түрүндө көрсөтүлүп берилет. Диалогдун түрлөрүн салыштыруу каалаган кептик актынын ишмердүүлүгүн мүнөздөөчү негизги параметрлери менен өткөрүлүшү мүмкүн. Эми булардын ар бирине токтолуп көрөлү: *Биринчиден*, турмуш-тиричиликте диалог сүйлөөчүнүн күчүнө багытталган, көйгөйдү камтыган кептик кырдаалдын факторлорунан келип чыккан сүйлөөчүнүн кайсы бир жеке муктаждыгын канааттандырган ыкма катары каралат. Мындай жагдай ишмердүүлүктүн

мотивинен көз каранды болуу менен, мотив – маектешүүчүдөн жашыруун болот, сүйлөп жаткан адам аны сезбейт. Жалпысынан ар бир конкреттүү кеп алышуунун кырдаалында ар түрдүү, жекече болушу ыктымал. *Экинчиден*, баарлашып жаткан эки тараптын диалогунда тең укукта кызыкдар болуучу мүчөлөр катыша алышат. Демек, кеп алышуунун катышуучуларынын кызыкчылыктарына жараша пикир алышуу процесси ишке ашат. Жогорку же орто окуу жайларынын кыргыз тили сабагынын адистикке багытталган сабактардагы диалогдо окутуучу менен студенттердин пикир алышуусунун теңме-тең кызыгуулары эске алынышы шарт, анткени эки тарап тең биргелешкен иш-аракетти (окутууну) ишке ашырышат. *Үчүнчүдөн*, пикир алышуу көйгөйү биринчи орунда турат. Маселен, табигый турмуштук диалогдо кырдаалдын элементи катары сүйлөөчүгө белгисиз бир жак көбүн эсе жекече маанилүү болушу мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы окуу диалогдо маектешүүнүн предмети катары тема (подтема) болот, кээде гана теманын кайсы бир жалгыз элементи жана кеп алышуунун маселеси да окутуу үчүн тандалган теманын бардык маанилүү жактарын ырааттуу түрдө ачып берилиш керек. *Төртүнчүдөн*, турмуштук диалог сүйлөөчүнүн тилден тышкаркы ишмердүүлүк процессинде капысынан (экспромттуу) пайда болот. Окутуучу адистиктин материалындагы окуу диалог талкуулоого туура келүүчү теманын айрым элементтерин алдын ала пландаштырат, сабакка даярдануу процессинде кылдаттык менен ойлонуштурат. Суроолор окутуучуларга өтө жеткиликтүү формада айтылат жана теманы ачуу тартибинде маектешүүдө түзүлөт: теманын ачылышынын логикасын бузбай туруп аны которуштурууга, калтырып кетүүгө болбойт, ошондуктан ушундай темалык маектешүүнүн башталышы, жүрүшү жана аякташы алдын ала божомолдонот. *Бешинчиден*, сүйлөөчү табигый турмуштук диалогдо аңгемелешүүчүнүн алдына кандайдыр бир суроо коюлуп буга жообун билбейт, тактап айтканда, кеп алышуунун соңку жыйынтыгы башында сүйлөөчүгө белгисиз болот. Адистик боюнча сабактардагы окутуучу студенттерге суроо берип жатып маектешүүчүнүн жообун алдын ала

божомолдойт. *Алтынчыдан*, турмуштук шарттардагы пикир алышууда сүйлөөчү-демилгечи катары калып, аңгемелешүүчү эки тарап маектешүүдө коюлган максатка жетип же жетпей (канааттанып же канааттанбай) калышы күтүлөт. Сүйлөшүүчүнүн мындай даражада кеп алышуунун натыйжасы кызыктырбашы да мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы окуу маектешүүдө канааттанган (канааттанган эмес) болуп божомолдонгон натыйжалар менен бирге жеткиликтүүлөр да туура келип (же келбей) калып студент да, окутуучу да туш келиши мүмкүн. *Жетинчиден*, адистик боюнча сабактардагы окуу диалог жалпы функционалдык багыты боюнча көзөмөлдөөчү акты болуп саналат; пикир алышуу башка максаттарды көздөйт. *Сегизинчиден*, диалогдо ачыла турган кептик кырдаалдын элементтери (маселен, сүйлөөчү тарабынан талап кылынып жаткан жеке мүнөздөгү аңгемелешүүчүнүн маалыматы) алынышы мүмкүн. Адистик боюнча сабактардагы диалогдун мазмуну ушул эле темадагы монологдук билдирүүнүн, б.а., окутуучунун лекциялары же окуу китептин текстинин мазмуну менен дал келет. *Тогузунчу*, табигый турмуштук диалогдо таануучулук (маалыматтык) жагы менен бирге маанилүү ролду анын модалдуу, экспрессивдүү-эмоционалдык жагы эске алынат. Адистикке багытталган сабактардагы пикир алышууда таануучулук же маалыматтык жагы экспрессивдүү-эмоционалдык жагына үстөмдүк кылат жана практикалык жактан анын бардык мазмунун камтыйт. *Онунчу*, табигый окуу диалог (кырдаалдык) ар дайым эле монологдук билдирүү формасында берүүгө мүмкүн (жеке маанидеги монологдук билдирүү эмес, объектилешкен, б.а., үчүнчү жактан берилген диалог). Адистик боюнча сабактардагы диалогдук маектешүүнүн дайыма эле ошол эле темадагы монологдук билдирүүгө өзгөртүүгө болот, анткени ал бөлүктөргө бөлүнгөн бири-бири менен байланышкан бөлүктөргө бөлүнбөгөн түрүндө да берилген тематикалык бирдикти түзөт [Мотина, 1988.].

Жыйынтыктап айтканда, диалог, пикир алышуу, маектешүү, баарлашуу, сүйлөшүү деген синонимдик кыймыл-аракеттер көбүн эсе

тематикалык маектешүү формасын кабыл алуу менен бирге ишмердүүлүк (функционалдык, мазмундуу) пландагы принципалдык айырмачылыктар адистик боюнча материалындагы кырдаалдык-турмуштук диалогдун жана окуу диалогдун ортосундагы ачылган билдирүүнүн планынын деңгээлинде көрсөтүүдө да, башкача айтканда, кептик жыйындын жалпы структурасынын жана алардын бирдиктеринин түзүмдөрүнүн кептик кыймыл-аракеттеринде да аныкталат.

1.4. Кыргызстанда диалогдук кептин маселелери (көйгөйлөрү) жана аны үйрөтүүдөгү методикалык негиздер

- **Материалды тандоо**

Окуу программаларына көптөгөн алымча-кошумчалар киргизилип, кыргыз тилин окутуунун кээ бир көйгөйлүү маселелери мезгил талабына шайкеш иштелип чыга электиги, окутуп үйрөтүүнүн бирдиктүү системасынын жоктугу, бүгүнкү диалогду окутуу маселелерине койгон талабы төп келбөөчүлүктү жаратууда. Албетте, өткөөл мезгилде кыргыз тилин окутуп үйрөтүүдө болуп жаткан мындай көйгөй маселелерди жоюуга республикабыздын көптөгөн тилчи-окумуштуулары, методисттери талыкпай эмгектенип келе жатышат. Ошентсе да, кыргыз тилин окутууда диалогдун айрым маселелери бүгүнкү күнгө чейин дээрлик колго алынбай келүүдө. Мына ушундай жагдайдан алып караганда, кыргыз тилин медик студенттерге үйрөтүүдө диалогдун негиздери атайын кеңири иликтөөнү талап кылат. Ушуга байланыштуу аталган теманын ар тараптан изилдениши маанилүү маселелерден деп эсептейбиз.

Окутуу процессинин баштапкы стадиясы болуп материалдын көлөмүн жана мазмунун аныктоо болуп эсептелет, андан кийин гана тандалып алынган материал белгилүү бир каражаттар, методдор, приемдор аркылуу тигил же бул көнүгүүлөрдүн формасына ээ болот. Материалды тандоо маселеси эң татаал маселелерден болуп эсептелип, ушуга чейин канаттандырырлык чечимге ээ болгон эмес.

Бүгүнкү күндө психологдор жана методисттер тарабынан чет тилди үйрөтүү ошол тилде ишмердүүлүк процесс бул фундаменталдуу жободон улам, тандоонун булагы, ишмердүүлүктүн формасынын материалы болуп эсептелет, б.а., кептик материал. Тилекке каршы, кептик материал деп, адатта, кептин продуктусу эсептелет. Белгилүү бир кептик айтым, жогорку деңгээлдеги тандоонун объектиси болуп–кептик үлгү эсептелет. Башкача айтканда, тандоонун проблемасы лингвистикалык аспектиге келип такалат. А.Леонтьевдин жана Е.И.Пассовдун эмгектеринин биринде чет тилдүү кепти үйрөтүүдө материалды комплекстүү түрдө тандоо зарылдыгы белгиленет. Чындыгында, негизги маселе болуп, кептик ишмердүүлүктү үйрөнүү эсептелгендиктен, ошол ишмердүүлүктүн негизги бирдиктерин сүйлөшүү практикасында кандай келсе, ошондой кылып толук ченемде көрсөтүү абзел.

Окуучуга ишмердүүлүктү толук комплекстүү уюштуруу үчүн:

1. Белгилүү бир турмуш муктаждыгын канааттандыруу үчүн студентке алдына койгон максаттарын, көйгөйлөрүн так тартып берүү зарыл;
2. Акттын ченеминде анын кыймылынын мүнөзүн жана ырааттуулугун белгилеген шарттарды тартуулоо;
3. Ошол шарттарга жараша жасай турган кыймылга үйрөтүү;
4. Акт ишмердүүлүктүн структурасын түзгөн ырааттуулукту бирдиктүү, үзгүлтүксүз тартуулоо;

Демек, окутуучу үйрөтөйүн деп жаткан акт ишмердүүлүктүн, материалды тандоодо өзүнчө гана жактары алынбастан, аны түзгөн бардык жактары, үзгүлтүксүз, бирдиктүү болушу зарыл. Материалды тандоодо дискуссияны жараткан башка маселе болуп, кептин ар түрдүү формаларын үйрөтүү (өзгөчө үйрөтүүдөгү баштапкы этап) эсептелет. Бүгүнкү күнгө чейин материалды тандоодо диалогду үйрөтүү менен монологду үйрөтүүнүн өзүнчө материалдарын тандоо аракети көрүлгөн эмес. Суроо туулат: диалогду жана монологду үйрөнүүдө кескин түрдө айырмаланган өзгөчөлүктөр барбы же болбосо алар ошончолук көзгө көрүнгүс болгондуктан, ал суроо көмүскөдө

калып келгенби? Бул суроого жооп бериш үчүн, диалогдук кеп менен монологдук кептин айырмачылыктарын белгилөө зарыл:

1. Диалогдук кептин жогорку бирдигин белгилүү структурага ээ болгон, эки маектешүүчүнүн кезектешип жараткан кептик кыймылы болуп эсептелет; монологдук кептин негизги бирдигин белгилүү типтеги монологдук кайрылуу-белгилүү бир жактын кеп ишмердүүлүгүнүн продуктусу.

2. Диалог кептик кырдаалдын базасында пайда болот; ал эми монологдук кайрылуунун негизинде тема жаралат.

3. Диалогдук сүйлөшүү процессинде сүйлөөчү кептик кырдаалдын ага белгисиз болгон шарттарын чечүүнү максат кылып коет дагы, диалогдун мазмундуу жагын туюндурган нерсе болуп көйгөйлөрдү ошол шарттар аркылуу чечүү болуп саналат; монологдук билдирүү аркылуу сүйлөөчү теманы атайт да анын мазмунун ачат, б.а., логикалык байланыштуу формада угуучуларга белгилүү бир аспектиде кызыктырган объект тууралуу мүнөздөмөлөрдүн комплексин жеткирет.

4. Диалогдун структурасы ситуативдик факторлор менен аныкталат; монологдун структурасы темадан, көбүн эсе подтемадан көз каранды.

5. Диалогду түзүүчүлөрдүн эң негизгиси болуп, кептик кыймыл эсептелет, ал эми монологдун негизги түзүүчүсү болуп-маалымдоочу типтеги сүйлөм саналат. Мазмун планында да, формалдуу мүнөздөмө планында эки түзүүчү бири-биринен кескин түрдө айырмаланат. Эгерде биринчисине түздөн-түз маектешүүчүгө кайрылуу болуп, андан жооптуу реакцияны талап кылып, эмоционалдуулукту жана модалдык боектуулукту жаратса, экинчисинде сүйлөөчү өзүнүн субъективдүү оюн, мамилесин билдире албайт. Ушуга кошумчалап кете турчу нерсе, буйрук сүйлөм дагы, суроолуу сүйлөм дагы монологдук кепке мүнөздүү эмес.

6. Диалогдун ичиндеги кептик кыймыл бири-бири менен ситуативдик байланышкан; монологдун ичиндеги сүйлөмдөр ар түрдүү

логикалык мамилелер менен, бүтүндүк менен бөлүктүн, ассоциациялык жакындыгы болуп аналат.

Көрүнүп тургандай, диалогдук кеп менен монологдук кептин формалары терең жана көп кырдуу. Ошондуктан ар бирөөнө материалды тандоодо индивидуалдуу түрдө мамиле жасап, баштапкы этапта болсо да, өз өзүнчө кароо керек. Кандай гана кеп ишмердүүлүктүн түрү болбосун, материалды тандоо тигил же бул формасында тандоону бүтүн бирдиктерден баштоо кажет. Андан кийин гана аларды түзгөн бирдиктерди тандоо зарыл. Бул талапты аткарууда диалогдук кепте бир нече этаптар бар.

Биринчи этапта – баштапкы этаптагы диалогдук кепти сүйлөшүүнүн кайсы чөйрөсүндө окутууну жүргүзүү керектиги тууралуу каралат. Турмуш-тиричилик чөйрөсүндө каралган диалог дал ошол чөйрөнүн чегинде официалдуу-иштиктүү болуусу керек.

Экинчи этапта – диалогдук сүйлөшүүнүн бирдиктүү актылары менен иш жүргүзүү. Аны кантип ишке ашыруу керек? Ар бир диалогдук сүйлөшүүнүн актысы бул татаал курулуш. Ал өз ичине ишмердүүлүктүн экстралингвистикалык шарттарын камтыйт. Ал эми кептик продуктусу болуп диалог эсептелет.

Ситуативдик же кырдаалдык материалды тандоо менен, биз ошол эле маалда ага дал келе турган кептик продуктуну тандап алабыз. Кийинки этапта кырдаалдын ар бир классынын ичинде тандоо жүргүзүлөт: тандоого ошол чөйрөдөгү эң эле активдүү болгон, жыш колдонулган типтери алынат. Баштапкы этаптагы окутууда жыш колдонулган типтерди тандап алуу сунушталат.

Кырдаалдардын типтеринен жана класстарын тандоодон кийин конкреттүү кырдаалдарды тандоого өтөбүз (алар менен дал келген конкреттүү диалогдор). Бул этапта баштапкы болуп кептик материал эсептелет. Ал өз ич ара дагы көптөгөн этаптардан турат. Ар бир ушундай көптүк өз ичине бардык кырдаалдарды камтып, алардын мазмуну бири-биринен предикаттын семантикасы жана предикаттын негизиндеги субъекттер жана объекттер

менен айырмаланышат. Божомолдоо-суроолуу тибинин өзгөчөлүгү өз ичине төмөнкүдөй түрдөгү баштапкы кептик кыймылды камтыйт. Мисалы,

а) Сиз сабакка баратат (окшойсуз) э?;

б) Сиз чогулушта болсоңуз керек?;

в) Сиз абдан чарчасаңыз керек?

Кийинчерээк буларды дагы бөлүктөргө бөлсөк болот. Ошол эле мамилени камтыган кырдаалдар:

а) Сиз, мүмкүн, чогулушта болсоңуз керек?;

б) Сиз китепканада болгон чыгаарсыз? - ушулардын ичинен көбүн эсе жыш колдонулганын тандоо зарыл (жыштыктын чеги үйрөтүүнүн конкреттүү шарттары менен белгиленет).

Белгилүү болгондой, эч убакта диалогду түзүүчү **кептик кыймылды** үйрөтпөй туруп, диалогту үйрөтүү мүмкүн эмес.

Кептик материалды минимизациялоо кептик кыймылдын лексикалык алмашууларын калыпка салуу болуп эсептелет.

а) Сиз ашканага барасызбы?;

б) Сиз китепканага барасызбы?;

в) Сиз буфетке барасызбы? - булардын ичинен кептик кыймылдын компоненттеринин жыштыгына жараша тандалып алынат. Эгерде, мисалы, синтаксиситик формадагы диалог *сиз буфетке* деген баштапкы кыймыл 20 жолу жолукса, ал эми *сиз ашканага* деген 3 жолу жолукса, анда жыштыгына жараша биринчиси тандалып алынат.

Демек, бардык кырдаалды ишке ашыруунун натыйжасында, биздин тараптан төмөнкүлөр тандалып алынган:

1) Белгилүү бир сүйлөшүү чөйрөсүндөгү жогорку деңгээлиндеги кептин жыш, көп колдонулганы – диалогдук кептин актылары (аларды жараткан экстралингвистикалык шарттар, ошол шарттар менен дал келген диалогдор);

2) Ар бирөөнө дал келген кептик кыймылдардын тизмеси;

3) Ар бир кептик кыймылдын компоненттери, интонациялык модель, структуралык схема жана анын тутумуна кирген синтаксистик формалардын комплекси.

Башкача айтканда, тандалып алынган сүйлөшүү чөйрөсүндө диалогдук кепти үйрөтүү максатында бардык деңгээлдеги эң эле активдүү бирдиктер тандалып алынышы шарт.

- **Материалды уюштуруу**

Окуу максатында материалды тандоодо, биз уюштуруунун кээ бир маселелерин чечебиз. Биздин көз карашыбыз боюнча окуу материалды төмөндөкүдөй уюштуруу кажет:

1. Белгилүү ишмердүүлүк формасынын негизги бирдиктерин үйрөтүү камсыздандырылышы керек;

2. Автоматизацияга кептик кыймылдын бир эле жаңы операциялык элементи дуушар болуусу керек, анын түзүлүшүнө кирген операциялардын жыйындысы эмес;

3. Операциялардын курамы биртиптүү болгон кептик кыймыл окуу процессине эч кандай убакыт боюнча үзгүлтүксүздүккө учурабашы керек;

4. Кептик бирдиктерди автоматизациялоо жогорку деңгээлде камсыздандырылышы керек, б.а., максаттуу түрдөгү окутуу процесстеринде кептик бирдиктерди көп колдонууну студенттерден талап кылуу;

5. Автоматизациянын жогорку деңгээлде камсыздандырылышы, б.а., кептик машыгууну табигый сүйлөшүү процессинде адекваттуу, жакын шартта ишке ашырылышы.

Баштапкы этапта диалогду үйрөтүүдө, материалды уюштурууда татаалдаштырылышынын себеби, тилдин структуралык, базистик, негизги үйрөтүүсүнүн муктаждыгы туулгандыгында. Аны З.Иевлеева грамматикалык материалды тандоонун критерийинде белгилейт. Окуу грамматикалык материалын тандоо эки негизги базистик принципте негизделет. Алар: каралып жаткан тилдин окуу материалынын грамматикалык системасында

адекваттуу элестетүү принциби жана тематикалык-кырдаалдык шарттуулук принциби. Биз муну төмөнкү мисалда түшүндүрсөк болот. Мисалы,

1. Студент анын жолдошу дүкөнгө барайын деп жатканын көрөт. Ал фонендоскоп сатып алыш керек, бирок абдан колу бошобой жаткандыгы үчүн, досуна кайрылат:

- Сен дүкөнгө баратасынбы?

- Ообо, ооба

- Сага кыйынчылык жаратпаса, анда мага фонендоскоп ала келчи.

(Сен мага ала келбейсиңби...?)

2. Студент дүкөнгө кетип жатып, досуна фонендоскоп ала келем деп убада берген, бирок аткарган эмес. Келген соң ал жөнүндө айтат: Мен сага фонендоскоп албай калыптырмын.

3. Студент жолдошуна жаңы алган китебин көрсөтөт. Ал ага керек экенин көрөт. Ал мурун досуна ал китеп жөнүндө айтат жана дагы ал суранычы жөнүндө унутуп калганына тан калат: Мага да эмне алып койгон жоксун?! Бул китеп мага да керек экенин сен билчүсүң да.

4. Сабактарга керек болгон китепти студент сатып алды. Ал анын досунда жок экенин билет дагы ага сунуштайт.

- Биздин дүкөндө китеп сатышат экен... Сөзсүз сатып ал!

Баштапкы кептик кыймылдын бардык кырдаалдарында өзүнүн функционалдык негизине жараша бир эле формалдуу структуралык негизде жаралган. Алар синтаксистик этиши “сатып алуу” болду.

Бул кырдаалдарда кептик акттын критерийи болуп коммуникативдүүлүктүн камсыздандырылышы. Мисалы, убада берүү этиши менен кырдаал аткаруу этишинин кырдаалынан кийин колдонулат.

- **Диалогдук кепти калыптандыруу боюнча көнүгүүлөрдүн негизги типтери**

Кептеги ой бөлүшүү грамматикалык формалар менен автоматтык түрдө колдоно билүүнүн жогорку деңгээлин божомолдойт. Кыргыз тилинде грамматикалык көндүмсүз ойду билдирүүгө эч мүмкүн эмес. Бирок, «тилдик-

кептик» көнүгүүлөрдүн системасы грамматикалык көндүмдөрдү түзүүдө жетишерлик натыйжалуу болушу мүмкүн эмес [Шубин, 1964. 27.].

Оозеки кепке үйрөтүүдө мүнөз жана принциптери боюнча көнүгүүлөрдүн түзүлүшүнүн өзгөчө каражаттары талап кылынат. Кыргыз тилди үйрөтүүнүн максаты – пикир алышууга, коммуникативдик ишмердүүлүккө, жана бул ишмердүүлүктү окутуунун негизи катары коммуникативдик көнүгүүлөрдүн болушунда.

Белгилүү болгондой, бардык эле көнүгүүлөр өзүнүн максатына дал келүүгө тийиш. Андыктан, коммуникативдик көнүгүүлөр мүнөзү боюнча коммуникациялык процесстин реалдуу касиеттерине, анын лингвистикалык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө барабар.

Бул иште тилдик коммуникациянын бардык касиеттери тууралуу сөз кылуунун кажети жок [Пассов, 1967. 127.]. Алардын ичинен экөөнө гана токтоло кетебиз, анткени методисттердин кээ бирөөлөрү аларга токтолбой өтүп кетишет же болбосо туура эмес түшүндүрмө беришет, андыктан бул касиеттерди түзүү принципалдык мааниге ээ.

1. Тилдик белгилердин контексттик-кырдаалдык байланышы төмөндөгүчө: а) маалымат менен бөлүшүү ар дайым кеп алышуунун конкреттүү кырдаалдарында болот; б) маалыматтын бирдиктери өз ара тыгыз маанилеш (контексттик) байланышта болот [Пассов, 1967. 100-127.].

Адатта методика тарабынан бул касиеттин биринчи жагынын бири гана колдонулат, мындан методисттердин көбү реалдуу чындыктын кырдаалдарын кайрадан түзүү кырдаалдуулуктун өзү деген тыянакка келишүүдө. Мындай кырдаалдуулуктун маанилүүлүгүн окутууда четке кагууга болбойт. Сабакта реалдуу чындыктын кырдаалдарын кайрадан түзүүнүн өзүн колдонуу мүмкүнчүлүгү көбүн эсе бир кыйла чектелери байкалбай койбойт. Мындан тышкары, кырдаалдуулуктун грамматикалык көндүмдөрдүн түзүлүп чыгышына өтө аз даражада өбөлгө түзөт, анткени көнүгүүдөгү автоматташтырылган грамматикалык форма жетишерлик кайталаланат.

Биздин оюбузча, реалдуу чындыктын кырдаалы жана кептик кырдаал сыяктуу эки түшүнүктү так ажыратып алуу зарылчылыгы турат.

Негизи тил чындыкты чагылдырат эмеспи. Ошондуктан тилдин ар бир белгисине кырдаалдык маани таандык. Бирок сүйлөө пикир алышуунун ар бир моментинин кандайдыр бир конкреттүү кырдаалына көз каранды болот дегенди билдирбейт. Бир эле «Мен бүгүн көйнөк сатып алдым» деген сүйлөмдү каалаган реалдуу чындыктын кырдаалында, кинодо да, дүкөндө да айтууга болот, маектешүүчү көрсөтүлгөн жерлердин бардыгында «Жүндөн жасалганбы?» деп сурай алышы мүмкүн. Же болбосо сүйлөшүп жаткандардын бирөө «Мен баргым келбей жатат» деп айтып жатса, экинчиси «Сен кайда барышың керек?», «Баргын», «Сен эмне үчүн мурда барган жоксуң?» деп жана башка ушул сыяктуу суроо бериши мүмкүн, бирок сөзсүз түрдө ал «Бүгүн кар жаап койду» деп айтат. Анткени акыркы сүйлөм сүйлөшүп жаткандардын биринчисинин сөзү менен дал келбейт. Булар логикалык да, контексттик жактан да байланышпайт. Биринчи үч сүйлөм андагы «Мен баргым келбей жатат» деген сүйлөм менен байланышкан жана айкын болду, андан кийинки айтылган репликанын аркасында ачылып көрсөтүлдү.

Пикир алышуунун учурунда негизги белги кырдаалдык мааниси эмес, алардын бири-бири менен катыштыгы, корреляциясы эсептелет. Бул учурда коммуникация үчүн реалдуу чындыктын кырдаалы маанилүү эмес. Кепте чындыкты чагылдырган ойлор айтылууда. Ошондуктан чындыктын кырдаалдары кептин өзүнүн маанисинде камтылган. Окутуунун негизи болуп сабакта кептик кырдаалдардын да реалдуу чындыгынын кырдаалдары менен бирге кайрадан түзүлүшү эсептелет деген тыянак чыгарууга болот.

Эми ушул түшүнүктөрдү түзүп көрөлү. Реалдуу чындыктын кырдаалы – анда катышкан жактардын да сүйлөшүүсү. Ал эми кептик кырдаал – кепте колдонулган тилдин белгилеринин логикалык контекст менен өз ара байланышкан жыйындысы. Кептик кырдаал сүйлөшүүнүн бирдиги болот. Бул нерсе аңгемелешип жаткандардын ортосунда эки элементтен турат:

а) суроо жана жооптун:

- *Сен качан кетесиң?*

- *Эртең.*

б) сүйлөшүп жаткандардын бирөөсүнүн айтуусу жана экинчинин репликасы:

- *Мен үйгө кетем.*

- *Күтө тур.*

Же болбосо:

- *Акматов үй сатып алды.*

- *Качан?*

Кийинки диалогдогу кептик кырдаалдар өтө эле көп түрдүү, сүйлөшүп жаткандардын экинчисинин репликалары ар кыл сезимдерди билдириши мүмкүн. Демек, өз кезегинде экинчи репликалар биринчи сүйлөшүп жаткандын жаңы айткандарынын суроолоруна жооп берүүгө түрткү болот. Ушундан улам эки же андан көп адамдардын пикир алышуусунан диалог пайда болот. Ал эми алгачкы диалогдо суроо-жооптук көнүгүүлөрдүн түрүндөгү репликалар колдонулуп, кепке үйрөтүү методикасына таянат. Суроолорго жооп болуп түшкөн репликалар окутуу процессинде негизги орунда болушу шарт. Жогорудагы кептик кырдаалдар коммуникациялык көнүгүүлөргө лингвистикалык негиз боло алат. Кептик кырдаалдардын келтирилген мисалдарында экинчи репликалар болгон фактынын кырдаалдарына кызыгуу менен («Качан?»), кыймыл-аракетти болтурбоо каалоосу менен («Күтө тур!») ж.б.у.с. жооптор менен тастыкталат.

Сүйлөп жаткандын коммуникативдик жагдайы. Адамдын кебинде айлана-чөйрөдөгү чындык чагылдырылат. Себеби жандуу сөздө сезимдердин бай түзүмү камтылып, сүйлөмдө чындык гана чагылдырбай, кырдаалга жараша сүйлөп жаткандын ал чындыкка болгон мамилеси кошо чагылдырылат.

Эгер сүйлөшүп жаткан адамдардын позициясында психологдордун айтымында адамдын чегин чече турган маселени түшүнүүсүн далилдеп: “ага

эмнени жана кандайча айтарын, аң-сезимдүү кыймыл-аракетти түзүү мүмкүндүгүн билет” [Пассов, 1967. 106.]. Мындан улам төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсе болот: адамдык кептин функцияларынын негизи болуп коммуникативдик функция эсептелет, сүйлөп жаткан процессте сүйлөп жаткан адам коммуникацияда болот. Андыктан коммуникативдик ишмердүүлүктө сүйлөп жаткандардын репликаларынын өзгөчө боектору пикир алышуудагы сезимдердин стимулу менен коштолот.

Биздин оюбузча, окутуу процессиндеги көнүгүүлөр пикир алышууда натыйжалуу болуу үчүн төмөндөгүдөй критерийлерди камтышы зарыл: *биринчиден*, автоматтык грамматикалык белги же структуранын болушу менен көнүгүүлөр кырдаалдык учурларды сүрөттөйт; *экинчиден*, окуучунун материалга болгон активдүү мамилесин камсыз кылышы, сүйлөп жаткандын адекваттуу маселесине, тиешелүү коммуникативдик маселесинин болушу менен аткарылышы; *үчүнчүдөн*, сүйлөп жаткандардын бири-бири менен пикир алышуусу адекваттуу мамиле менен коштолуусу зарыл; *төртүнчүдөн*, кыймыл-аракеттин аткарылыш ийгилиги – бул туруктуу көндүмдүн негизи, анткени алардын аткарылышын катасыз камсыз кылуу, ал эми кепте дайыма ката кетирүүгө жол берилип, кыймыл-аракет болуп эсептелбейт, анын натыйжасында динамикалык стереотип пайда болбойт.

Эки диалогду салыштыралы:

1. - *Мен кечээ көйнөк сатып алдым.*
 - *Жүндөн жасалганбы?*
 - *Ооба. Мен дагы мурда ушундай алгым келген.*
 - *Жашылбы?*
 - *Жок, кара. Анча кымбат эмес. – 1000 сом.*
 - *Ооба, чын эле арзан экен.*
2. - *Сен кечээ көйнөк сатып алдыңбы?*
 - *Ооба, мен кечээ көйнөк сатып алдым.*
 - *Сен кандай көйнөк сатып алдың?*
 - *Мен жүндөн жасалган көйнөк сатып алдым.*

- *Сен жашыл көйнөк сатып алдыңбы?*
- *Жок, мне кара көйнөк сатып алдым.*
- *Бул көйнөк кымбатпы же арзанбы?*
- *Бул арзан көйнөк.*
- *Сенин көйнөгүң канча турат?*
- *Менин көйнөгүм – 1000 сом.*

Мазмуну боюнча бул эки диалог окшош, бирок айтылуу формасы боюнча ар түрдүү. Өзүнчө алганда экинчи диалогдун ар бир сүйлөмү кепте болушу мүмкүн, бирок жалпысынан алганда, албетте, толук мүмкүн эмес. “Сен кечээ көйнөк сатып алдыңбы?” деген сыяктуу диалогдун биринчи суроосун өтө белгилүү кырдаалда гана берүүгө болот. Окуучунун көз карашы менен алганда, “А мен болсо дүкөндө кечээ болгон жокмун” деп жооп берүү толук логикалуу болот. Бирок бул учурда көнүгүү “түшүп калат” да, берилген белгилүү структураны же белгини автоматташтыруу үчүн көнүгүүнү түзүүнүн зарылдыгы жагынан алып караганда такыр алгылыктуу эмес.

“А мен кечээ көйнөк сатып алдым.” деген сыяктуу билдирүү – башка жагынан алып караган болсок. “Жүндөн жасалганбы?”, “Өңү кандай?”, “Качан?” ж.б.у.с. аңгемелешүүчүнүн ар кыл кырдаалдарында ушул сүйлөмдөрдүн логикалык контексти болушу менен ынанымдуу жооп берет.

Тигил же бул потенциалдуу жашырын билдирүүдө (сүйлөмдө) логикалык контексттин диапозону өтө кең экендигин эске алуу керек. Көптөгөн себептер менен бир эле окшош ойду айтуу ар кандай репликаларды туудурушу мүмкүн. Кайсы бир белгилүү грамматикалык форманын автоматизациясы тууралуу сөз болуп жаткандыгына байланыштуу, көнүгүүнү ар бир окуучунун репликасы бир маанилеш болгондой кылып түзүү керек. Башкача айтканда, логикалык контекст грамматикалык форманын багытындагы автоматизация үчүн зарыл, бирдей ачылышы керек.

Коммуникативдик көнүгүүлөрдүн мүмкүн болгон түрлөрүн карап чыгалы. Коммуникативдик көнүгүүлөрдү: түзүлүшү, аткарылыш ыкмасы, алардын багыты боюнча ажыратуу керек.

I Түзүлүшү боюнча коммуникативдик көнүгүүлөр бешке бөлүнөт: 1) Эки мүчөлүү, окутуучунун жана студенттин эки репликасынан турган – кептик кырдаалдар; 2) Үч мүчөлүү көнүгүүлөрдө экинчи реплика биринчи аңгемелешүүчүнүн репликасын кайрадан талап кылат; 3) Улантылган эки мүчөлүү көнүгүүлөрдү көрсөтүп турган кеңейтилген көнүгүүлөр; 4) Багыттын комплексинин негизинде түзүлгөн бир нече кептик кырдаалдарды көрсөтүп турган комплекстүү көнүгүүлөр; 5) Бир грамматикалык тема менен байланышкан бир нече белгилерди колдонууга багытталган тематикалык көнүгүүлөр.

II Аткарылыш түзүлүшү боюнча коммуникативдик көнүгүүлөрдүн төрт түрүн ажыратууга болот:

- окшош коммуникативдик көнүгүүлөрдү аткарууда студент белгилүү ойду билдирүүдө окутуучунун репликасындагы тилдик формаларды табып жана аны өзгөртпөй туруп кепте колдонууга *имитативдүү* түрү.

- грамматикалык белгинин же түзүлүштүн формаларына лексикалык бирдиктердин алмаштырылышы менен мүнөздөлгөн *орду алмаштырылган көнүгүүлөр*.

- сөздөрдүн тартибинин, этиштин жагынын, зат атоочтун жөндөмөсүнүн же санынын, этиштин чагынын жана башка ушул сыяктуунун өзгөрүшү менен белгиленип божомолдонгон *парафразалык-коммуникативдик көнүгүүлөр*.

- белгилердин жана түзүлүштөрдүн мурунку көнүгүүлөрүндө студенттердин өздөштүргөн репликаларында калыбына келтирилишин божомолдогон *репродуктивдүү коммуникативдик көнүгүүлөр*.

III Багыттары боюнча коммуникативдик көнүгүүдө тигил же бул сезимди билдирет; ал эми милдети боюнча суроолуу, констаталык, терс жана буйрук деп бөлүүгө болот.

Ал эми Е.А.Быстрова көнүгүүлөрдүн типологиясын иштеп чыгууда көнүгүүлөрдүн тилдик жана кептик эки тибин бөлүп карайт [Быстрова, 1985. 27.].

Жогорудагы классификация чет тилдерди окутуу методикасына таянып салыштырылып берилди. Классификация анын милдеттеринин негизги максатына жараша көнүгүүлөрдүн өзгөчө типтерин бөлүп чыгууга мүмкүндүк берет (конкреттүү материалга же кубулушка ээ болуу менен байланышкан билүүнү, көндүмдү калыптандыруучу көнүгүүлөр, оозеки жана жазууну билүүнү жана көндүмдү, алардын айырмачылыктарын эске алуу менен диалогдук жана монологдук кепти калыптандыруучу көнүгүүлөр).

Комплекстүү көнүгүүлөрдүн жыйындысы практикалык жактан көндүмгө ылайыкталган көнүгүүлөрүнүн подсистемасын түзөт. Көнүгүүлөрдүн системасы өзүнө подсистеманы камтыйт.

Чыныгы-коммуникативдүү көнүгүүлөрдүн максаты болуп диалогдук кепти өстүрүү эсептелет жана ошол эле учурда кептик-ой жүгүртүүчүлүк маселелерди чечүүдө тилдик материалды активдештирүүгө мүмкүндүк берет [Скалкин, 1983. 8.].

Диалогдук кептин билүүлөрүн өөрчүтүүчү максаттуу окуу кыймыл-аракеттин комплексинде үйрөнүп жаткан тилдеги диалогдошууга мүмкүнчүлүгүн өөрчүтүүчү көнүгүүлөр, ошондой эле даярдоочу көнүгүүлөр кириши керек [Скалкин, 1989. 127.]. И.В.Рахманов оозеки кепке үйрөтүүдө милдети, материалдын мүнөзү жана анын аткарылыш ыкмасы боюнча көнүгүүлөрдүн үч тибин сунуш кылат. И.Ф.Салистра кептик билүүнүн градациясында негизделген үйрөтүүнүн жүрүшүндө анын орун алышын чагылдырган көнүгүүлөрдүн типологиясын көрсөтгү: баштапкы (этиштерди жактоону, зат атоочторду жөндөөнү, тилдик кубулуштарды таанып билүүнү түзүп чыгуу); кепке чейинки (ар кандай түрдөгү үлгүгө салынган көнүгүүлөрдүн татаал тилдик комплекстерин билүү, кайрадан калыбына келтирүү); кептик (оозеки, жазуу кепти түшүнө билүү, өзүнүн оюн билдире алуу);

Жыйынтыктап айтканда, орус окумуштууларынын пикирлерине таяна турган болсок, (И.Ф.Салистра, И.В.Рахманов ж.б.) диалогдук кепте сүйлөшүп жаткан эки же андан көп адамдардын пикир алышууда бири-бири менен

адекваттуу мамилелери, эмоциялык сезимдери, репликаларынын бирине-бири жуурулуусу, ошондой эле берилген суроолордун жооп катары репликалары карама-каршы жагдайларды сүрөттөө менен коштолот. Мындай жагдай кыргыз, орус, же болбосо чет тилдеринде табигый көрүнүш болуп саналат. Ушундан улам окутуучу тайпанын үйрөнүү (A1, A2) деңгээлине жараша көнүгүүлөрдүн системасын же подсистемасын өзү гана ылайыктап түзүп, окутуу процесси алда канча натыйжалуулугун жогорулата алат.

- **Диалогду үйрөтүүдөгү көнүгүүлөрдүн мүнөздөмөсү**

Совет мезгилинин методикасында кептик ишмердүүлүктөрдү окутууда көнүгүүлөрдүн теориясынын суроолоруна, көнүгүүлөрдүн системасынын иштелип чыгышына чоң көңүл бурулган.

Бүгүнкү күндө көпчүлүк методистердин ою боюнча сүйлөөгө үйрөтүү областында бардык көнүгүүлөр үч этапка бөлүнөт.

Биринчи этапка коммуникативдик эмес пландагы машыктыруучу көнүгүүлөр кирет. Алар тилдин материалын өздөштүрүү максатында колдонулат дагы кепте колдонулууга даярдалат. Бул көнүгүүлөр айтымдын пайда болуш механизмдин калыптандыруучу жана аныктоочулары болуп эсептелет.

Экинчи этаптын көнүгүүлөрү абдан терең Климентенконун жана Уайзердин эмгектеринде кеңири түрдө айтылып, кеп-дайындоочу деп аталып, тилдик материалды үйрөнүүгө багытталып белгилүү бир кептик багытка ээ.

Е.И.Пассов бул этаптагы көнүгүүлөрдү шарттуу-кептик деп атайт. Тереңирээк бул көнүгүүлөрдү сүрөттөө Горчевдин макаласында жарык көргөн. Ал жерде «машыктыруучу-кептик» аттуу термин менен аталып, кептик көндүмдөрдү калыптандыруучу үйрөтүүнүн этабы катары аталат.

Үчүнчү этапты кептик көнүгүүлөр түзүп, алар чет тилде өзүнүн оюн билдирүүнү жана башкалардын оюн түшүнүүгө үйрөтөт. Коммуникациянын конкреттүү түрүндө жана формасында практиканы камсыздайт. Бул этаптын негизги милдети болуп, калыптанган көнүгүүлөрдү автоматташтыруу. Ар

бир көнүгүүлөрдүн топтому студенттердин кыймылынын мүнөзү жана кептик көндүмдөрдүн белгилүү бир стадиясынын калыптанышында ролу, өзгөчө милдети менен айырмаланат.

Баштапкы этапта диалогдук кепти үйрөнүүдө үч этаптын тең көнүгүүлөрүн колдонуу максатка ылайык келет.

Диалогду үйрөнүүдөгү класстардын жана типтердин сүрөттөлүшүндө көнүгүүлөрдүн бардык жыйындысы өз ичине типтерди, класстарды камтып, алар өз учурунда кептик көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү белгилүү бир тепкичте калыптандырууда өзгөчө орунда турат.

Кептик эмес машыктыруучу көнүгүүлөр

Бул этаптын көнүгүүлөрүн кептик жөндөмдүн кырдаалдарын калыптандыруу ирээтинде колдонуу максатка ылайыктуу:

- 1) кеп аракеттин имитациясы;
- 2) кечигип ойнотулган кеп аракетин;
- 3) катып калуу;
- 4) генералдаштыруу.

Биринчи жана экинчи жөндөмдүүлүктүн кырдаалынын калыптанышы үчүн алмаштыруучу көнүгүүлөрдөн башка көнүгүүлөрдүн кажети жок. Ошонун негизинде аларсыз бул кырдаалда окутуу мүмкүн эмес. Кептик эмес машыктыруучу көнүгүүлөрдүн катып калуу жана генералдаштыруу кырдаалдарында кептик кыймылдын көп кайталануусун камсыз кылат. Бирок бул эки кырдаалдын калыптанышы үчүн булардын баары жетишсиз. Себеби автоматташтыруу коммуникативдик эмес шартта уюшулат.

Орду алмаштырылган көнүгүүлөр (подстановочные упражнения)

Кептик эмес машыктыруучу көнүгүүлөрдүн арасынан алмаштыруучу көнүгүүлөрдү колдонуу максатка ылайык болуп эсептелет. Методикалык адабиятта алмаштыруучу көнүгүүлөрдүн түрлөрү таамай сүрөттөлгөн. Алар абдан ар түрдүү. Бирок диалогду окутууда бир негизги түрү толук түрдө жооп берет: вербалдуу (же иллюстративдик, көрсөтмөлүү) алмаштыруу. Үлгү

катары бир эле кептик кыймылды эмес, диалогдук бирдиктүүлүктү (суроо-жооп) минималдуу структура катары берүү керек.

- Кечээкайдаэлеңиз? Институт, дарыкана, бейтапкана,

- Кечээ мен... оорукана, лекция

(- Кечээ мен бейтапканада болгом.)

Иллюстративдүү подстановканын тибин катары этиш сөзү «көрүү» менен илик жөндөмөсүндөгү зат атооч сөзүнөн турган кептик кыймыл:

- Бейтапканада эмнени көрүп жатасыз?

- Бейтапканада мен...

(- Бейтапканада мен шприц көрүп жатам)

- Бейтапканада кимди көрүп жатасыз?

- Бейтапканада мен...

(- Бейтапканада мен оорудууну көрүп жатам)

Машыктыруучу-кептик көнүгүүлөр

Генералдаштыруу жана катып калуу стадияларында кептик жөндөмдүүлүктү калыптандыруу каражаты катары машыктыруучу-кептик көнүгүүлөр кызмат кылат. Булар анын үч жагын тең калыптандырат (жасалгалоо жөндөмдүүлүгү, тандоо жөндөмдүүлүгү, “байкоо” механизми). Машыктыруучу-кептик көнүгүүлөр кептик кыймылдын кептик кырдаалга өтүү жөндөмдүүлүгүнүн калыптанышында кызмат өтөйт.

Биз бул класстын эки типтеги көнүгүүсүн колдонууну сунуштайбыз: ассоциативдүү диалог жана шарттуу-кептик көнүгүү.

Ассоциативдүү диалог – бул типтин көнүгүүлөрү эки бөлүктөн турат: биринчи бөлүктө сүйлөөчү кырдаалды сүрөттөйт, анын шарттарын ачат жана түшүндүрөт. Ошонун негизинде анда маектешүүчүгө кайрылуу муктаждыгы жаралат. Экинчи бөлүгү өз ичине: а) бир типтүү кептик кыймылдын сериясын камтып, алар предикативдүү ядро катары бир үлгү менен куралган маектешүүчүлөрдүн реакциясы болуп эсептелет. Мисалы, этиш сөзү “болуу” менен мисалдарды караштырып көрөлү.

Сиздер мединститутта чогуу окуп жатканыңарга аз гана убакыт болду. Бири-бириңер менен таанышууну каалап жатканыңарды мага айткансыздар. Мурда биз бул теманы баштадык эле. Бүгүн биз бул таанышууну улантып, ким эмне менен кызыкканы тууралуу сүйлөшөбүз.

1. Айткылачы, сиздер адамга операция жасоого кызыгасыздарбы?

2. Көбүнчө сиздерге кандай операция жасоо жагат: чоңдоргобу же балдаргабы?

3. Силер, албетте, ички органдарга кызыгасыңар да?

4. Кайсы ички органга операция жасоо силерди көбүрөөк кызыктырат?

5. Силер, мүмкүн пластикалык операция жасоого кызыгасыңар: көз, мурун, ооз?

6. Силерге көбүнчө кайсынысы кызык: хирургиялыкпы же пластикалыкпы?

7. Адатта, хирургиялык менен кызыккан врач-студенттер пластикалык менен көп кызыкпайт? А силер пластикалык операцияга кызыгасыңарбы?

8. Операциянын кайсы түрлөрү силерди көбүрөөк кызыктырат?

Көнүгүүлөрдүн мындай тиби, биринчиден, кырдаалдык, экинчиден, сүйлөшүү актысында бир типтүү кептик кыймылдын бир нече ирет кайталанышын камсыз кылат. Башкача айтканда, кептик машыгуу жүрүп отурат. Аткаруу каражаты: биринчи сабактарда сүйлөөчү катары окутуучу болсо, кийинкилеринде бул роль студенттердин өздөрүнө өтөт.

Өзгөчө белгилей кетчү нерсе болуп, кырдаал чындыгында реалдуу болушу зарыл. Ошол маектешүүчүүлөргө тиешелүү болуусу керек.

Шарттуу-кептик көнүгүүлөр – көнүгүүлөрдүн бул тибинде маектешүүчүнүн алдында белгилүү коммуникативдик маселе жаралат: “*кызыгып көргүлө*”, “*сурап көргүлө*”.

Шарттуу-кептик менен кептик көнүгүүлөрдүн ортосунда кескин айырмачылыктар кездешет. Бул көнүгүүлөрдө сүйлөөчүнүн “*кызыгып жатканы*”, “*каршы болуусу*” ишмедүүлүктүн шарттары менен

байланышпастан, ал ошол нерсеге кызыгып же муктаж болуп жаткандыгы үчүн эмес, окутуучу талап кылып жаткандыгы үчүн аткарат.

Окутуучу сүйлөчүүгө “кызыгып көргүлө”, “каршы болгула” деген тапшырманы коюп, шарттардын бардык комплексин сүрөттөбөйт.

“Өзүм каалаганымды кылууга болобу?”

Окутуучу: Мен бүгүн киного баргым келип жатат.

Окуучу: Баргыла.

Бул келтирилген көнүгүүдө окутуучу окуучуга кырдаалды сүрөттөгөн жок. Окуучуга жападан жалгыз кептик үлгү катары бир эле элемент белгилүү: Мен бүгүн киного баргым келип жатат. Бирок бул шарттын негизинде маектешүүчү кандай кеңеш бере алат? Ал үчүн бир катар кырдаалдык факторлор белгилүү болушу керек: а) сүйлөөчү кайсы кинону көргүсү келип жатат; б) маектешүүчүгө кайсы кино экени белгилүү жана ал кино тууралуу өзүнүн ой-пикири бар.

Бир гана ушул шарттарда маектешүүчүнүн жообу кеп-кеңеш катары айтылат эле. Ал эми биздин мисалдарда – Баргыла же – Барбагыла бул формалдуу жана кептик кыймыл менен мотивацияланган эмес.

Машыктыруучу-кептик көнүгүүлөр (ассоциативдик дагы, шарттуу-кептик дагы) алмаштыруучулардын аркасынан колдонуу максатка ылайык. Алар диалогду үйрөтүүдөгү баштапкы этабында абдан пайдалуу.

Кептик көнүгүүлөр

Бүгүнкү күндө көнүгүүнүн кептик мүнөзүн иштеп чыгуу боюнча бирдиктүү критерийлер жок. Бул чет тилди үйрөтүү практикасында дагы, жаңы колдонулуучу окуу куралдарынын иштелип чыгышына чоң тоскоолдуктарды жаратат.

Кептик көнүгүүлөр өздөрүнө гана мүнөздүү болгон бир катар мүнөздөмөлөргө ээ.

1. Окуучулардын кыймылынын мүнөзү жана өзүнүн мазмуну боюнча кептик көнүгүүлөр белгилүү формада жана белгилүү кептин түрүндө ишке ашат.

2. Ар бир акт ишмердүүлүгүнүн катышуучулары өзүнүн алдына максат катары тилден сырткаркы максаттарга жетүүнү коет.

3. Акт ишмердүүлүккө катышуучулары үчүнчү жактын талабынан улам кошулбастан, кептик кырдаалдын шарттарынын негизинде кошулат.

4. Кептик акт ишмердүүлүгүндө ар бир катышуучу тилдик эмес максаттарды чечет.

5. Сүйлөшүүнүн табигый актысынан кептик көнүгүүнүн айырмаланышы: а) акт ишмердүүлүгүнүн шарттары адамдын мукатаждыктарын канааттандыруу процессинде куралбастан, мугалим тарабынан сунушталат да, өзүнүн мүнөзү боюнча адаттагыдай, табигый болот; б) көнүгүүнү аткаруу процессинде кептик сүйлөшүү актысы табигый сүйлөшүү актысынан өзүнүн параметри боюнча айырмаланат.

6. Кайсы гана кептик көнүгүү болбосун, ал өз ичине эки бөлүктүн бирдиктүүлүгүн камтыйт: а) кептик актка сүйлөөчүнү мажбурлоо иретинде, буйрук мотивдери сүрөттөлгөн мотивациялык-кырдаалдык бөлүк; б) аткаруучу бөлүк өз ичине кептик актыны процесс жана продукт катары камтыйт.

7. Кептик көнүгүү дайыма белгилүү бир кептик материалды автоматташтырууга жумшалган.

Кептик көнүгүүлөрдүн арасынан кырдаалдык (ситуативдик) көнүгүүлөр маанилүү ролду ойнойт.

Окумуштуу Р.В.Резник иштеп чыккан чет тилин окутуунун теориясы менен методикасынын концепциясын алып карасак, өз алдынча жана бири-бири менен байланышкан үч илимий дисциплина бар: тилди өздөштүрүүнүн теориясы; чет тилинин дидактикасы; конкреттүү тилди үйрөтүүнүн методикасы [Резник, 1996. 223.].

Табигый тил – бул сөздөр тили. Ал эми сөз болсо белгилик касиетке ээ, тактап айтканда, ал белги. Тил жана кеп бир объектинин эки абалы катары да каралат: тил-статика, кеп-динамика [Кожина, 1986. 57-58.].

“Кеп экстралингвистикалык чындык менен түздөн-түз байланышып, дүйнөнү толук, адекваттуу, оперативдүү, бардык байланыштарында деталдаштырып көрсөтөт, тил болсо мындай касиетке ээ эмес” [Мыркин, 1986. 103, 57.].

“Ишмердиктин өзүнүн максаты, бирдиктүү мотивациясы болот. Ал субъект тарабынан бирдиктүү акт катары аңдалат. Ишмердик бири-биринен ажырап турган кыймылдардан түзүлөт. Алардын ар биринин жалпы ишмердиктин максаты ылайыкталган, аткарыла турган иретине карата аныкталган максаттары болот” [Леонтьев, 1977.56-68.]. Белгилүү окумуштуу А.А.Леонтьев айткандай, “кеп ишмердүүлүгү ойлонууну талап кылган психологиялык татаал процесс жана аткарыла турган ирээтине карата аныкталган максаттары болот. Кеп куруунун түрткүсү, себеби болгон мотивация чоң ролду ойнойт”[Леонтьев, 2001. 448.].

Кеп ишмердүүлүгү теориясында айтымдын жаралышы төрт тепкичке бөлүнөт:

1. Мотивация
2. Кеп интонациясынын (кеп оюнунун) калыптанышы
3. Ички программалоо (ички кеп же ичинен айтылган кеп)
4. Программанын ишке ашырылышы (тышкы кеп же сүйлөп айтылган кеп) [Шанский, 1989. 192.].

Биз бир нерсени жөн эле айтыш үчүн сүйлөйбүз. Биз бир нерсе жөнүндө кабарлоо же кимдир бирөөгө таасир берүү үчүн, кимдир бирөөнүн көңүлүн бир нерсеге бурдуруш үчүн жана башка себептер менен сүйлөйбүз, б.а., кептин мотиви накта кеп ишмердиги чөйрөсүндө эмес, андан жогору турган-коммуникативдик чөйрөдө жатат [Капинос, 1994. 59.].

Жалпылап айтканда, тил, биринчиден, белги системаларынын классы; экинчиден, конкреттүү этностук тил – белгилүү бир социумда, коомдо, белгилүү бир убакта, белгилүү бир мейкиндикте колдонулган реалдуу белгилер системасы. Кеп – убакыттын агымы менен өткөн оозеки жана жазуу түрүндөгү конкреттүү сүйлөө. Кеп – сүйлөө процесси (кеп ишмердиги) менен

бирге бул процесстин натыйжасы: эсте жана жазуу түрүндө кагаз бетинде сакталган кептик чыгармалар [ЛЭС, 1990. 74, 414.].

Тил жана кеп жөнүндө илимий түшүнүк алмайынча, ал экөөнүн табият-маңызын терең өздөштүрүп, өз ара айырмачылыгын так ажыратмайынча тил үйрөтүү методикасын алдыга жылдыруу эч бир мүмкүн эмес экендигин методисттер белгилеп келе жатышат.

Тилдин да, кептин да табияты коом менен байланыштуу экендиги белгилүү. Бирок маектешүү актысында тилдин социалдык табияты индивидуалдуу кептин формасына айланат. Маектешүү актысында тил жалаң гана индивиддин сүйлөө формасында турмушка ашырылат.

Тил – сөз өнөрү гана эмес, адамдардын өз ара пикир алмашуусунун да маанилүү куралы. Тилдерди билүү түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн бири-бири менен байланышын, акылдашуусун ишке ашырат. Элдердин кылымдар бою жыйнаган маданий мурастарын, тилин үйрөнүү, кастарлоо интернационалдык тарбиянын да эң негизги белгиси болуп саналат. Тил, маданият жана тарых ар бир улуттун уюткусу болуп саналат. Тил – курал, адамдын жан сактоочусу. Коом тил сиз жашай албайт, коомду коом кылып турган да тил. «Тил пикир алышуунун өзү эмес. Ал – адамдардын карым-катышынын эң маанилүү куралы». Речь – пикир алышуунун, карым-катыш жасоонун куралы эмес, анын дал өзү экендигин окумуштуу С.Давлетов белгилеген [Давлетов, 1999. 10].

Тил менен кептин жалпылыгы жана өзгөчүлүктөрү кайсылар экени төмөнкүчө белгиленген: «Тил – пикир алышуунун негизги куралы. Кеп – ал куралдын колдонулушу, пикир алышуу процессинин жыйынтыгы. Тил – пикир алышуу каражаттарынын системасы, кеп ошол системанын ишке ашырылышы (сүйлөшүүнүн өзү). Кеп ал системанын аракетке келиши. Тил тилдик бирдиктердин системасы. Кеп – ал системанын ыраттуу иш-аракети. Тил тилдик бирдиктердин системасы, кеп тилдик бирдиктердин тилдик эреже, закондордун негизинде пикир алышуудагы ырааттуулугу. Тил статикалык кубулуш, кеп динамикалык кубулуш. Тил жалпылык, кеп

жекелик кубулуш. Тил абстракттуу, кеп конкреттүү. Тил инвариант (туруктуу), кеп вариант (өзгөрмөлүү). Тил социалдык, кеп индивидуалдык» [Чыманов, 2009. 36.].

Жыйынтыктыгында жогорудагы Ж.А. Чымановдун ойлоруна таянсак, кептин материалдык жагы – тилдик система экен, тилсиз кептин болушу мүмкүн эмес. Тилдик система кептин болушу үчүн жападан жалгыз каражат болсо, кептин өзү – тил системасынын жашоосунун бирден-бир формасы. Тил менен кеп бирин экинчиси шарттап турган, биринин жаралышы үчүн экинчиси негиз болгон бир бүтүндүктүн негизги бөлүктөрү болуп саналат.

- **Кыргыз тилин чет тили катары окутууда кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун колдонулуш деңгээли**

Кыргыз тилин үйрөнүүнүн ар кандай деңгээлдеринде кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогду ишке ашырууда кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерди кыргыз тилин үйрөнүүгө даярдоо этабында студенттик аудиторияда кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогду колдонуу студенттерди Кыргызстандын ЖОЖдорунда кыргыз тилинде жогорку билим алууга даярдайт. Ошондой эле жаңы коомго жана жаңы тил чөйрөсүнө көнүктүрөт. Кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалог кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методу катары өзүнүн артыкчылыктарына ээ: практикалык маселелерди чечүүдө стихиялуу кепти өнүктүрүү, социалдашууну тездетүү, университетте окууга даярдоо.

Кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун негизинде тилди үйрөнүү тилди гана эмес, маданиятты да үйрөнүүнү камтыйт. Мындай типтеги тарбиялык диалог карама-каршылыкты камтыган кырдаалды, баарлашуу маданиятына байланыштуу суроону, сүйлөө этикетин, тилдик каражаттарды жана синтаксистик конструкцияларды туура тандоону талап кылган өз ара түшүнүшүү маселесин талдоого багытталган.

“Конструктивдүү” деген аныктама, б.а. натыйжалуу, жемиштүү, диалогдун катышуучуларын өз ара түшүнүшүүгө, макулдашууга, кырдаалды компромисстик чечүүгө жетишүүгө багыт берет. Талкуулоо деген мааниге

жакын, бирок өзүнүн спецификасы бар: дискуссия, диспут, конструктивдүү диалог, полемика деген түшүнүктөрдүн аныктамалары көрсөтүлгөн.

Көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун негизи маселени чечүү болуп саналат. Буга дебат сабакты киргизсек болот. Дебаттын максаты – угармандар арасында өзүнүн позициясы тууралуу оң пикирди калыптандыруу. Дебат азыр саясий. Академиялык сөздүктө - Талкуу (лат. талкуулоо, изилдөө, *disutare investigate* демонстрациясынан) [Большой академический словарь русского языка, 2007. 840.] жыйында же басма сөздө ар кандай талаштуу маселени эркин талкуулоо делет.

Түшүнүктөрдүн диапозону: дебат, дискуссия, диспут. Диспут – талаштын бир түрү. Конструктивдүү диалог пикир алмашууга, өз ара түшүнүшүүгө, билимди өз ара байытууга, өз ара аракеттенүүгө жана кызматташууга багытталган.

A1 деңгээлинде кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалог методун ишке ашыруунун максаттары төмөнкүлөр:

- 1) баарлашуунун негизги эрежелерин өздөштүрүү;
- 2) эң типтүү жагдайларда маданий кийлигишүүнү жок кылуу;

A1 деңгээлинде тапшырмаларды аткаруунун максаты:

- 1) интонациялык ачкычты туура тандап алуу;
- 2) интонациялык түзүлүштөрдү иштеп чыгуу;
- 3) коммуникациянын социалдык жана маданий сценарийлеринде ийгиликтүү баарлашуу үчүн зарыл болгон эң типтүү клишеленген кеп бурулуштарын ассимиляциялоо;

4) күнүмдүк баарлашууда жогорку суроо-талапка ээ болгон интонациялык структураларды киргизүүгө мажбурлоо;

- 5) кепте эң көп талап кылынган конструкцияларды бекитүү;

A1 деңгээлинде тапшырмалардын топтому:

Темалар боюнча, ролдор боюнча диалогдорду угуу жана окуу: 1. таанышуу; 2. кечирим суроо; 3. өтүнүч; 4. комплимент; 5. куттуктоо; 6. оорулууларды кабыл алуу; 6. сакайып кетүү жөнүндө диалогдор каралат.

А2 деңгээлинде императивдик конструкцияларда басым жасоо менен лингвомаданий мүнөздөгү тексттер менен иштөөнү жыйынтыктоочу коммуникативдик тапшырма болгон кырдаалдык, көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдордун комплексинин негизинде окутуу.

А2 деңгээлиндеги методологиянын жалпы милдеттери:

- 1) фонддук социалдык-маданий билимдерди консолидациялоо;
- 2) медицинадагы күнүмдүк темалар боюнча диалог куруу композициясын өздөштүрүү;
- 3) сунушталган жагдайларда сүйлөө ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрүн өнүктүрүү;
- 4) сүйлөшүүдө адекваттуу тон тандап алуу жөндөмүн өнүктүрүү.

А2 тапшырмаларын аткаруунун максаты: 1) көйгөйлүү-конструктивдүү диалогду колдонуу менен коммуникативдик тапшырманы аткаруу; 2) императивдик конструкцияларды колдонуу менен кептин эң көп бурулуштарын бекитүү; 3) этиштин изилденүүчү жак түгөйлөрүнүн даражасын көзөмөлдөө каралат.

Баарлашууну калыптандыруунун методу катары көйгөйлүү-конструктивдүү диалог белгилүү бир сүйлөө жана экстралингвистикалык көндүмдөрдү камтыган коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу ыкмасы катары мааниси талкууланат. Негизинен көйгөйлүү-конструктивдүү диалог ыкмасы сүйлөшүүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ болуу тилдин грамматикалык системасынын билимдерин практикалык колдонууну, кеп көндүмдөрүн, котормо тилдеги баарлашуунун социалдык-маданий тажрыйбасын, б.а., кырдаалга жана баарлашуунун темасына, маектеш менен болгон мамиленин абалына жана мүнөзүнө жараша тилдик каражаттарды туура колдонууну көздөйт. Көйгөйлүү конструктивдүү диалог аны чечүү үчүн кызматташууну талап кылган көйгөйлүү маселени камтыйт.

Диалог теориясын лингвистика тармагындагы изилдөөлөрдү М.М.Бахтин [Бахтин, 1979. 424.], В.Н.Волошинов [Волошинов, 1930. 188.],

В.В.Виноградов [Виноградов, 2001. 720.], Л.В.Щерба [Щерба, 1974. 427.], Л.П.Якубинский [Якубинский, 1986. 17–58.] жана башка көптөгөн окумуштуулар карап, диалог лингвистикалык мыйзам ченемдүүлүктөрдү чагылдырарын белгилешкен. Демек, кыргыз тилин чет тили катары окутууда коммуникативдик компетенттүүлүк диалогдук кепти өнүктүрүү процессинде ишке ашат. Сөздүктө А.Н.Щукин [Щукин, 2008. 746.] компетенттүүлүккө аныктама берет, бул окуу процессинде калыптанган билимдердин, көндүмдөрдүн жыйындысына ээ болуу, ошондой эле белгилүү бир чөйрөдө эркин ишмердүүлүк жүргүзүү жөндөмдүүлүгүн билдирет. Диалогдорго активдүү катышуу кыргыз тилин чет тили катары үйрөнүүдө коммуникативдик компетенцияны калыптандырат, ал негизги адамдык баалуулук, болмуштун ажырагыс бөлүгү, суу, уйку, тамак сыяктуу маанилүү. Коммуникативдик компетенттүүлүк башка бирөөнүн сөзүн адекваттуу кабыл алууну, өз оюн кырдаалдын контекстине ылайыктуу түрдө билдире билүүсүн, сөздүн эффективдүү өз ара аракеттенүүсүн, б.а., баарлашуу шарттарына жооп берген ар кандай кеп жанрларына ээ болуу. Жанрдык өзгөчөлүктөрдү билүү, тигил же бул стилге ылайыктуу тилдик каражаттардын арсеналына ээ болуу, типтүү композицияларды билүү, сөздү тиешелүү экспрессивдүү интонация менен түзө билүү, адамга эркин баарлашууга, жаркын жана ынанымдуу сүйлөөгө, угуучуларга таасир этүүгө шарт түзөт. Буга байланыштуу М.М.Бахтин «Вербалдык чыгармачылык» деген монографиясында баарлашуудагы кыйынчылыктын себептери жөнүндө төмөнкүдөй тыянак чыгарат: «... Кеп секулярдык баарлашуу жанрларынын репертуарын өздөштүрө албагандыктан, бүтүндөй сөз жөнүндө ой-пикирлердин жетишерлик камылгасынын жоктугунда...» [Бахтин, 1979. 259.] дейт.

Кептин жанрын тандоонун шарттары сүйлөшүүнүн жагдайларына туура эмес баа берүү маектештердин ортосунда түшүнбөстүктөргө жана конфликттерге алып келиши мүмкүн. Эгерде эне тилинде сүйлөгөн адам сүйлөө жанрларын ажыратып билбесе, анда кыргыз тилин чет тили катары

үйрөнүп жаткан бөтөн тилдүүлөр ого бетер кыйын абалда калат. Чет тили катары кыргыз тилинде сүйлөө стилдерин изилдөө В2 деңгээлинде башталат. Ошого карабастан, жаңы чөйрөгө тез көнүү үчүн формалдуу жана формалдуу эмес коммуникация каражаттарынын жана белгилүү бир кеп клишелерин талап кылган социалдык-маданий сценарийлердин үстүндө иштөө максатка ылайыктуу. А1, В1 деңгээлинде себеп-натыйжа байланыштарынын маанисин камтыган синтаксистик конструкцияларды, баалоону туюндурган кеп формулаларын изилдөөнүн алкагында публицистикалык тексттер менен иш жүргүзүү алгылыктуу. Ал эми аңгемелешүү жанрында тарбиялык диалог, студенттерди күнүмдүк окуу чөйрөлөрүндө баарлашууга даярдайт. Угуучу активдуу позицияны ээлейт, анткени ар кандай түшүнүү активдүү жана каалаган учурда угуучу баяндамачы катары чыга алат. Вербалдык байланыштын бирдиги – сүйлөөчүнүн өзгөрүшү, чек арасы аныкталуучу айтылыш, б.а., маектешинин жооп позициясын ээлөө мүмкүнчүлүгүнүн абалы. Мындай мүмкүнчүлүк пайда болот: 1) предметтик-семантикалык чарчаган учурда, 2) диалогго катышуучунун эркине, анын эмоционалдык абалына, кеп предметине болгон мамилесине 3) композициялык шарттуулуктун натыйжасында жанрдык өзгөчөлүктөрү. Диалог баштоочу сөзгө жана экинчи маектештин айткандарына баа берүүсүнө жараша сүйлөшүүнүн өнүгүшүнүн ар кандай сценарийлерин чагылдырышы мүмкүн. Алсак:

суроо —————> жооп
ырастоо —————> макул болуу
ырастоо —————> каршылык
сунуштоо —————> кабыл алуу
буйрук кылуу —————> аткаруу, орундатуу

Кептин жанрын тандоо төмөнкү факторлордон көз каранды:

- 1) темалар;
- 2) кырдаалдар;
- 3) катышуучулардын курамы.

Кеп компетенттүүлүгүн өздөштүрүү сүйлөмдүн синтаксистик жана стилистикалык табиятын аныктоочу кеп жанрларында эркин сүйлөөнү билдирет. Сүйлөөчүнүн индивидуалдуулугун билдирүүгө шарт түзөт. Ошентип, тил системасынын түзүлүшүн талдоо, кеп жанрлары менен иштөө, кептин жанрын, стилин, композициясын аныктоочу факторлорду талдоо тил үйрөнүүнүн бирдей маанилүү аспектилери болуп саналат. Эгерде бөтөн тилде сүйлөгөн адам айлана-чөйрөгө жана жакынкы чөйрөгө жараша интуитивдик көндүмдөрдү өнүктүрө алса, анда ар бир кырдаалдын контекстине талдоо жүргүзүп, терең изилдеп, сүйлөө жана коммуникативдик компетенцияларды өнүктүрүү үчүн кеп үлгүлөрүнүн тексттери менен иштеши керек. Чет тилде коммуникативдик компетенттүүлүктүн калыптанышы жаңы маданий (бөтөн тилдүү) чөйрөдө социалдашууну, эне тилинде сүйлөгөндөрдүн баалуулуктарын түшүнүүнү, жаңы маданиятка мүнөздүү кеп-турумдук тактикага ээ болууну, ырым-жырымдарды, тыюуларды билүүнү билдирет. Ошентип эне тилинде сүйлөгөндөр, изилденип жаткан тилде көптөн бери жашаган мекендештер менен узак мөөнөттүү баарлашуу, анык тексттер, анын ичинде диалог менен иштөө улуттук маданияттын өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө шарт түзөрүн белгилешет. Демек, жаңы тилди үйрөнүүдө диалог аркылуу ишке ашырууга болот.

О.Д.Митрофанова жана В.Г.Костомаровдун «Орус тилин чет тили катары окутуунун методикасы» эмгегинде окуу диалогдорунун төмөнкүдөй классификациясы берилген [Митрофанова, 1990. 271.].

Кеп колдоочу диалогдор Окутуучу диалогдордун классификациясы	Кеп колдоосуз диалогдор
<p>1) <i>диалог-көрсөтүү</i></p> <p>2) <i>кепти жеңилдетүүчү диалог</i></p> <p>3) <i>аудио-диалогдор (диалогдук биримдиктер)</i></p>	<p>1) <i>темалык диалог:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>өлкө таануучулук диалог</i> • <i>кызыктыруучу диалог</i> • <i>башкарылуучу диалог</i> • <i>баалуу диалог</i> • <i>спиралдуу диалог</i> <p>2) <i>сунушталган кырдаалдардагы диалогдор:</i></p>

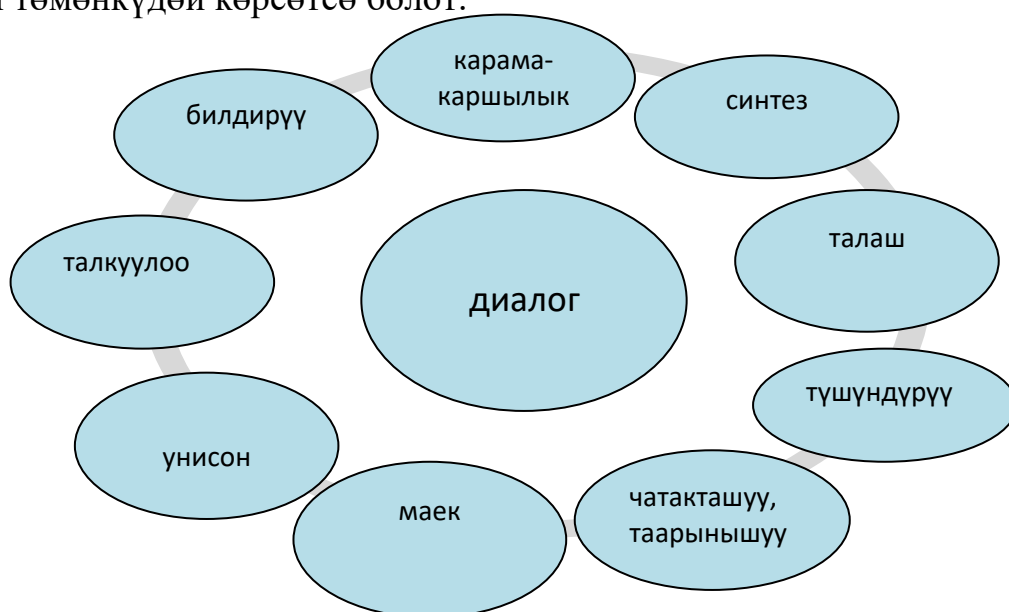
	<ul style="list-style-type: none"> • <i>диалог-маалымат берүүчү</i> • <i>диалог-буйрук кылуу</i> • <i>диалог-ойду, баа берүүнү билдирүүчү</i> • <i>диалог-контакт түзүү</i>
--	---

Сүйлөшүүдө диалогдор даярдоочу, тематикалык жана сунуш кылынган шарттарда конструктивдүү талкууну талап кылган көйгөйлүү маселени камтышы мүмкүн. Балким, көйгөйлүү-конструктивдүү диалог бул классификацияны толуктай алмак. Анткени “көйгөйлүү-конструктивдүү” деген аныктама диалогдун маңызын так чагылдырат. Мисалы, аны көңүл ачуучу диалогго карама-каршы коюуга болот, анткени көйгөйлүү-конструктивдүү диалог көйгөйдү тынчтык жолу менен чечүүгө багытталган. Е.И.Пассов жана Н.Е.Кузовлеванын “Чет тил сабагы” окуу куралында “Диалог механизми” түшүнүгүн киргизген [Пассов, 2010. 640.]. Анда авторлор диалогдун табияты “эвристикалык” экенин белгилешет. Маектештин реакцияларын жана диалогдун өнүгүшүнө таасир этүүчү бардык жагдайларды так болжолдоо мүмкүн эмес, ошондуктан баарлашуу процессинде тез коммуникативдик чечимдерди издөө зарыл. “Диалог механизмин” түшүнүү диалогдун кеңири практикасына негизделген сүйлөө кырдаалында навигациялоонун интуитивдик жөндөмү катары каралышы мүмкүн. Авторлор “функционалдык моделдер” студенттерге диалогдук баарлашуунун алкагы болгон “диалог механизмин” өздөштүрүүгө жардам берет деп эсептешет. Баарлашууга кирүү, сүйлөшүүнү кыскартуу жана аны улантуу мисалдары. Ошондой эле студенттер башка маектештердин стратегияларына карабастан сүйлөшүүдө өздөрүнүн стратегиялык линиясын сактоого мүмкүндүк берген жүрүм-турум тактикасын өздөштүрүшү керек. Алсак, ар кандай кеп өнөктөштөр менен туура өз ара аракеттенүү жөндөмүн өнүктүрүү, алардын жүрүм-турумун алдын ала билүү. Аудиторияда функционалдык моделдерди талдоо, аларды кеп практикасында колдонуу студенттердин котормо тилинде баарлашууда өзүн ишенимдүү сезүүгө

жардам берет. Окшош “функционалдык моделдер” же “кеп колдоочулар” биз тарабынан А1-А2 деңгээлинде сунушталат. Алар типтүү жагдайлардагы сүйлөө формулаларынан турат, алардын билими жаңы баштагандардын тилди үйрөнүү үчүн өзүнө болгон ишениминин деңгээлин жогорулатат. Диалогдук стихиялуу кептин өнүгүшү функционалдык моделдерден башталат. Бара-бара диалогдордун татаалдыгы, мазмундук деңгээли өсүүдө.

Диалогдук кепти окутууда эске алынууга тийиш болгон диалогдун негизги өзгөчөлүктөрү Л.С.Крючкова, Н.В.Мощинская «Орус тилин чет тил катары окутуунун практикалык методдору» окуу куралында берилген. Анда диалогдун спецификалык өзгөчөлүктөрү баса белгиленет. Диалогдук материалды тандоодо, окуучулардын кеп жагдайларына ыңгайлашуу жана активдүү угуучу жана маектештин ролун ойноо көндүмдөрүн өнүктүрүүдө эске алынат: 1) диалог көйгөйдү чечүүнү талап кылган кырдаалдын негизинде пайда болот; 2) контексттик; 3) эмоционалдык жана модалдык боёк менен мүнөздөлөт (эллипс, интонация, инверсия) [Крючкова, 2017. 480.].

Тематикалык бүтүндүк – диалогдун чектерин аныктайт. Диалогдун түрлөрүн төмөнкүдөй көрсөтсө болот.

Диалогдордун берилген классификациялары кептин башталгыч аракетине же демилгечи белгиге жооптун мүнөзүнө негизделет. Диалогдун

кээ бир түрлөрү талкууну талап кылган карама-каршылыкты камтыйт, б.а., ой жүгүртүүнүн чыгармачылык өнүгүүсү. Сүрөттөлгөн бир нече классификациянын жалпы принциптери бар: жөнөкөйдөн татаалга. Биздин оюбузча, ар түрдүү классификациялар билим берүүдө көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун түрүн толуктай алат.

Жөнөкөй диалогдорго даярдалган сөз менен иштелген диалогдор кирет (функционалдык модель, микродиалог, сүйлөө колдоо); стихиялуу сүйлөө болуп саналган татаал диалогдордун классификациясы ар түрдүү кептин ниетине, кептин адресатынын реакциясына, жагдайларга (макродиалогдор, сүйлөөчү таянычсыз диалогдор, эвристикалык диалогдор ж.б.) көз каранды.

Жыйынтыктап айтсак, көйгөйлүү-конструктивдүү диалог бул классификациялардын кайсынысын болбосун толуктай алат. Анткени ал жаңы параметрди камтыйт. Социалдык-маданий контекстти билүү талап кылынган эки ача кырдаалда жооп издөөнүн натыйжасында макул болуу зарылчылыгы болот. Өзүнүн маселенин формулировкасы, максат коюу, аргументтерди алмашуу, корутундуларды түзүү сыяктуу түзүлүшкө ээ. Көйгөйлүү-конструктивдүү диалогдун аныктамасы анын негизги критерийлерин камтыйт.

- 1) чечүүнү талап кылган карама-каршылыктын көйгөйлүнүн болушу;
- 2) натыйжаларга көңүл бурууну, макул болууга, бир чечимге келүүгө умтулууну билдирген конструктивдүүлүк.

Конструктивдүү диалог ар кандай жагдайларга ылайыктуу кептин жана этикеттин нормаларынын талаптарына жооп берет.

I бап боюнча корутунду

Диалогдук кептин ар тараптан терең изилдениши бүгүнкү кыргыз тилдин өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт жана кыргыз тилди экинчи тил катары окутууда теориялык, практикалык жагынан тереңдетип изилдөөгө база болуп берет. Диалог – бул иш, көйгөйлөр, ниет ж.б.у.с. жөнүндө сүйлөшүү. Диалогдун максаты – чындыкты иреттүү табуу. Ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда гана атайын изилдөөнүн предметине

айланарын көрдүк. Медик-студенттердин кыргыз тили сабагында диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары илимий-теориялык жактан иликтөөгө алынды.

Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун илимий-педагогикалык негиздери теориялык жактан аныкталып, маани-маңызы талданды. Кыргыз тилиндеги диалогду окутуунун теориядагы жана практикада иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды.

Кептик компетенттүүлүк медицина багытында окуган студенттердин билимин жогорулатып, көндүмдөрүн, билгичтиктерин өнүктүрүү; кыргыз тили сабагында кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрү боюнча кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерди окутуунун деңгээлин эске алуу менен кептик кырдаалды, дифференцияланган проблемалык-конструктивдүү диалог ыкмасы менен окутууда өздөштүрүү жана таанып-билүүчүлүк кызыгуусун арттыргандыгына ынандык.

Диалог жигердүү турмуштук позициянын, өз алдынча ой жүгүртүүнүн көрсөткүчү катары иштейт жана чындыкты издөөгө салым кошот. Азыркы тапта тилди үйрөнүүдө диалогго болгон муктаждык өсүп, аны окутуу мезгилдин талабы болгондуктан, эң негизги педагогикалык шарт болуп, диалогдук кепти натыйжалуу окутуу-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоодо баарлашуу билим берүү процессинин негизги базасы катары педагог менен студенттин ортосундагы коомдук, психологиялык карым-катнашы гана эмес, маектин жыйынтыгында окутуучу менен студенттин биргелешип жүргүзгөн иш аракетинин жыйынтыгында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизги педагогикалык шарты түзүлгөндүгү аныкталды.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кепин өркүндөтүү менен кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары психологиялык-педагогикалык жагынан талдоодон

өткөрүлүп, диалогдун теориялык жана практикалык жактан зарыл экендигине ынандык.

II Баб. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛОГДУК КЕПТИ ҮЙРӨТҮҮНҮН ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Кыргызча диалогдук кепти окутуп үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары

Кыргызстанда кыргыз тили бардык улуттардын жана улуттар аралык катнашынын тили болууга тийиш. Ошондой эле улуттук тил катары кабыл алынгандыгына байланыштуу кыргыз тилин практикалык жактан билүү проблемасы өзгөчө мааниге ээ болууда. Бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутуу маселелерине зор көңүл буруп жатат. Муну кыргыз тилин жакшыртууга багытталып кабыл алган токтомдор далилдейт.

Кеп көндүмдөрүн калыптандыруу лингводидактиканын актуалдуу проблемаларынын бири. Медициналык институтта кыргыз тили жана адабиятын окутуунун шарттарында анын актуалдуулугу жогорулайт. Себеби, орус мектептеринен жана чет элден келип, жогорку окуу жайга тапшырган студенттер кыргыз тилин жетишсиз билишет. Алардын билимдери, билгичтиктери жана жөндөмдөрү ондоону талап кылат. Кыргыз тили алар үчүн Кыргызстанда улуттар аралык катнаштын куралы гана эмес, келечектеги практик адистиктин тили болушу шарт.

Диссертацияда медицина факультетинин улуттук тайпаларынын студенттеринин диалогдук сүйлөө чеберчилигин калыптандыруу маселеси курстун жүрүшүндө каралат.

Медициналык жогорку окуу жайларынын студенттерине кыргыз тилин окутуунун методикасы үчүн тилдин иштешинин эки формасын – оозеки жана жазууну алардын өз ара байланышында жана аларга дифференциялуу мамиле кылууну эске алуу өтө маанилүү. Учурда кыргыз тилин окутууда оозеки кепти өнүктүрүүгө көңүл бурулуп жатат. Бул тилди практикалык өздөштүрүүдө байкаларлык оң натыйжаларды берди.

Оозеки сүйлөшүү жана жазуу тренинги өтүшү керек.

Байланыштын эки формасынын – оозеки жана жазуу – оозеки – негизги жана жетектөөчүсү. Оозеки окутууда оозеки коммуникацияларды даярдоо да, жазуу да оозеки кептин негизинде ишке ашырылышы керек деп болжолдойт.

Котормо тилиндеги оозеки кепти өздөштүрүү көбүнчө оозеки кептин үлгүлөрүн угуу жана кайра чыгаруудан башталат. Ошондуктан диалогду үйрөтүү оозеки кепти өнүктүрүү үчүн чоң мааниге ээ: экөөнүн ортосундагы диалог башка адамдардын кабылдоо объектиси болушу мүмкүн, ал көбүнчө окуу кырдаалында кездешет. Биздин оюбузча, мындай диалогду кабыл алуу жана түшүнүү тилдик форманын өзгөчөлүгү менен, ошондой эле жетишсиздик сыяктуу экстралингвистикалык факторлор менен байланышкан эне тилинде жүргүзүлсө да белгилүү бир кыйынчылыкты туудурат. Сүйлөшүүгө катышпаган аудитордун кырдаалды билүүсү, маектешүүлөрдү, фактыларды жана каралып жаткан адамдарды кызыктырат. Мындан тышкары, ар кандай үндөр жана сүйлөө ылдамдыгы маанилүү. Демек, котормо тилинде диалогду окутуу үлгүдөгү диалогдун материалына негизделбестен, текстке негизделиши керек.

Лингвистикада жана психологияда диалогдун жалпы кабыл алынган интерпретациясы (жана аныктамасы) али иштелип чыга элек. А.А.Леонтьевдин пикири боюнча диалог деп эки адамдын ортосундагы үзгүлтүктүү, кырдаалдык шарттуу кеп кыймыл-аракети жана кыймыл-аракети түрүндө жүрүп жаткан түз байланыш актысы түшүнүлөт; ораторлордун биринин демилгеси боюнча анын иш-аракетинин жүрүшүндө бул иштин жагдайы ага көйгөй жараткан учурда келип чыккан. Ал башка адамды тартуу жолу менен гана чече ала турган (же ылайыктуу деп эсептеген) акт бул иш-аракет, ошонун аркасында алардын коммуникациялары аталган маселени чечүү багытында өнүгүп, анын чечилиши менен жоголот.

Чындыктын ар кандай объектиси, адатта, адамдардын социалдык практикасынын чөйрөсүнө киргенде, коомдун белгилүү бир керектөөлөрүн канааттандыруунун каражаты катары кызмат кыла баштаганда атайын

изилдөөнүн предметине айланат. Башка тилди окутуу практикасында тил системасынын негизги фонетикалык, грамматикалык жана семантикалык мыйзамдарын өздөштүрүү максаттары көздөлүп, ал эми эне тилди спецификалык ишмердүүлүк катары өздөштүрүү милдеттери көмүскөдө кала бергенде, диалогго негизделген кеп ситуациясынын көрүнүшү, коммуникациянын алдыңкы формаларынын бири катары изилдөөчүлөрдүн жана педагог-практиктердин көз жаздымында калган.

Бүгүнкү күндө студенттердин оозеки кебин диалогдук сүйлөөнү активдүү өздөштүрүү милдети биринчи планга коюлуп, алардын көндүмдөрү менен жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көңүл бурулууда.

Лингводидактикалык терминдерде диалогду аныктоочу жактарына, биринчи кезекте кеп жагдайына көңүл буруу керек. Биз жогору жакта белгилегендей, диалог кеп жагдайынын негизинде пайда болот. Изилдөөлөрдүн контекстинде кырдаалдын концепциясын аныктоо үчүн ой жүгүртүү теориясына кайрылалы.

Биринчи позиция. Рефлексия активдүү процесс. Биздин аң-сезимибизде чагылдырылгандын баары биздин ишмердүүлүккө кирет, б.а., курчап турган чындыкка активдүү мамилеси менен белгиленген.

Экинчи позиция. Субъекттин рефлексиялык ишмердүүлүгү анын муктаждыктарына, мотивине жооп берет. Бул ой жүгүртүүнүн жеке мүнөзү: «мен үчүн бул» жагдайлар «сөзгө стимул болуп саналат, силер үчүн жок (же тескерисинче)

Үчүнчү позиция. Кыймылдагы материяны караганыбызда, биздин алдыбызда турган эң биринчи нерсе өз ара аракеттенүү. Биз бул өз ара аракеттенүүнү билүүнүн чегинен чыга албайбыз, анткени анын артында тааный турган башка эч нерсе жок.

Вербалдык коммуникацияда өз ара аракеттенүүнү маектешүүчүлөрдүн мамилеси деп түшүнүү керек. Бул мамиле, жеке мүнөзгө ээ болуп, сүйлөө мотивациясын аныктайт жана бизди курчап турган чындыкка активдүү кийлигишүүгө мажбурлайт. Адамдардын бардык иш-аракеттеринин өзөгүн

мамилелер түзөт. Бул сөз кыймыл-аракетине да тиешелүү, анткени сүйлөө аракети негизинен адамдын бүтүндүгү иш-аракетинин компоненти болуп саналат. Белгилей кетсек, кырдаал маектештердин ортосундагы бардык мамилелерди камтыбайт. Анткени, бул мамилелер дайыма өзгөрүп турат, ар бир реплика аларды өзгөртө алат. Демек, кырдаалды жөн гана жыйынды эмес, мамилелердин системасы деп айтуу максатка ылайык. Мындан тышкары, баштапкы кырдаал биз үчүн методологиялык жактан маанилүү, б.а., кепке дем берүүчү мамилелердин системасы.

Ошентип, кырдаалды эки же андан көп субъекттердин ортосундагы мамилелердин динамикалык системасы катары аныктаса болот, алардын аң-сезиминде чагылдырылып, кеп-ой жүгүртүү маселелерин чечүүдө максаттуу иш-аракеттин зарылдыгын пайда кылат жана бул иш-аракетти азыктандырат.

Ситуациялык шарттарда сүйлөө жөндөмүн калыптандыруу жана сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү зарыл. Белгилей кетчү нерсе, эки типтеги жагдайлар керек: көндүмдөрдү калыптандыруу үчүн жана көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн керек. Ар бир кеп бирдигинин потенциалдуу белгилүү контексти, өзүнө маектешинин мааниси жана логикасы боюнча белгилүү болгон эскертүүлөрүн гана «моюнга алган» кырдаалдык талаа бар. Билим берүү максатында маектештин эскертүүсү бир функционалдык каналга багытталышы мүмкүн; бул үчүн тиешелүү орнотууну колдонуу жетиштүү. Бул учурда реплика контекст жана мамиле менен шартталган жана методикалык түрдө белгилүү бир иш-аракетти өздөштүрүүгө багытталган. Албетте: методологиялык көз караштан алганда, мындай жагдайларды шарттуу жагдайлар деп атоого болот. Ал эми алардын продуктусун микродиалог деп атоого болот. Мындай кырдаалдарда жекече сүйлөө жөндөмдөрү калыптанат. Сүйлөө активдүүлүгүн (көндүмдөргө) кондициялоону өнүктүрүү үчүн, кырдаалды чектөө зарыл эмес. Бул этапта сиз шартсыз жагдайларды колдонушуңуз керек, б.а., мисалы, баяндамачы иш-аракеттин катуу, сырттан белгиленген программасы менен

байланышпаганда. Шартсыз кырдаалдын продуктусу диалог же монологдук билдирүү болуп саналат.

Жогоруда белгилегендей, кеп ишмердүүлүгүн үйрөтүү биринчи кезекте кептин эң табигый формасында – диалогдук шык-жөндөмдөрдү өздөштүрүүнү болжолдойт. Диалогдук кепти окутуу процесси, эгерде ал диалогдук актынын жаралышынын табияты жана факторлору жөнүндөгү билимге таянса, диалогдук кептин өзгөчө структурасын (алардын компоненттеринин жыйындысындагы негизги бирдиктер) эске алса, эң жемиштүү болот. Бир жагынан бул материалдын бардыгын методикалык жактан аны менен байланышкан көнүгүүлөрдүн системасынын алкагында кепти ассимиляциялоонун илимий негизделген концепциясына ылайык уюштурат. Экинчи жагынан белгилүү болгондой, диалогду анын курамдык бөлүктөрүн кантип чыгарууну үйрөтмөйүнчө окутуу мүмкүн эмес. Диалогдун негизги компоненти – кеп кыймылы. Иш-аракеттин интегралдык актыларын тандоо менен бирге, кеп кыймыл-аракеттерин тандоо максатка ылайыктуу. Кеп кыймылы (иш-аракети) анын үч тарабынын: айтылыш, структуралык (грамматикалык маанисин аныктоочу) жана лексикалык бирдигинде пайда болот. Кеп кыймылын мүнөздөгөн белгилүү бир мамиледеги диалогдорду тандап алып, ошону менен биз белгилүү бир интонациялык типтеги жана белгилүү грамматикалык түзүлүштөгү кеп кыймыл-аракетин тандап алабыз.

Диалог маектешине тике жана дароо кайрылуу, андан артка кайтарууну талап кылуу, алардын формасында (айрыкча интонацияда) чагылдырылган жаркын эмоционалдык жана модалдык колорит менен мүнөздөлөт.

Диалогдук баарлашуу процессинде сүйлөөчү сөз кырдаалынын кээ бир белгисиз шарттарын аныктоону, диалогдун мазмундуу жагы болгон ушул шарттардан келип чыккан маселени чечүү милдетин өзүнө алат.

Диалогдук баарлашуу бир жагдайга негизделген диалогдун алкагында гана эмес болушу мүмкүн. Ал бир нече ушундай микродиалогдорду камтышы мүмкүн, алардын ар бири конкреттүү кеп жагдайынын негизинде

пайда болот; микродиалогдор өз убагында үзгүлтүксүз биринин артынан бири уланып, мазмуну боюнча баарлашуунун бир предмети менен биригет. Бул микродиалогдордун ар биринде баяндамачы сүйлөө предметинин өзүн кызыктырган кандайдыр бир жагын тактап, алар биригип теманы аздыр-көптүр толук ачып берет. Мындай сүйлөшүү илимий, коомдук-саясий теманын алкагында өтүшү мүмкүн, күнүмдүк чөйрөдө да болушу мүмкүн.

Диалогдук кеп төмөндөгү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат:

1. Диалогдук кептин бирдиги диалогдук биримдик [Шведова, 1956, 80.] б.а., диалогдогу эки чектеш репликалардын жыйындысы, кырдаалга байланыштуу. «Диалогдук биримдик» термини абдан кеңири таралган, ошондуктан диалогдогу кошуна пикирлердин биримдиги туруктуу эмес, берилген конкреттүү кырдаалга байланыштуу көз ирмемдик экенин белгилей кетүү методологиялык көз караштан маанилүү. Бул өзгөчөлүк диалогдук кепти окутуунун лингвистикалык негизин жеке сөз айкаштары эмес, диалогдук биримдик (микродиалог) түзүүгө милдеттендирет.

2. Диалогдук кеп суроо-жооп гана эмес. Кээ бир мугалимдерге диалогдук кепти суроо-жооп көнүгүүлөрү аркылуу гана үйрөтүүгө болот окшойт. Диалогдук биримдиктердеги (микродиалогдордогу) репликалар «маалымат суроо – аны берүү» негизинде гана байланыша албагандыктан, окутууда бардык мүмкүн болгон байланыштар да колдонулушу керек.

3. Диалогдук кептин репликалары эллипсис, дислокация (сөздөрдүн, сөз айкашынын бөлүктөрүнүн кайра жайгашуусу) менен мүнөздөлөт. Бул өтө кырдаалга байланыштуу жана, демек, катуу уюштурууну талап кылбайт.

4. Диалогдук кепте көптөгөн клишелер, оозеки формулалар колдонулат, мисалы: Жакшы, макул; татыктуу эмес; Ооба сиздики туура; жана башкалар. Алар интерпретация жана модалдык сөздөр менен катар диалогдук кепти эмоционалдуу, экспрессивдүү кылып берет.

5. Диалогдук кеп психологиялык жактан да ар бир маектештин репликасы экинчисинин сүйлөө жүрүм-турумуна көз каранды экендиги

менен айырмаланат. Бул тез реакциянын зарылдыгын талап кылат [Шведова, 1960.].

Диалогдук кеп биринчи кезекте тилдин нормалары менен аныкталат - грамматикалык, лексикалык, фонетикалык, алар материалдын негизинде оңдолуп, тилди андан ары терең өздөштүрүү үчүн зарыл болгон тилдик материалдын жана кеп жагдайларынын минимуму болуп саналат. Студенттер институтта окуу процессинде колдонууга тийиш болгон шарттарга жооп берген убакыт.

Ошентип, кеп чеберчиликти өздөштүрүү билим берүүнүн дарылоо иши жана педиатрия факультетинде окутуунун максаты менен шартталган. Максат студенттин келечектеги адистигинин тили катары кыргыз тилин өздөштүрүүнүн интенсивдүү муктаждыгын аныктайт.

Ошондуктан кыргыз тилинин грамматикалык нормаларын коммуникативдик багытта киргизүүнү жана бекемдөөнү уюштуруу ушунчалык зарыл. Акыркы жылдарда кыргыз тилин коммуникативдик окутуу барган сайын ишке ашырылып, профессионалдык көндүмдөрдү жана коммуникациялык көндүмдөрдү калыптандырууну камсыз кылууда.

Билимдерди жана аларды кепте колдонуу көндүмдөрүн калыптандырууда диалогдук көндүмдөрдүн колдонулушу окуу шарттары канчалык деңгээлде адекваттуу экендигинен көз каранды. Студенттерди коммуникация процессине даярдоо чыныгы сүйлөө коммуникациясынын шарттарына жакын шарттарда өтүшү толук түшүнүктүү. Ал эми ушуга байланыштуу диалогдук кепти окутуу негизги орундардын бирин ээлейт, анын формасында сөздүк баарлашуу негизинен ишке ашырылат.

Заманбап коомдо маалыматтын көбү жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу, өзгөчө телеэкран аркылуу келет. Демек, азыркы этапта окуу процессин окуу материалдарынын комплексинин составдык бөлүгү катары көрүү жана угуу көрсөтмө куралдарын системалуу жана максаттуу пайдалануусуз элестетүү мүмкүн эмес.

Окуу процессине биздин байкоолорубуз кыргыз эмес топтордун студенттери үчүн диалогдук кепти окутуунун эң эффективдүү формасы лингафондук лабораториядагы сабактар деп айтууга негиз берди. Алар студенттердин бири-бири менен кептик баарлашуу процессин окшоштурууга, студенттер баарлашып жатканда, изилденген тил формаларын колдонууга, кептик баарлашуунун реалдуу кырдаалдарын кайра жаратууга муктаждыкка туш болушуна шарт түзөт. Ошондуктан окуу китебинен алынган материал оозеки кептин закондоруна ылайык курулат, анын өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Диалогду үйрөтүү үчүн лингафондук лабораторияда иштөөгө тексттерди даярдоодо, оозеки кептин төмөнкү үлгүсү эске алынган: визуалдык канал аркылуу берилүүчү маалыматтын негизги идеясы (жазуу тексттери) адатта аягында формулировкаланат.

Маалыматты кабыл алуунун эффективдүүлүгү көбүнесе студенттин тигил же бул маалыматка болгон кызыгуусунан көз каранды экендиги белгилүү. Угарманга кызыксыз же түшүнүксүз маалыматты активдүү кабыл алууну жана түшүнүүнү камсыз кылуу мүмкүн эмес. Демек, диалогдук кепти кийинки окутуу үчүн тандалып алынган тексттерге коюлуучу эң маанилүү талаптардын катарына жеткиликтүүлүгү жана ишке ашуусу (лингвистикалык жана семантикалык) менен катар алардын мазмуну, көңүл ачуу, маалыматтык жаңылыгы жана сыйымдуулугу саналат.

Изилдөөбүздүн гипотезасын жыйынтыктоочу формада төмөнкүчө формулировкалоого болот: эгерде диалогдун тандалган түрлөрүн эске алуу менен аудиотексттердин материалы боюнча диалогдук кепти окутууну лингафондук лабораторияда уюштурсак, анда студенттерди натыйжалуу даярдай алабыз. Башталгыч аудиториядагы студенттер менен профессионалдуу багытталган кеп байланышы үчүн тексттерди угуу диалогду окутуудагы кыйынчылыктарды жок кылат (сүйлөөчүнүн сөзүнүн мааниси жөнүндө гипотезаларды көрүү, семантикалык таяныч пункттарын табуу, эквиваленттүү алмаштырууларды колдонуу), типтерин билүүнүн негизинде студенттердин тил чөйрөсүндө болуу убактысын узартат.

Диалогдун жардамы менен, бул аларга угуучу же баяндамачы катары өз алдынча баарлашууга мүмкүндүк берет.

Гипотеза медицина факультетинин студенттеринин диалогдук кептерин окутуунун методикасын жана билим берүүнүн методикасын иштеп чыгууну жана аны эксперименталдык текшерүүнү талап кылды.

Биздин ишибиздин негизги максаты –диалогдук кепти окутуу боюнча иштердин системасын негиздөө жана иштелип чыккан жоболордун натыйжалуулугун практикада текшерүү. Ушуга байланыштуу изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- диалогдук кепти окутуунун теориялык негиздерин мүнөздөөгө;
- студенттердин диалогдук кебин үйрөтүү жана аны практикада ишке ашыруу боюнча класстардын системасын иштеп чыгуу;
- иштелип чыккан техниканын натыйжалуулугун текшерүү.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй ыкмалар колдонулган: а) социологиялык-педагогикалык (программаларды, окуу куралдарын, окуу китептерин, окуу куралдарын талдоо, белгиленген байкоо, суроо-жооп); б) эксперименталдык (эксперименталдык үйрөнүү, алынган натыйжаларды талдоо).

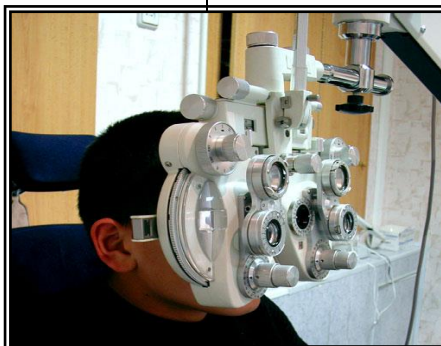
Диссертацияда методикалык багыт бар. Анда кыргыз тилин окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында диалогдук кепти окутуунун методикалык негиздери, практикада иштөөнүн мүмкүн болгон жолдору жана ыкмалары каралат.

Иштин илимий жаңылыгы диалогдун түрлөрүн аныктоодо жана угууну сүйлөшүү менен диалогдун бирдей компоненти катары кароодо, практикада диалогдук кепти окутуунун методикалык негиздерин иштеп чыгууда – атайын предмет болуп саналбаган темада турат. Медициналык университеттердин кыргыз эмес топторунун студенттерин окутуу боюнча илимий изилдөөлөр. Бул проблеманын айрым аспектилери биздин өлкөнүн жогорку окуу жайларында чет элдик студенттерди окутуунун материалында,

ошондой эле орус мектептен келген студенттерди окутуунун материалында каралган.

У окулиста

Көз доктурда

П.: – Здравствуйте.

Д.: – Здравствуйте. Проходите, садитесь.

П.: – Вы знаете, в последнее время, у меня стало ухудшаться зрение.

Д.: – С какого времени вы стали плохо видеть?

П.: – Где-то 3-4 месяца. Раньше я видел номер маршрутки издали, а сейчас вижу только тогда, когда подъедет ближе.

Д.: – Вы работаете или учитесь.

П.: – Я студент.

Д.: – Когда вы читаете, у вас болит голова?

П.: – Да. У меня болит и голова и глаза.

Д.: – Вы за компьютером долго сидите?

П.: – Да, я очень много работаю в Интернете.

Д.: – Это неправильно. Ты, ещё наверное много читаешь?

П.: – Да. В основном я читаю лежа.

Д.: – Вот так вы испортили свое зрение. Пройдемте к таблице для

П.: – Саламатсызбы.

Д.: – Саламатчылык. Кириңиз, отуруңуз.

П.: – Билесизби акыркы убакта көзүмдүн көрүүсү начарлай баштады.

Д.: – Кайсы убактан бери сиз начар көрө баштадыңыз?

П.: – 3-4 ай болупкалды. Мурда мен маршрутканын номерин алыстан эле көрүп койчумун, азыр болсо жакындаганда гана көрөм.

Д.: – Сиз иштейсизби же окуйсузбу?

П.: – Мен студентмин.

Д.: – Сабак окуганда башыңыз ооруйбу?

П.: – Ооба. Башым да, көзүм да ооруйт.

Д.: – Сиз компьютерде көп иштейсизби?

П.: – Ооба, мен Интернетте көп отурам.

Д.: – Аның туура эмес. Сен ошондой эле көп окуйсуң го?

П.: – Ооба. Көбүнчө жатып окуйм.

Д.: – Мына ушинтип, сиз көрүүңүздү бузуп алдыңыз. Жүрүңүз, көздүн

<p>определения остроты зрения.</p> <p>П.: – Вы мне сразу выпишите рецепт на очки.</p> <p>Д.: – Нет. Сейчас я вам выпишу капли. Это лекарство вы будете капать в два глаза утром и вечером в течении недели по 2 капли. Потом придете снова.</p> <p>П.: – Спасибо доктор.</p> <p>Д.: – Только потом я выпишу вам очки. Еще для повышения остроты зрения я рекомендую вам специальные упражнения. Если вы не будете выполнять эти упражнения острота зрения может резко понизиться. Вам понятно?</p> <p>П.: – Я все понял. До свидания.</p> <p>Д.: – До свидания.</p>	<p>курчтугун аныктоочу таблицага баралы.</p> <p>П.: – Сиз мага көз айнекке рецептти азыр жазып бересизби?</p> <p>П.: – Жок. Мен азыр сизге көзүңүзгө дары жазып берем. Бул дарыны эки көзүңүзгө тең бир жума бою 2 тамчыдан эртең менен жана кечинде тамызып туруңуз. Анан мага кайрадан келиңиз.</p> <p>П.: – Рахмат.</p> <p>Д.: Андан кийин гана сизге көз айнек жазып берем. Дагы мен сизге көздүн көрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн атайын көнүгүүлөрдү сунуш кылам. Эгерде бул айткандарымды аткарбасаңыз, көздүн курчтугу кескин төмөндөп кетиши мүмкүн. Түшүндүрүңүзбү?</p> <p>П.: – Мен баарын түшүндүм. Жакшы калыңыз.</p> <p>Д.: – Жакшы барыңыз.</p>
---	--

ГЛАЗНЫЕ БОЛЕЗНИ

Зрение
 Нарушение зрения.
 Острота зрения.
 Ухудшение зрения.
 Светоощущения.
 Цветоощущения
 Потерять зрение.
 Видеть плохо
 Куриная слепота

КӨЗ ООРУЛАРЫ

Көрүү
 Көрүүнүн бузулушу
 Көздүн курчтугу
 Көрүү начарлоо
 Жарыкты сезүү
 Түс таануу
 Көрбөй калуу
 Начар көрүү
 Күүгүмдө көрбөй калуу

<p>Цветовая слепота Корректирующие очки Оправа очков Стекло очков Близорукость Офтальмоскопия Таблица для определения остроты зрения Глазное дно Запавший глаз Инъекция глаз Веки Выворот веки Ресницы Блефарит</p>	<p>Түстөрдү ажырата албоо Ондоп көрсөтүүчү көз айнек Көз айнек алкагы Көз айнектин айнеги Алысты начар көрүү Көздү иликтөөчү аспап Көздүн курчтугун аныктоочу таблица Көздүн түбү Көздүн үңкүрөйүшү, үңкүгүй көз Көз тамырларынын кызарышы Көз сурмасы Көз жапкагынын кайрылышы Кирпиктер Көз кабактын сезгениши</p>
--	---

2.2. Диалогдогу кептик кырдаал, структуралык өзгөчөлүгү жана багыттары

- **Диалогдогу кептик кырдаал**

Кеп ишмердүүлүгү баарлашуу процессин активдештирүү менен ишке ашат. Ролдук оюндар жана конференциялар аркылуу студенттердин кебин

стимулдоо керек. Дискуссиялык баарлашуу аркылуу инсандын психикалык өнүгүүсү калыптанат. Студенттер бири-бири менен сүйлөшүү учурунда маданий аралыкта тажрыйба топтойт.

А.А.Жолчиеванын изилдөөсүндө коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруунун теориялык негизи аныкталып, мазмуну жана технологиясын иштеп чыгып, окуучулардын чет тилдерди үйрөнүү процессинде коммуникативдик компетенттүүлүктү калыптандыруу технологиясынын негизи болуп эсептелген кырдаалдык баарлашуунун дидактикалык мүмкүнчүлүктөрү аныкталган [Жолчиева, 2014. 19.].

Е.Пассовдун эмгектеринде кептик кырдаал менен теманын маселеси жаңыча чечилет. «Темадаподтема, бөлүм, бөлүмчө, бап болушу мүмкүн бирок кырдаал эмес» -деген түшүнүктөр кызык.

Кептик кырдаалдын толук жана ырааттуу чечилиш проблемасы А.Леонтьевдин көптөгөн эмгектеринде берилет. Негизги ишмердүүлүк теориясына таянуу менен жана аларды өнүктүрүү менен А.Леонтьев ишмердүүлүк актынын маанилүү компоненттеринин бири катары кептик кырдаалды, белгилүү бир звено катары эсептейт. Мындай аныктоодо бул көрүнүштүн төмөндөгүчө маанилүү жактары аныкталды:

А) Бул эч кандай маектешүүчүлөрдүн мамилелеринин системасы эмес [Пассов, 2013.74.], карым-катнаштын комплекси эмес [Сахарова,1967. 174.], а ишмердүүлүк актысындагы белгилүү бир шарттар;

Б) Бул механикалык түрдө эле шарттардын суммасы эмес, тескерисинче алардын биримдигин түзгөн, байланышын билдирген жыйындысы;

В) Кептик кырдаалдын баштапкы шарттар менен органикалык түрдө байланышы;

Г) Окутуу максатында кептик кырдаалды берүү жолу белгиленген.

А.Леонтьев кептик кыймылдын негизги функционалдык параметрлерине мүнөздөмө берип, ишмердүүлүк актысынын ордун аныктап, кептик кыймылдын кептик эмес кыймылы менен тыгыз байланышын, ошону

менен катар анын спецификасын билдирген бир белгилерди аныктаган. А.Леонтьевдин иштеринде эң алгачкылардан болуп, кептик кырдаалдын «функционалдык жүгү тууралуу суроо көтөрүлүп чыгат. Автор анда мындайды көрөт: 1) китептин курулушундагы белгилүү бир бирдикти; 2) тилдик материалды окуучуларга жеткирүү ыгы; 3) көнүгүүнүн түзүлүш жолу [Леонтьев, 1977. 173.].

А.Леонтьевдин концепцияларынын негизги жоболорун эске алуу менен, биз, бул теманын тегерегинде, дагы бир катар маселелер чечиле электигин жана алардын каралышы, кийин иштелип чыгышына түрткү болот деп эсептейбиз.

- 1) Ишмердүүлүк актысынын структурасындагы кептик кырдаалдын орду;
- 2) Кептик кырдаал жана чындыктын кырдаалы;
- 3) Кептик кырдаалдын структуралык компоненттери;
- 4) Кептик кырдаалдын структурасынын компоненттеринин башка кептик кыймылды жаратуудагы ролу;
- 5) Кептик кырдаалдын типтери жана аларга дал келген кептик кыймылдын типтери;
- 6) Кептик кырдаалдын объективдүү мүнөзү жана алардагы субъективдүү элементтер;
- 7) Кептик кырдаал жана тема;
- 8) Кептик кырдаал жана окуучулук кептик кырдаал;
- 9) Чет тилдик кепти үйрөнүү процессинде кептик кырдаалды берүү жолдору;
- 10) Окуу процессинде кептик кырдаалды колдонуу.

- ***Акт ишмердүүлүгүнүн кырдаалдык шарттарынын мүнөзү***

Жогоруда белгилегендей, диалогдук сүйлөшүү кеп ишмердүүлүгүнүн өз алдынча актысы катары же болбосо кептик эмес да компоненттерди өз ичине камтыган татаал ишмердүүлүктүн белгилүү звеносу болуп келет. Анын пайда болуш себеби ишмердүүлүктүн негизги максатын түзгөн белгилүү бир суроону, маселени чечүү болуп эсептелет. Ишмердүүлүктүн

шарттары өз ичине бир кептик кыраалды камтыйт. Бул учурда диалог кептик кыймыл менен башталат да, сүйлөөчү көздөгөн максатын, маселесин кептик кырдаал түзгөн кептик кыймыл аркылуу ишке ашырат. Мисалы:

Белгилүү бир адам Бишкектин жаңы конушунан борбордогу И.Ахунбаев ооруканасына чейин барышы керек. Ал, ооруканага жетүү үчүн кичине маршрут гана кетээрин билет, бирок аялдама кайсы жерде жайгашканын билбейт.

- *Ал жолдон өтүп бараткан адамдан сурайт*
- *Кечиресиз, бул жерде И.Ахунбаев ооруканасына баруучу аялдама кайсы жерде жайгашкан?*

Оң жооп уккандан кийин гана өзүнүн ишмердүүлүгүн улантат. Бул кептик эмес ишмердүүлүк.

Бирок бардык эле учурда ишмердүүлүктүн шарттары катары кептик кырдаал келбейт. Көп учурда ишмердүүлүк өз ичине бири-бири менен тыгыз байланышкан кептик кырдаалдарды камтып, маектешүүчүдөн кайсыл бир реакцияны талап кылат. Ошондон улам, биринчи экинчисин улап, экинчиси акт ишмердүүлүгүнүн негизги, максаттык жагын камтыйт. Мисалы:

Иса Ахунбаев атындагы медициналык академиянын 5-курсунун студенттеринде жыйналыш болгон. Бир студент ооруп калуусуна байланыштуу чогулушка келе албай калган. Кийинчерээк анын группадагы студент досу ага келгенде, ооруп калган студент чогулушта эмне жөнүндө сөз болгондугун билгиси келет. Бирок аны сураардан мурун, анын жолдошу чогулушта болгонун же болбогонун билүү зарыл. Диалог бул учурда божомол-суроолуу кептик кыймылда келет:

-Алмаз, сен чогулушта болдуңбу?

-Ооба, ооба сөзсүз. Бул диалогдун жыйынтыгында сүйлөөчү өзүнүн негизги проблемасын маектешүүчү менен чече алаарына ынанат. Башкача айтканда, кептик кырдаалдын негизги шарттары белгилүү болуп, диалог кептик кыймыл менен уланат: - Айтып берчи, эмне кызыктуу нерселер болду?

Көрүп жаткандай, бул диалог эки кептик кырдаалдын негизинде курулуп, бири экинчисине шарттарды түзүп туурат. Ишмердүүлүктүн ишке ашырылышындагы эң негизгиси болуп, (Айтып берчи, эмне кызыктуу нерселер болду?) деген баштапкы кептик кыймыл өз ичине проблеманы камтыйт да, сүйлөөчүнүн кеп ишмердүүлүгүндө чечиле турчу проблеманын бири болуп эсептелет. Бул диалог структурасы боюнча татаал келсе да, кептик кыймылда сүйлөөчү негизги максатты, маселени кеп ишмердүүлүгүндө ишке ашырат.

Демек, ишмердүүлүктүн кырдаалдык шарттарынын мүнөзү диалогдун структурасына түздөн түз таасир этет. Акыркы кептик кыймылда сүйлөөчү башында койгон маселесинин кеп ишмердүүлүктө, диалогдук сүйлөшүүдө чечет.

- **Сүйлөөчүнүн жана маектешүүчүнүн акыл-эсинде кептик кырдаалдын субъективдүү элесинин берилиши**

Объективдүү кептик кырдаалдын сүйлөөчүнүн жана маектешүүчүнүн эсинде өзүнчө бир субъективдүү элеске ээ. Эгерде белгилүү бир кептик кырдаал угуучу тарабынн туура эмес кабыл алынган болсо, анда диалог ага туура түшүндүрүү жана угуучунун маалыматты кабыл алмайын диалог аягына чыкпайт. Мисалы:

- *Омор Султанович, сиз операцияга кирбейсизби?*
- *Кандайча кирбейм?*
- *Анда эмнеге сиз кирүүчүлөрдүн тизмесинде жоксуз?*
- *Кандайча жок! Мен жазылгам!*
- *Кечиресиз, мен сиздин фамилияңызды көрбөй калыптырмын.*

Эгерде маектешүүчү кырдаал тууралуу туура эмес түшүнүккө ээ болсо, анда диалог өзүнүн мыйзам ченемдүү бүтүшү болбойт дагы, сүйлөшүү процесси болбой эле, туура кырдаалды тастыктоо менен өтөт. Мисалы:

- *Аскар Азимович дагы эле жокпу?*
- *Ал ооруп жатпайбы.*
- *Жок ай, ал кечээ эле чыккан жумушка.*

-Мен аныкечээ да, бүгүн да көргөн жокмун.

Караштырылган эки учурда тең кептик кырдаалды субъективдүү кабыл алуу чон мааниге ээ.

-Сиз билбейсизби, «Кардиоцентр» деген оорукана кайсы жакта жайгашкан? - Кечиресиз, мен өзүм бул жерде биринчи жолумун.

Бул диалог негизги маселенин чечилишин түзбөйт, тескерисинче сүйлөөчү туура эмес маектешүүчүнү тандап алгандыгы жөнүндө маалымдап, башка компетенттүү адамды таап, ишмердүүлүктү улантуусу жөнүндө кабар берет.

Диалогдун уланышы, анын ачылышы андагы сүйлөөчүнүн жана маектешүүчүнүн эмоционалдык абалынан да көз каранды. Мындай жагдай, сүйлөөчүнүн бирөөсү экинчисинин эмоционалдык тонун, дегеле эмоционалдык маанайын бөлүшпөгөндүгүнөн келип чыгат. Мисалы:

Жетекчи кабылдамачыга бийик тону менен кайрылат:

- Ушул материалдарды тезинен басып чыгыңыз!

- Сиз мага башка тапшырма бербединизби! Анан дагы эмне кыйкырып жатасыз!

- Кечиресиз, катуу айтсам. Мен сизден суранам, эгер мүмкүн болсо, тезинен басып бересизби.

Сүйлөөчүнүн жана маектешүүчүнүн эмоционалдык абалы кептик кыймылдын эмоционалдык боектуулук менен гана шартталбастан, ошол кыймылдын мазмунунда эмоцияны жаратышы мүмкүн. Мисалы:

- Бакыт, дарыканага барып келиш керек!

- Ана, эмне үчүн Таалай эмес! Мен!

- Мен сени түшүнгөн жокмун. Экөөбүз сүйлөшпөдүк беле: мектептен кийин сен барасын деп!

- Ой, баратам, баратам!

Кептик кыймылдын субъективдүү модалдуулук фактору да сүйлөөчү жана маектешүүчү үчүн маанилүү болуп эсептелет. Мындай учурларда

диалогдун жүрүшү айтымдын модалдык мүнөздөмөсүн аныктоо үчүн, тактоо үчүн багытталат. Мисалы:

Бир терапевт врач эртең менен медиктердин конференциясына бармак, ошол себептен жетекчисинен адаттагы маалда эмес, бир аз кечигүү менен келүүсүн билдирет:

- Кайрат Осмонович, мен эртең саат 8ге келе албайт окшойм. Мага...мүмкүн болсо, мен саат 10до келейинчи.

- Албетте, албетте. Бирок мен сиздин келээриңиздин, же келбешиңиздин аныгын билишим керек.

- Билесизби, мен өзүм да билбейм, бүгүн кечинде билиниши керек.

- Бүгү нкечинде мага чалып коюнузчу анда. Ошондо баарын макулдашабыз.

Биз диалогдун ачылышындагы негизги факторлорду атадык. Бирок, белгилей кетчү нерсе, аталгандардын баардыгы эле диалогдордо кездеше бербейт. Негизги фактор болуп, кырдаалдык шарттардын мүнөзү болуп эсептелет. Калган факторлор эпизоддук болуп эсептелет.

- **Диалогдун көлөмү жана анын чектери**

Методикалык планда диалогдун көлөмү жана анын чектери тууралуу суроо негизги мааниге ээ, чектери белгисиз болгон нерсеге үйрөтүү болбойт. Бирок диалог боюнча изилдөөлөрдө бул суроо же такыр каралбайт, же диалогдук кептин бир критерийи болуп эки фактордун бар болушу менен шартталат: сүйлөшүү процессинде убактылуу тынымдын жоктугу жана маектешүүчүлөрдүн туруктуулугу. Бул критерийлердин негизиндеги диалог бир же эки репликадан турат. Материалдын анализи бизди башка жыйынтыкка алып келет. Диалогдук сүйлөшүүдө сүйлөөчү акт ишмердүүлүгүндө белгилүү бир маселени чечүүгө умтулат. Диалог кептик кырдаалдын негизинде пайда болушу мүмкүн, ошондо кептик кырдаалдын максаты баштапкы кептик кыймылда жаралат. Бул учурда маектешүүчү (эгерде анын кызыкчылыгы сүйлөөчү менен дал келсе жана компетенттүүлүгүндө шек жок болсо) бир эле жооптуу кыймыл менен

маселени чечип коет. Бул учурда диалог диалогдук бирдиктүүлүктү түзөт. Мындай диалог микродиалог болот.

Методикалык планда минималдуу диалогдорду бөлүп кароо жемиштүү болуп эсептелет, анткени аны баштапкы этапта үйрөтүүдө кептик материал болуп эсептелет. Бирок микродиалог диалогдун башка структуралык түрлөрүн четке кага албайт. Микродиалог татаалдаштырылышы мүмкүн. Ошентип, мисалы сүйлөөчү маектешүүчүнүн белгилүү бир кептик кырдаалынын шартына реакция берүү үчүн ага белгисиз болгон шарттарды билип алуусу зарыл. (Сенин дептеринди алса болобу? - Көпкөбү? - Жок, азыр кайра берем. - Ала бер)

Татаалдаштырылган типтеги диалогдор башкача структурага ээ болот, ал өз ичине эки же андан ашык кептик кырдаалды камтып, акыркысы акт ишмердүүлүгүндө негизги максатты камтыйт. - *Сиз кечээ чогулушта болдуңузбу? – Ооба - Аягына чейинби? - Ооба, сегизде бүттүк - Кандай чечимди кабыл алдыңар? -... (чогулуштун чечими айтылат).*

Бул жерде сүйлөөчүнүн баштапкы эмес, акыркы кептик кыймылы кептик актта чечүүчү маселени атайт. Диалогдо катары менен үч кырдаал чечилет, алар бири-бири менен тыгыз байланышта, бирок эң негизгиси болуп акт ишмердүүлүгүндө чечилген негизги маселе болуп эсептелет. Татаалдаштырылган типтеги диалогдор бир эмес бир нече бири-бири менен тыгыз байланыштагы кырдаалдар чынжырча түрүндө сүйлөшүү актысында жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жараткан негизги кырдаалдын шарттарын калыптандырган кырдаалдар макродиалог болот.

Макродиалогдорду жана микродиалогдорду бириктирүүчү болуп, акт ишмердүүлүгүндө сүйлөөчү бир негизги максатты коюп, аны чечүүгө умтулат, бирок алар конкреттүү шарттар менен айырмаланат. Формалдуу жактарындагы айырмачылыктарды түзгөн (белгилүү бир кептик кыймылдарда жана диалогдун структурасында). Макродиалогдор татаал жана ар түрдүү келет. Аларды үйрөтүүдө баштапкы этапта чоң көңүл буруу

керек, бирок микродиалогдорду өздөштүргөндөн кийин гана. Диалогдук кептин бардык стадияларында макродиалогдор материалдын ядросун түзөт.

- **Кептик кыймылдын диалог ичинде байланышы**

Ар бир кептик кыймыл белгилүү бир кептик кырдаалдын негизинде пайда болот, ошону менен катар кептик кыймылдар диалог ичинде бири-бири менен байланыштуу болот, б.а. аларды жараткан бардык кырдаалдар бирдиктүүлүк элементине ээ. Кээ бир диалогду изилдөөчүлөр репликалардын ортосундагы байланыш сызыктуу мүнөзгө ээ, б.а. диалогду репликалардын чынжырчалары катары эсептесе болот «стимул-реакция». Бул байланыштын мүнөзүн төмөнкү схема түрүндө берсе болот: C1-P1C2-P2C3-...(стимул-С, реакция-Р) Демек, ар бир реплика түздөн түз кийинки репликаны жаратат.

Кептик кыймылдарды байланыштырган диалогдо эки тип бар. Бир диалогдун мисалында алардын өзгөчөлүгүн көрсөтөлү:

- *Айгүл Осмоновна, кечеге даярдыгыңыз кандай?*

- *Мен «Жаши толкун» аттуу студенттик газетага номер даярдап жатам. Дарылоо факультетинин студенттери өздөрүнүн ырларын көркөм окуу менен чыгышса деген ойдомун.*

- *Степной дагы ыр окуйбу?*

- *Степнойду айтасыз да! Ал эмес, Приходько дагы окуйт!*

Бул макродиалогдо сүйлөөчү биринчи өздүк-суроолуу кептик кыймылда маселесин чечет. Кырдаалдын, карама-каршылыктын мүнөзүн мындайча тартууласа болот: а) маектешүүчү майрамдык кечеге даярданып жатканын сүйлөөчү билет; б) бул багытта кандай жетишкендиктер болгону тууралуу сүйлөөчү билбейт. Ага бул жаатта эмнелер аткарылгандыгы тууралуу билүү зарыл. Сүйлөөчү өзү бул маселени маектешүүчүсүз чече албайт, ошондуктан кептик кырдаалдын шарттары кептик кыймылдын жардамы менен маектешүүчүгө сунушталат. Башкача айтканда, сүйлөөчү эмес, маектешүүчү ошол кырдаалга туш болот дагы, ошол эле шарттарда маселе чечүүгө муктаж болот.

Биринчи учурда кырдаал төмөндөкүдөй: а) сүйлөөчү маселени өзү чече албагандыктан, маектешүүчүгө кайрылганга муктаж; б) мындай мүмкүнчүлүктүн болушунун себеби, маектешүүчүнүн ошол маселени чече алгандыгында болуп эсептелет.

Экинчи учурда: а) маектешүүчү маселени чечкени аракет кылган эмес, бирок суроолуу кептик кыймыл менен сүйлөөчүнүн ошол маселени чечүүгө мажбурлады; б) анын чечилиши маектешүүчүнүн «компетенттүүлүгүнөн» көз каранды болот.

2.3. Кыргыз тилиндеги диалогдук кепти үйрөтүүнүн түзүлүш өзгөчөлүгү, түрлөрү, методдору.

Л.В.Щерба «тил өзүнүн чыныгы бар экенин диалогдо гана ачып берет», [Изаренков, 1986. 44.] деп ырастагандай диалог тилдин бар болушунун баштапкы формасы болуп саналат. Ошондуктан диалогдук кепте тил ишмердүүлүгүнүн бардык негизги принциптери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү түптөлөт.

Диалогду колдонуунун негизги чөйрөсү күнүмдүк баарлашуу, оозеки сүйлөшүү жана оозеки кеп. Дээрлик бардык изилдөөчүлөр диалог маектештердин белгилүү бир шартында жүрүп жаткан үзгүлтүктүү, негизинен оозеки стихиялуу сүйлөөнүн натыйжасында пайда болгон кеп кубулушу, кептин пайда болушу дегенге макул экендигин жогору жакта көрдүк. Диалогдун чектеринин бүдөмүк жана ачык көрүнгөндүгү менен, чындыгында ар бир диалогдун башталышы жана аягы бар. Ошондой эле эки же андан ашык маектешүүчүнүн кезектешип пикир алышуусунун натыйжасында келип чыгат. Ар бир маектешүүчү бирде угуучу болсо, бирде сүйлөөчү болушат.

- **Диалогдун негизги түзүлүш компонентинин семантикасы – реплика.**

Реплика– диалогдук сүйлөшүүнүн катышуучулары алмашып туруучу айтымдар, бул албетте сүйлөшүүнүн жүрүшүндө улам жаралып турат. Демек алар бири-бири менен мааниси жана интонациялык жактан, ал эми тийиштүү

учурларда формалдык каражаттар менен да байланышып турат” – дейт [Шведова, 1956:67-82.].

В.И.Лагутин репликаны “маектештердин биринин билдирүүлөрүнүн тизмеги (же бир сүйлөм катары), ал башка маектешинин сөзү менен үзүлгөнгө чейин же диалог аяктаганга чейин”деп эсептейт [Лагутин, 1991. 10]. Диалогдо репликанын жаралышы адамдын сүйлөө иш-аракетинин алкагындагы өз ара аракеттенүүнүн бир бөлүгү катары аракет же реакция катары каралууга тийиш.

И.П.Святогор, «реплика түздөн-түз эки тараптуу пикир алмашуу процессинде жаралат, демек, ал эки тараптуу коммуникативдик ориентацияга ээ – мурунку сөзгө же сөздүн кырдаалына жана маектешинин жаңы билдирүүсүнө чакырык» [Святогор, 1967. 6.]. Х.Г.Косогорова: «Биринчи учурда, репликанын коммуникативдик ориентациясынын маңызы – реплика жаңы маалыматты гана чагылдырбастан, ошондой эле маанилүү болгон сөз актысына катышуучунун тигил же бул фактыга болгон реакциясын билдирет. Экинчи учурда репликанын коммуникативдик ориентациясынын маңызы реплика реактивдүү билдирүү катары баяндамачынын реакциясынын объектисине болгон мамилесин чагылдырат (айтылганды таануу/тастыктоо, болгон нерсеге экспрессивдүү-эмоционалдык реакция).» - дейт [Косогорова, 2006. 46-47.].

Ушул аныктамадан келип чыккандай, бир сүйлөө актысынын алкагында, кабыл алуу менен өндүрүштү айкалыштырган сөздөр менен репликалардын алмашуусу жүрөт, анткени катышуучулардын ар бири угуучу жана сүйлөөчүнүн ролун аткарышат. Диалогдук кеп көндүмдөрү деп коммуникативдик милдеттерге жана коммуникациялык кырдаалга, маектештердин ортосундагы инсандык (ролдор аралык) мамилелерге ылайык сүйлөө билдирүүлөрүн алмашуу жолу менен чет тилдүү студенттерде кыргыз тилинде баарлашуу процессинде коммуникативдик өз ара аракеттенүүнү жана өз ара түшүнүшүүнү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү түшүнүлөт.

Демек реплика көпчүлүк учурда суроо-жооп мүнөзүндөгү минималдуу сүйлөө бирдиги экендигин төмөнкүчө түшүндүрсөк болот: Мисалы,

Азад: Саламатсызбы?

Азамат: Саламатчылык

Азад: Менин атым Азад, сиздин атыңыз ким?

Азамат: Менин атым Азамат.

Азад: Таанышканыбызга кубанычтамын.

Азамат: Мен да кубанычтамын.

Азад: Кандайсыз?

Азамат: Мен жакшымын рахмат, өзүңүз кандайсыз?

Азад: Рахмат, мен дагы жакшымын. Кесибиңиз эмне? (Эмне иш кыласыз?)

Азамат: Мен мугалиммин. Сиздин кесибиңиз эмне? (Сиз эмне иш кыласыз?)

Азад: Мен доктормун. Кайсы жерденсиз?

Азамат: Мен Кыргызстанданмын. Кыргызстандын Таласынан болом. Сиз кайсы жерденсиз?

Азад: Мен Түркиялыкмын. Түркиянын Измириненмин. Канча жаштасыз?

Азамат: Мен 29 жаштамын. Сиз канча жаштасыз?

Азад: Мен 35 жаштамын.

Азамат: Сиз менен таанышканыма кубанычтуумун. Кийин көрүшкөнчө, саламатта тур.

Азад: Мен да таанышканыма кубанычтуумун. Көрүшкөнчө.

Мына ушул мисалда берилгендей диалогдук биримдиктердеги репликалардын мааниси, өзгөчөлүгү, семантикасы суроо-жооп түзүлүшүнүн төмөндөгүдөй типтерин берди: Суроо-жооп түзүлүшү диалогдун стандарттуу түрлөрүнүн бири, башкача айтканда, кадыресе суроо жоопту шарттайт:

1) суроо-жооп түзүлүшү;

Азад: Саламатсызбы?

Азамат: Саламатчылык

Азад: Менин атым Азад, сиздин атыңыз ким?

Азамат: Менин атым Азамат.

2) суроо-жооп-суроо-жооп-суроо түзүлүшү; суроо-жооп-суроо-жооп-суроо түзүлүшү белгисиздикти тактоо, тактап кайра суроо сыяктуу семантиканы камтыйт:

Азад: Кандайсыз?

Азамат: Мен жакшымын рахмат, өзүңүз кандайсыз?

Азад: Рахмат, мен дагы жакшымын. Кесибиңиз эмне? (Эмне иш кыласыз?)

• **Диалогдун дагы бир түзүлүш компонентинин семантикалык көрсөткүчү – диалогдук биримдик.**

Диалогдук биримдик диалогдук кептин бирдиги, диалогдун бөлүгү болуп саналат.

Сүйлөө өндүрүшүнүн мүнөзүнө жараша диалогдук биримдикти түзгөн репликалар негизинен демилгелүү (реплика-стимул) жана реактивдүү (реплика-реакция) болуп бөлүнөт.

Жандуу диалогдук кептин элементи катары диалогдук кепте демилгелүү-репликалар жана реактивдүү-репликалар конструктивдүү жана коммуникативдик ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Репликалардын негизги, өтө жалпы классификациясын Т.В.Жеребило берет: 1) жоопту талап кылган суроо; 2) аракетке түрткү; 3) тактоону же түшүндүрүүнү талап кылган теманы экспрессивдүү козгогон билдирүү, б.а., сүйлөөчүнүн эмоциясын билдирген сүйлөө актысыдеп бөлүштүрөт [Кузнецов, 2020: 50].

Жогорудагы мисалда берилгендей стандарттык эки мөөнөттүү диалогдук биримдик стимул (аракет) катары каралуучу бир баштапкы (демилгелүү) репликадан жана реакция катары каралуучу бир реактивдүү (реактивдүү) репликадан турат. «Бирок, кээде реплика бир эле учурда реакция менен стимулду камтыйт (мисалы, суроого жооп жана каршы суроо же суроого суроо менен жооп)» [Ремизова, 2001. 60.].

Репликалар бир тема менен байланышат. Ал семантикалык (маанилүү, тематикалык), коммуникативдик-синтаксистик (тема-ремалык) жана структуралык (формалдуу) бүтүндүк менен мүнөздөлөт» [Борисова, 2009. 19.]. Мисал келтирсек:

Айша (А) менен Бермет (Б) курбу кыздардын ортосундагы телефондогу диалогдун фрагментин карасак:

А. - (1) <.туут..туут..алло> / Сүйүктүүм, бүгүн кандайсың, өзүңдү кандай сезип жатасың?

Б.- Эч нерсе / жакшы / (2) Мен бүгүн бул дарыгерге / тиш доктурга жазыла албай жатам.

А. - (3) Эмне үчүн?

Б.- Ал медициналык институттун профессорубу? / ал дайыма студенттер менен сабак өтөт /

А. - А-аа. Бул бүтүндөй фрагмент макродеңгээлде диалогдук биримдик катары каралат. Ал дагы 4 бөлчөк, чакан диалогдук бирдиктерге бөлүнөт - өз ара аракеттенүү:

(1) (А.) кандай сезимдесиң / сүйүктүүм? (суроо) – (Б.) Эч нерсе / жакшы / (жооп);

(2) (Б.) Мен бүгүн бул дарыгерге /тиш доктурга жазыла албай жатам/ (кошумча маалымат) — (А.) Эмне үчүн? (тактоочу суроо);

(3) (А.) Эмне үчүн? (тактоочу суроо) – (А.) Ал медициналык институттун доценти / ал дайыма студенттер менен сабак өтөт / (жооп);

(4) (Б.) Ал медициналык институттун ассистенти / ал дайыма студенттер менен сабак өтөт / (жооп) – (А.) А-а (коммуникациялык, маанисинде кесилиш аркылуу туюнтулган; функция жоопко канааттангандыктын көрсөткүчү, коммуникативдик эпизоддун аяктаганын белгилейт).

Бул коммуникативдик эпизоддо төрт реплика жана төрт өз ара аракеттенүүнү түздү. Эгерде бул схеманы диалогдук биримдик жөнүндөгү

классикалык идеялар менен байланыштырсак, анда төмөнкүдөй болот: микродеңгээлдеги өз ара аракеттенүүтрадициялык мааниде макродеңгээлдеги диалогдук биримдикке туура келет.

- **Диалогдун түзүлүш компоненти – ремарка.**

Ремарка диалогдун түзүлүшүндө компонент катары чоң роль ойнойт. Ал сүйлөөчүнүн ички жана сырткы көрүнүшүн чагылдыруу менен, жүрүп жаткан диалогдун семантикасына кошумча түшүндүрмө берет. Ремарка аркылуу студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө сүйлөшүүдөгү жест, мимика, үндүн модуляциясы ж.б. бөтөнчөлүгү берилет. Ошондой эле текст менен иштөөдө сүйлөөчүнүн же каармандын сүйлөө жүрүм туруму аны сүрөттөөдөгү бардык каражаттар менен айкашып, ал аркылуу тексттин бардык компоненттеринин байланыштары биригип тураарын көрсөтүүгө болот. Диалогдогу ремарканын реципиентке карата ички эмоциясы, ар кандай абалы, кыймыл-аракети берилет.

Диалогдун түзүлүш компоненти болгон ремаркалар айтуучу менен угуучуну вербалдык жана вербалдык эмес жүрүш-турушун, сүйлөө бөтөнчөлүгүн жана ошол учурдагы психологиялык, физиологиялык, фоноциялык абалын чагылдырат.

- **Диалогдун түзүлүш компонентинин семантикалык көрсөткүчүнүн бири – вербалдык эмес каражаттар**

Күндөлүк турмушта өз ара мамиледе жашоо үчүн адамдар бири-бирине сөз айтууга, кайрылууга, суранууга, буйрук берүүгө жана аларга жооп алууга мажбур болушат. Бул үчүн байланыштын кандайдыр бир каражаты керек. Байланыштын каражаты ар түрдүү болгондугун адамзат тарыхы айтып келет. Пикир алышуудагы негизги каражат тил болгону менен, адам баласы кээде бул максатты ымдоо (мимика), жаңсоо (жест), ар кандай символдорду, угуу жана көрүү белгилерин да пайдалануу аркылуу ишке ашырат.

Жалпы тил илиминде ымдоо-жаңсоо белгилерин, үндүн түрдүү угумдарын паралингвистика илими (грек. para – кошумча, жардамчы) изилдейт. Тил таануу илиминде паралингвистика терминине окумуштуулар

ар кандай түшүндүрмө берип келгендиги белгилүү. Англис тилиндеги лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө жана “Советтик энциклопедиялык сөздүктө” бул терминге өз ара сүйлөшүү учурунда маанилүү маалыматты жеткирүүчү тилдик эмес каражаттардын топтому, жыйындысы, ага үндүн түрдүү угум, басым, тынымдары, ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы кирет» деген түшүндүрмө берилет. [СЭС, 1984. 262.] О.С.Ахманова “Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө” ага бир гана үндөгү тыным, басым, ыргак жана башка үн угумдарын киргизгени маалым [Ахманова, 1966 195.].

Т.Т.Железнова: “паралингвистика илимине үн угумдары жана оозеки сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилери жана дененин ар түрдүү ал-абалы кирет”, деп көрсөтөт [Железнова, 1991. 108.]. Биздин оюбузча, А.Ботобекова “паралингвистика илими ымдоо-жаңсоо белгилеринин, үндүн түрдүү угумдарынын вербалдык сүйлөшүүдөгү табиятын изилдейт” деп туура белгилейт [Ботобекова, 2007. 18.].

Чындыгында, биздин информация алмашуубуз, сүйлөшүүбүз, пикир алышуубуз лингвистикалык, экстралингвистикалык факторлордун карым-катнашынын негизине гана ишке ашат.

Вербалдык кажараттар сыяктуу эле вербалдык эмес каражаттар пикирлешүүнүн өзгөчө түрүн пайда кылуу аркылуу пикирлешүүгө жагдай түзүп турат. Ушунун негизинде дудуктардын тактиль тилдери пайда болгондугу белгилүү. Ошондуктан вербалдык эмес каражаттар менен вербалдык каражаттардын жалпы окшоштугу жана айырмачылыктары келип чыгат. Буларды кароо менен алардын окшоштук жана айырмачылык белгилери аныкталды. Биринчиден, экөө тең пикир алышууну камсыз кылат; экинчиден, экөө тең тиешелүү даражада эмоционалдуулуктун каражаттарына жатат, ойду билдирүүнүн эмоциялык абалынын белгилери, бири белги аркылуу кеп каражаттарын толуктап турса, экинчиси туйган түшүнүктү экспрессиялуу сөздөр менен берүүнүн ыкмасы; үчүнчүдөн, экөө тең ойду прагматикалык максатка жеткирүүчү сүйлөшүүнүн категориясы болуп

эсептелет; төртүнчүдөн, экөөндө тең подтексттик маалыматка ээ болуучу касиет сапат бар.

Ушундай жалпы белгилери болуу менен биринен экинчисин айырмалап турган белгилери да бар, биринчиден, вербалдык кеп каражаттары дайыма динамикалуу, ар бир жолу кайрадан жаңырып, жагдайга, айтуучуга карата өзгөрүп колдонулат, ал эми вербалдык эмес каражаттар туруктуу, тагыраак айтканда, калыптанып калган белгилердин системасы кайталанып колдонулат. Экинчиден, семиотикалык белгилер туруктуу, системалуу, ал эми вербалдык каражаттар туруктуулукка ээ эмес, ар бир сүйлөөчүнүн өзүнүн кеп каражаттарына карата жеке мүмкүнчүлүгү менен ойду бере алат. Үчүнчүдөн, вербалдык каражаттар сүйлөшүүдөгү бүтүндүктү камсыз кылат, логикалык жактан бүткөн ойду билдирип, модалдуулукка ээ. Ал эми вербалдык эмес каражаттарда ойду бүтүндөй чагылдырып, коммуникациялык бирдикке жетишүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес, алар бар болгону ойду бере билүүнүн кошумча каражаты, коммуникациялык бирдикке өз алдынча туруп жетише албайт, же актысына жетүү үчүн вербалдуулукту талап кылат.

Негизинен вербалдык эмес каражатты изилдөөдө бирдиктүү пикирлер аз жана терминологиялык башаламандыкка да жол берилген. Алсак, А.Хилл, Г.В.Колшанский *паралингвистикалык каражаттар* деп аташса, Г.Л.Трейгер *экстроллингвистика*, М.Давыдов *эмоционалдык интонация*, Г.Е.Крейдлин, Е.М.Верещагин *вербалдык эмес каражаттар* деп аташат.

Вербалдык эмес каражаттарды Н.И.Смирнова төмөнкүдөй үчкө:

1) коммуникативдик (учурашуу, коштошуу, көңүл бурдуруу, коркутуу, ыраазы болуу, элдешүү, сурануу, тактоо, тыю салуу, шылдыңдоо, баса көрсөтүүнү туюндурат);

2) модалдык (макул болуу, макул болбоо, ыраазы болуу, ишенбөө, шылдыңдоону туюндурат);

3) эмоционалдык (өзүнө ишенбөөчүлүк, коркуу, кыйналуу, көңүл калуу, жек көрүү, таң калуу, кубануу, сыймыктануу) [Смирнова, 1977. 37.]

деп бөлүштүрсө, О.В.Мудрая, З.З.Чанышева вербалдык эмес каражаттар символикалык (ритуалдык, шарттуу) жана сүрөттөө (нерселик, ритмикалык, шилтеме) деп бөлүштүрүшөт [Мудрая, 1995. 16.]

Түркологияда вербалдык эмес каражаттарды изилдөөнүн башталышы катары түрк тилдерине мүнөздүү болгон табыш жана элес тууранды сөздөргө байланыштуу жүргүзүлгөн иликтөөлөрдү айтууга болот. Мындай изилдөөлөрдүн башында 1918-жылы жарык көргөн Н.И.Ашмариндин «Основы чувашской мимологии» аттуу эмгегин айтсак болот.

Кийин түрк тилинин лексикасында тууранды сөздөр боюнча айтылган көз караштарда Н.К.Дмитриевдинойлору эң негизги маанилүү орундардын бирин ээлейт. Анын “Строй тюркских языков” (1962) аттуу эмгегинин «К изучению турецкой мимологии» аттуу бөлүмүндө түрк тилдериндеги өзгөчө мимикалык кубулуштардын өзгөчөлүктөрүнө токтолгон [Дмитриев, 1962. 85.]. Анда кандай гана тилдик бирдик болбосун башка бирдик жана формалар менен бирдикте гана формага ээ болот. Ошондон улам кептин эки жагы бар:

1) пикир алышууда коммуниканттардын ортосундагы байланышка негизделген практикалык контекст;

2) Лингвистикалык контексте башка тилдик бирдиктер менен тыгыз байланышта болгон семантикалык бирдиктер.

Тил тилдик бирдиктердин жыйынтыгы гана болуп саналбастан кептик жана фразалык түзүлүштөрдөн турган система болуп саналат.

Демек, пикир алышууда кандайдыр бир маалыматты берүү максаты көздөлсө, башка тилдик бирдиктер кошулат.

Кыргыз тилиндеги ымдоо-жаңсоолордун колдонулушу, алардын текст ичиндеги аткарган милдети тууралуу эң биринчилерден болуп С.Иманалиевдин “Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр”(1969) аттуу эмгегинде айтылат. Анда мындай деп айтылат: “жаңдоо жана ымдоону адамдар ар дайым эле колдоно бербейт. Аны адамдар оозеки сүйлөө кеби менен бирдикте белгилүү гана шартка жараша колдонушат. Бул учурда жаңдоо жана ымдоо көбүнчө адамдардын ички сезимин билдирүүчү сырдык

сөздөрдү коштой келип, айрым көп маанилүү сырдык сөздөрдүн тигил же бул маанисин тактоодо бир аз көмөк берет.” [Иманалиев, 1969. 46.].

Кыргыз элинин ымдоо-жаңсоолорунун улуттук өзгөчөлүгү Д.Сыдыкбекованын [Сыдыкбекова, 1982. 132-141.], этнографиялык жагы А.Мырзакматовдун [Мырзакматов, 2012. 25.], байыркы таш бетиндеги жазмалардагы ымдоо-жаңсоолордун чагылдырылышы жана алардын маанилери тууралуу Л.Жусупакматовдун эмгектеринен кезиктирүүгө болот [Джусупакматов, 2009. №6]. Ал эми Т.Аширбаев (2000) жазуучулардын тилинде, оозеки кепте ымдоо-жаңсоолордун орду жөнүндө, С.Ж.Мусаев (2000) паралингвистикалык каражаттардын прагматикалык аспектиси, С.Өмүралиева (1999) көркөм чыгармалардагы вербалдык эмес каражаттардын аткараган функцияларын, Т.Маразыков (2004) ымдоо-жаңсоолордон түзүлгөн унчукпоо тууралуу өздөрүнүн эмгектеринде кыскача токтолуп кетишкен.

Окумуштуу Т.Токоевдин “Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар” (2006-ж.) аттуу темадагы докторлук диссертациясында кеп синтаксисиндеги экспрессивдүүлүк, аны уюштуруучу конструкциялардын функционалдык табияты, кеп процессиндеги ролу, ишке ашырылыш жолдору жана шарттары, стилдик өзгөчөлүктөрү, прагматикалык, коммуникативдик функциялары изилдөөгө алынган. Ошону менен бирге вербалдык эмес каражаттар жөнүндө бир топ маалыматтар берилген. *М: - Нияз Айдарды акырая карап, курулуштун начальнигинен көзүн ала качты (Ө.Д.). – Өзүң билесиң го... деги байка, -деп Алдей акырын үшкүрүп алып, ордуна кетти. (Ч.А.)*

Кыргыз тилинде ымдоо-жаңсоолорду атайын илимий иликтөөгө алган изилдөө иши А.Ботобекованын “Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес каражаттар системасы” (2007) эмгеги болуп саналат. Бул эмгекте биринчи жолу вербалдык эмес каражаттар ишарат, паралингвистикалык каражаттар, вербалдык эмес каражаттар деген сыяктуу терминдер менен берилген. А.Ботобекованын эмгегинде вербалдык эмес каражаттардын жалпы

тил илиминдеги классификациясы, кыргыз элинин коммуникативдик жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелер талдоого алынып, илимий жыйынтыктар чыгарылган.

Мындай толуп жаткан белгилердин пайда болушун эл аралык жана улуттук өзгөчөлүккө карата негиздөөгө болот. Эл аралык маанилүү белгилер макулдашылган, бир өлкөдө гана эмес, ар канадай тилде сүйлөгөн адамдардын бардыгы үчүн түшүнүктүү, аларга, жол, аба, деңиз эрежелеринен тышкары илимий тармактардагы илимий – теориялык түшүнүктөрдү жана анын ишке ашыш жоболорунун эрежелери кирет. Бул белгилер атайын максатты көздөйт да, оозеки же жазуу кебинде вербалдык каражаттар менен коштолот, түшүндүрүп айтып берүү жандап жүрөт.

Жаңсоо колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай толуктоочу элемент катары келет. Мындай жаңсоолордун сүйлөшүүдө кездешишине карай төмөнкүдөй бөлүштүрөбүз:

а) Айтымды коштоп жүргөн жаңсоолор: *Начфин менен начОВС экөө да арабызга келип, буттарын тетири сунуп отурушту (Казат селинде, 40-б).*

б) Айтымды толуктаган жаңсоолор: – *Зильман Маркович! – деп, кыйкырып жибергенимди өзүм да байкабай калыпмын. Ал киши менин үнүмдү укканда селт этти да, көз айнегин ала коюп:*

– *Браток, ты жив? кучагын жайып, мага умтулду, мен чуркап барп мойнунан кучактадым. Экөөбүз кучакташкан бойдон көпкө олбуй-солбуй жсаактарыбызды тийгизишип көрүштүк (Өх, бүттүкпү, 226-б).*

в) Сөздүн ордуна колдонулган жаңсоолор: - *Орусча тил билесизби? – деген суроосуна чулуңдап башын чайкап: литче бирдемелерди булдурады (Казат селинде, 280-б).*

Себеби айрым ымдоо-жаңсоо белгилери сүйлөшүүнүн кырдаал-шартына, жагдайына, максатына карата ар түрдүү мааниде колдонула берет. Маселен, «*баш ийкөө*» кыймыл-жаңсоосу төмөндөгүдөй мааниде колдонулат:

а) макул болуу; б) колдоп-кубаттоо; в) кунт коюп угуу; г) шылдыңдоо; ал эми «көзүн жерден албоо» белгиси: а) тартынуу; б) уялуу; в) коркуу. Андыктан

ымдоо-жаңсоо белгилеринин мааниси эң биринчи текст тутумуна, сүйлөшүүдөгү контекстке карата чечмеленет.

Вербалдык сүйлөшүүнүн мазмуну ар түркүн тилдик каражаттардан түзүлүп, жөнөкөй кадыресе баарлашуудан тышкары түрдүү эмоция, симпатия, антипатия, дүйнө тааным, психикалык, философиялык категориялар менен коштолот. Кыскасы, адамдар ортосундагы бүткүл турмуштук алаканы вербалдык сүйлөшүү тейлейт. Бирок сүйлөшүү дегенде эки адамдын ортосундагы диалогду гана түшүнүүгө болбойт. Ал монолог түрүндө да кездешет. Анткенймонологдордо деле жаңы информация берилет. Т.С.Маразыковдун төмөндөгүчө жазганы бар: Сүйлөшүүдөгү психологиялык кырдаал айтуучу (адресант) менен угуучунун (адресаттын) аң-сезимдик, түшүнүктүк, мамиле катыштык, психологиялык өзгөчөлүгүнө жана туюндурган информациянын алардын кызыкчылыгына карата катышына тыгыз байланыштуу [Маразыков, 2005. 48.].

Сүйлөшүүдө кеп түрдүү жактарга тиешелүү болору илимий изилдөөлөрдө эбактан бери эле белгиленип келе жатат. Бул диалогдуу репликаларга тиешелүү көрүнүш. Анткени сүйлөөчү (адресант) жана тыңдоочу (адресат) жактардын тегерегинде гана сөз козголот.

Сүйлөшүүнүн негизги функциясы ой-пикирди билдирүү, же кабыл алуу гана эмес. Ал эстетикалык, философиялык жана психикалык дараметтерге да ээ. Демек, анын таасир этүү мүмкүнчүлүгү зор. Андай таасир этүү динамикасы жөнүндө профессор С.Ж.Мусаев минтип жазат: «Кандай гана текст болбосун, анын кептик коммуникативдик, когнитивдик, функционалдык бүтүмдүк катары негизги милдети маалымат берүү, маалымат алмашуу, баарлашууну тескеп жөнгө салууну жана ал аркылуу кабыл алуучуга (адресат, реципиент) таасир этип, анын реакциясын жаратуу» [Мусаев, 2000. 12.]. Демек сүйлөшүүдө да дал ушундай.

- **Диалогдун түзүлүш компоненти – кайталоо**

Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкованын «Словарь-справочник лингвистических терминов» аттуу сөздүгүндө кайталоо бир же ошол эле

сөздүн кайталанышы. Жазууда кандайдыр бир деталдарды бөлүп алуу үчүн, экспрессивдик боёкторду түзүүчү өзгөчө стилистикалык ык экендиги көрсөтүлгөн. Анда кайталоо грамматикалык кайталоо, дабыш тууроо кайталоо, лексикалык кайталоо деп үчкө бөлүштүрүлгөн [Розенталь,1985. 327-328].

Кыргыз тил илиминде да кайталоо ыкмасынын колдонулуш өзгөчөлүгү илимий изилдөөдө жолго коюлган десек болот. Бул ыкмага Т.Аширбаев, Б.Орузбаева, Б.Усубалиев, Т.Маразыков, А.Ормонбекова, Т.Токоев, А.Омор, О.Турганбаев, А.Абдыкеримовалар кайталоонун түрдүү жактарын анализге алышса, Г.Кожоева «Кайталоону стилдик каражат катары сыпаттоо» деген кандидаттык диссертациясында кайталоону кептик-дискурстук, прагматикалык, эмоциялык-психикалык, орноменталдык, позициялык жана позициялык эмес деп бөлүштүрүп изилдөөгө алат.

«Текстте бири-бирине жакын жайгашкан тыбыштардын, сөздөрдүн, морфемалардын ж.б. бир нече жолу кайталанышы *кайталанма фигурасы* деп аталат» [Усубалиев, 1987: 96], – деген эреже белгилүү окумуштуу Б.Усубалиев тарабынан чыгарылып, өз максатына ылайык талдоого алынган.

Диалогдун тилдик түзүлүшү

- Диалогдогу фонетикалык өзгөчөлүктү окутуу

ФОНЕТИКАЛЫК КУРС

Система кыргызских звуков следующая:

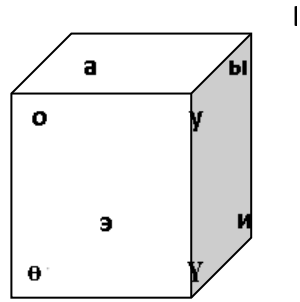
- глухие согласные: п, т, с, ш, ч, к, х, ф, щ, ц.
- звонкие согласные: б, в, г, д, ж, з, м, н, р, ң, й, л.

Гласные делятся согласно следующей структуре:

- губные о, у, ө, ү
- негубные а, ы, э, и
- твердые (гласные заднего ряда) а, ы, о, у
- мягкие (гласные переднего ряда) э, и, ө, ү

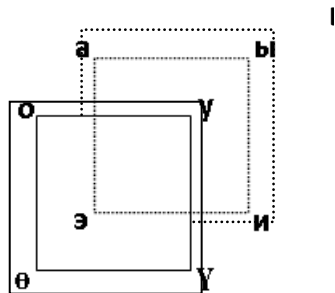
Следующая диаграмма поможет вам лучше и легче понять гласные кыргызского языка.

А)

краткие гласные: а-э, о-ө, у-ү, ы-и
 долгие гласные: аа, ээ, оо, өө, уу, үү

Б)

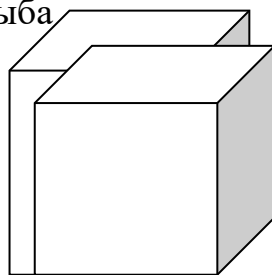
не губные: а, э, ы, и
 губные: о, ө, у, ү

В) твердые (заднего ряда) гласные: а, о, ы, у
 мягкие (переднего ряда) гласные: э, ө, и, ү

Кыргыз тилинде үндүүлөр кандай жазылса ошондой эле айтылат.
ҮНДҮҮЛӨРДҮН ҮНДӨШТҮГҮ

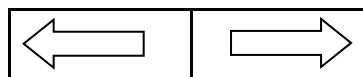
В кыргызском языке существуют парные гласные, которые, в свою очередь, гармонируют между собой. В кыргызском языке это называют законом сингармонизма, т.е. происходит созвучие гласных звуков. Вот следующие парные гласные:

- Мисалы:** балык – рыба
 быштак – творог
 окуучу – ученик
 эшик – дверь
 көмүр – уголь

а – ы
о – у
ө – ү
е/э – и

Эти гласные меняются следующим образом:

а	ы
о	у
э/е	и
ө	ү

Этого правила придерживаются и окончания. К примеру мы можем привести следующие окончания *-дан, -тан, -нан* (от). К примеру гласные пары «а-ы», «ы» изменяется на «а» в обычной форме окончания.

балык (рыба) – балыктан (от рыбы)

Мисалы: Бишкек – Бишкектен

Талды-Суу – Талды-Суудан

Америка – Америкадан

Некоторые окончания применяются в направлении на право. Например, в окончаниях родительного падежа *-дын, -тын, -нын*.

Мисалы: Бишкек – Бишкектин

Талды-Суу – Талды-Суунун

бала – баланын

кыз– кыздын

- **Диалогдогу грамматикалык өзгөчөлүктү окутуу**

Зат атоочтун көптүк саны. (Существительные множественного числа)

К существительным множественного числа в кыргызском языке задаются вопросы *кимдер? – кто?*; *эмнелер? – что?* которые имеют следующие окончания:

если слово оканчивается на гласную или «р»	-лар, -лер, -лор, -лөр
если слово оканчивается на звонкую согласную	-дар, -дер, -дор, -дөр
если слово оканчивается на глухую согласную	-тар, -тер, -тор, -төр

19-көнүгүү. Уккула, кайталагыла жана окугула (Слушайте, повторите и прочитайте):

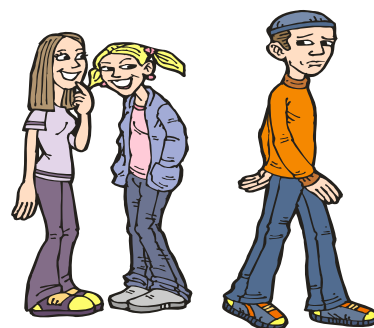
алма – алмалар	кыз – кыздар	мышык – мышыктар
тоо – тоолор	корооз – корооздор	топ – топтор
терезе – терезелер	мугалим – мугалимдер	китеп – китептер
төө – төөлөр	көл – көлдөр	өрдөк – өрдөктөр

20-көнүгүү. Сөздөрдү туура окугула, жаттагыла (Правильно прочитайте и выучите следующие слова):

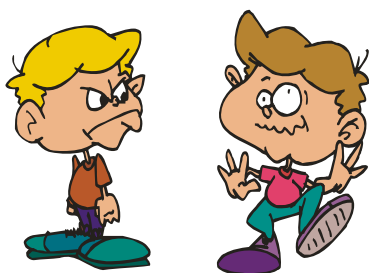
БУЛАР КИМДЕР?

Булар кыздар

Булар студенттер

Булар балдар

Булар кишилер

БУЛАР ЭМНЕЛЕР?

Булар бактар

Булар китептер

Булар көздөр

Мисалы: Берилген сөздөргө көптүк сандын мүчөлөрүн улагыла (К данным выражениям правильно присоедините аффиксы множественного числа):

үй	-лер
бөлмө	-тер
куш	-лар
терезе	-лөр
доска	-тер
кыз	-дар
студент	-тар
байке	-дер
өтүк	-лер
эже	-тор
ат	-лер
калем	-тар

Мына ушул өзгөчөлүктөрдү Кыргызстандын медициналык университеттеринде окуган орус тилдүү жана чет элдик студенттерди мындан тышкары клиникалык практика учурунда бейтаптар жана кызматкерлер менен баарлашууга жана кыргыз тилиндеги аппараттар менен иштөөгө алып барышыбыз керек. Бирок, кыргыз тилин окутууда колдонулуп жаткан информациялаштыруу куралдарынын ар түрдүүлүгү студенттердин медициналык адистигине, андан тышкары медициналык мекемелердеги клиникалык практикага багытталган эмес. Колдонулуп жаткан илимий эмгектерде болочок врачтарды 80-90 пайыз кыргыз тилинде профессионалдык баарлашуунун өзгөчөлүктөрүн маалыматташтыруу каражаттарын колдонуу менен клиникалык практикада окутуунун өзгөчөлүктөрү каралбайт. Мындан чет элдик медициналык студенттерге кыргыз тилин окутууну маалыматташтыруу аларды Кыргызстандын медициналык мекемелеринде эффективдүү клиникалык практикага даярдоого багытталышы керек деген тыянак чыгаруу керек. Медициналык университетте кыргыз тилин чет тили катары окутууну маалыматташтыруунун салттуу мамилеси жогору жактагы мисалдарда (сүрөттө) көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн натыйжалары салттуу

маалыматташтыруунун алкагында кыргыз тилин окутууда ар кандай электрондук ресурстар жана басылмалар натыйжалуу пайдаланыларын көрсөттү. Ошону менен бирге медицина тез өнүгүп, медициналык дисциплиналарды окутуунун системасы өркүндөтүлүүдө. Чет элдик медициналык студенттерди адистештирилген дисциплиналар боюнча окутууда колдонулган заманбап маалыматтык жана симуляциялык ресурстардын чоң көлөмү бар экендигин белгилей кетүү керек. Бирок, чет тили катары кыргыз тилиндеги салттуу электрондук билим берүү ресурстары түздөн-түз ооруканада стажировкага даярданууга багытталган эмес. Ошондуктан кыргыз тилин чет тили катары окутуунун колдонулуп жаткан системасын өркүндөтүү зарыл. Анткени ал медициналык кыргыз тилин өздөштүрүүгө гана эмес, практика учурунда профессионалдык кыргыз тилинде баарлашууга даярдоого дабагытталат.

Чет тили катары кыргыз тилинин методисттеринин алдында кесиптин тилин окутуунун интегративдик моделдерин түзүү милдети турганын, бул тиешелүү адистиктин терминологиясынын жемиштүү өнүгүшүн гана камсыз кылбастан, ошондой эле билим берүү тармагындагы терминологияны өнүктүрүүнү камсыз кыла тургандыгын белгилейт. Анын метатилине негизделген кесиптик жана коммуникативдик компетенцияны калыптандыруу, аны маалыматташтыруу куралдарысыз мүмкүн эмес экенин айтат. Биз муну мындайча берсек болот.

Ар бир кыргыз тилдүү эмес студент медициналык университетте окуп жатып, жыл сайын Кыргызстандын медициналык мекемелеринде клиникалык практикадан өтөөрүн эске алсак, студенттерди аны өтүү үчүн тилге даярдоо маанилүү милдет жана маселе болуп саналат. Медицинлык терминдердин жана бейтаптын ахыбалын түшүндүрүүдө диалогдук кырдаалдын түзүлүшү жана аны маалыматташтырууну системалуу колдонуу аркылуу чечүүгө болот жана чечүүгө тийиш.

Ал эми бөтөн тилдүү студенттерди келечектеги адистигине, кесиптик багытына жараша кыргыз тилин окутуунун электрондук ресурстары менен камсыз кылуу маселесин төмөнкүдөй А1, А2 мисалдардын негизинде берсек болот. Кыргыз тилинин методикалык системасы чет тили катары медициналык университеттин мисалында изилденет. Маек ишмердүүлүгүнүн ар бир түрү көнүгүүлөрдүн белгилүү бир системасы менен мүнөздөлөт. Чет тили катары кыргыз тилин окутуунун методологиясында төмөнкүдөй окутуу ыкмалары айырмаланары аныкталган: түз, аң-сезимдүү, интенсивдүү, айкалышкан. Эч кандай оптималдуу метод жок, ошондуктан аларды окуу максаттарына жараша айкалыштыруу рационалдуу болмок. Студенттерге медициналык дисциплиналарды окутууда колдонулуучу маектин түрлөрүнө жана кырдаалдык каражаттарына талдоо жүргүзүлдү. Сабактарда жана клиникалык практикада кыргыз тилдүү эмес студенттер медициналык кыргыз тилин билүү талап кылынган маалыматташтыруу куралдарынын – медициналык диагностикалык аппараттардын жана жабдуулардын көп сандаганына туш болушат. Медициналык университетте чет өлкөлүк студенттерге кыргыз тилин окутуу келечектеги дарыгерлердин адистигинин тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен жана мурда эч кандай диссертациялык изилдөөдө изилденбеген маектик кырдаалдын жардамы менен курулууга тийиш. Ошентип, бөтөн тилдүү медик-студенттерди медициналык мекемелерде клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилинде

профессионалдык баарлашууну үйрөтүүдө маекти системалуу түрдө колдонуу зарыл.

2.4.Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык бөтөнчөлүктөрү: диалог-маек, диалог-конфликт, диалог-талаш-тартыш, диалог-унисон

Сүйлөшүүнүн же пикир алышуунун шарт-кырдаалына байланыштуу мазмундук жактан диалогдор: диалог-маек, диалог-талаш-тартыш, диалог-конфликт, диалог-унисон (диалог-унисон көз карашы окшош адамдардын бири-бири менен мектешүүсү) деген түрлөргө бөлүнөт [Соловьева, 1965. 103-110.].

Медик студенттердин практикасындагы диалог бейтаптар менен сүйлөшүүсүнүн негизги формасы болуп саналат. Медик студенттердин практикасындагы диалогдордо сүйлөшүп жаткан эки тарап (врач-бейтап) катышат. Алардын ортосунда белгилүү бир мамиле болот. Ошентип, айтуучу угуучуга, угуучу кайра айтуучуга улам алмашылып турат. Доктур жана бейтап ортосундагы темада оорулуунун даттануусу талкууга алынып, анда кандайдыр бир кызыкчылык, максат, белгилүү бир психологиялык өзгөчөлүктөр (психологиялык карама-каршылыктар же психологиялык окшоштуктар болушу ыктымал) туюндурулат жана белгилүү бир кырдаал өкүм сүрөт. Бул көрүнүштөр доктур менен бейтаптын ортосундагы диалогдун сүйлөшүүсүнүн сырткы түзүлүшүн көрсөтүп турат.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык диалог-маек бөтөнчөлүгүндө доктур (адресат) менен бейтаптын (адресант) ортосунда болуп жаткан маектин максатына жетүү же жетпей калуу мүмкүнчүлүгү диалогдук кырдаалга негизделип, алардын активдүү же пассивдүү аралашуусун шарттайт. М: *Бейтаптын биринчи жолу кабыл алууга (приемго) келиши:*

Лордо

П.: – Саламатсызбы?

Д.: – Саламатчылык. Өтүңүз. Отуруңуз.

П.: – Мени сизге участкалык терапевт жиберди.(Күңкүлдөп, түшүнүксүз мени эмнеге сизге жиберди.)

Д.: – Сизди эмне тынчсыздандырып турат?

П.: – Акыркы кезде мен бат чарчап калам, уйкумду нтынчы жок, оозумду ачып уктайм жана коңурук тартам.

Д.: – Бул симптомдордун пайдаболгонуна көп болдубу?

П.: – Билбейм, бир айдай болуп калды.

Д.: – Качан мындай болуп баштаганын билбейсиңби? Акыркы 5-6 айдын ичинде сиз оорудуңуз беле?

П.: – Ооба! Кышында тез-тез эле сасык тумоолоп, тамагым да катууооруган.

Д.: – Мына сизге жиберү үкагазы. Сүрөтү даяр болгондо, кайра мага приемго жазылыңыз.

П.: – Жакшы болот.

Бул мисалда диалог маек түрүндө болду. Бирок эки тараптуу болбой адресанттын адресатка жооп берүүсү менен гана чектелип, сүйлөшүүнүн максатына толук жетпей калды. Себеби адресанттын кайрып суроо бербегени жана адресатка кандайдыр бир ишенбөөчүлүк менен контакт түзгүсү келбегендиги далил. Мында маек бир сызыктуу болду.

Бейтаптын экинчи жолу приемго келиши:

Лордо

П.: – Саламатсызбы?

Д.: – Саламатчылык. Өтүңүз. Отуруңуз.

П.: – Мени сиз сүрөтү даяр болгондо, кайра мага приемго жазылып келесиз дегенсиз. Колундагыны сунуп.

Д.: – Сизди эмне тынчсыздандырып жатты эле. Сүрөттү карап?

П.: – Акыркы кезде мен бат чарчап калам, уйкумдун тынчы жок, оозумду ачып уктайм жана көңурук көп тартам.

Д.: Акыркы 5-6 айдын ичинде сиз оорудуңуз беле?

П.: – Ооба! Кышында тез-тез эле сасыктумоолоп, тамагым да катууооруган. Менин дем алуумду да текшерип көрүңүзчү?

Д.: – Келиңиз, сизди угуп көрөйүнчү. Тереңирээк дем алыңыз. Жакшы. Дем алууңуз таза экен. Оозуңузду ачыңыз. Бадам сымал бездериңиз сезгенип калыптыр. Анда сизге дарыларды жазып берейин, өзүңүздү жакшы сезип каласыз. Сиз беш күн төшөктө жатышыңыз керек. Антпесеңиз өтүшүп кетет. Өтө муздак, өтө ысык ичпейсиз. Жылуу кылып тамактаныңыз.

П.: – Макул. Жакшы болот. Ыракмат доктур. Мен сизге ыраазымын.

Экинчи диалогдогу баарлашуу догдур менен бейтаптын маектешүүсү аң-сезимдүү түрдө болуп, диалогдун жемиштүү жыйынтыгын берди. Биринчи диалогдо бейтап догдур менен бир сызыктуу маек курса, экинчиде интенсивдүү түрдө кеп актысына катышты. Демек диалог-маекте доктур-пациенттин өз ара максатка жетишин шарттаган кеп актысы болду.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык диалог-конфликт бөтөнчөлүгүндө сүйлөшүп жаткан адамдын шык-жөндөмү, жеке сапаттарына жараша сүйлөшүүсү ишке ашат. Сүйлөшүп жаткан адамдар өз ара мамилеге, шарт-кырдаалга, сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу сүйлөшүүдөгү негизги максатты, көз карашты аңдап түшүнүшөт жана алар диалогдо кыска, так туюндурулат. Диалогдо катышкан сүйлөөчү менен угуучунун акыл-эс өзгөчөлүктөрү, кулк-мүнөзү, темпераменти, дүйнө көз карашы, турмуш кызыкчылыктары, эмоционалдык-экспрессивдик абалы сыяктуу экстралингвистикалык факторлор диалог-конфликттин мазмунуна ар кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизип турат. Мындай диалогдордо катышуучулардын сүйлөшүүсүнүн тездиги, темпи негизги өзгөчөлүк болуп саналат.

Суроо-жооп моделиндеги диалогдор бир кыйла функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Суроо түрүндөгү жана жооп түрүндөгү репликалар бири-бирине бекем карым-катнашта болот [Орлова, 1968: 5].

Диалог-конфликт өзгөчө экспрессивдүүлүккө ээ. Диалогдун мындай түрүндө репликалар кыска биринин кебин бири акырына чейин уктастан

кырдаал конфликтүүлүктүн күчөшү менен түшүндүрүлөт. Кептик кыймылдын эмоционалдуу боегу түздөн түз кептик кырдаалдын факторлору менен байланыштуу. Ошондой эле кемтик сүйлөмдө, эллипстик кептик кырдаалда кездешип, интонациянын өзгөчө акценти менен мүнөздөлөт.

Диалогдуу кептеги кемтик сүйлөмдү контекст ич ара маанилик карым-катышта турган эки сүйлөмдү бир бүтүн кептик бирдикке бириктирип тургандыгы менен өзгөчөлүү.

Ал ушундай өзгөчөлүгү менен монологдуу кептик айтылыштагы кемтик сүйлөмдүк контексттен айырмалуу келет.

П.А.Лекант да аны төмөнкүчө түшүндүрөт: Диалогдуу кемтик репликаны монологдуу кептеги составы толук болбогон сүйлөм менен тең коюуга болбойт. Анткени контексттин мүнөзү мында башка болорун белгилейт [Лекант, 1974. 137.].

Сүйлөмдүк контекст сүйлөм үчүн эң негизги фактор. Ансыз тиешелүү мазмунга ээ болуу мүмкүн эмес. М.С.Кукарцева: “Диалог – бул кемтик сүйлөмдөгү өзгөчөлүү шарттардын жыйындысы. Контекст менен байланышпаганда маанилик бүтүндүгүн жоготуп, тиешелүү мазмунга жетише албайт” [Кукарцева, 2016. №5. 88.] деп контексттин ролун белгилейт.

Биринчи сүйлөмдүн (толук сүйлөмдүн) структуралык схемасын уюштуруп турган тилдик каражаттын айрымдары репликада, кемтик сүйлөмдөрдө айрым учурда пайдаланылат. Ал эми айрым учурда пайдаланылбайт.

Толук сүйлөмдөгү тилдик каражаттардын реплика болуп турган бөлүктө кайталанышы жөнүндө эки көз караш бар. П.А.Лекант аңгемеге катышып жаткан тараптын пайдаланган сөздөрүнөн реплика жасап жаткан тараптын пайдалана тургандыгын айтса [Лекант, 1974. 136.], Т.В.Бердникова, аңгемеге катышкан тараптын сөзүнөн сүйлөөчү пайдаланбайт дейт [Бердникова, 2008. 87.].

Ал эми кыргыз тилинин фактысы бул эки түрдүү көз караштын экөөнү тең жокко чыгарбайт. Ошентип, диалог кептеги кемтик сүйлөмдө сөздү

баштап жаткан тараптын колдонгон сөздөрүнөн жооп берүүчү тарап бир учурда пайдаланса, бир учурда пайдаланбайт. Ал берилүүчү ойдун мүнөзү менен шартталмакчы:

1.–*Шаарга бүгүн барасыңбы?*

–*Бүгүн барбайм.*

2.–*Чоң сүйлөшөт го, анда кантем?*

–*Чоң сүйлөшсө сүйлөшсүн. Сен да тартынба*(Т.Сыдыкбеков).

3.–*Ушинтип эле бербейсиңби?*

–*Ушинтип эле бербейм* (Апенди жөнүндө сөздөр, жомок).

4.–*Жоошбай мени менен алдашасыңбы?*

–*Мейли, алдашалы* (“Жоошбай”).

Бул мисалдардагы диалогдун башталышы болгон суроолуу сүйлөмдөрдү уюштурууга катышкан каражаттардын айрымдары кийинки жооп болуп колдонулган сүйлөмдөрдү, репликаны да уюштурду: биринчи диалогдогу суроолуу сүйлөмдүн структуралык компоненттеринен болгон “бүгүн”, “бар” деген сөздөрдү, экинчи, үчүнчү диалогдогу суроолуу сүйлөмдөрдү толугу менен, төртүнчү диалогдогу суроолуу сүйлөмдүн баяндоочун жооп берип жаткан экинчи тарап пайдаланды. Демек, бул факты П.А.Леканттын пикиринин туура экендигин көрсөтөт.

1.–*Сени ким деп сурады?*

–*Мен Чыныбаймын.*

2.–*Эми келе жатасыңбы?*

–*Ооба* (Н.Б.).

3.–*Бирөөнүн зарлап жүргөнүн сезбеген ал кандай кыз экен?*

–*Не кыласыз бирөө да* (“ЛЖ”).

4.–*Канчаны кестиң?*

–*Алтыны* (К.Ж.).

5.–*Эртең дагы бир жолу текшерип көрүңүзчү?*

–*Жарайт* (Н.Б.).

6.–*Ушунун баарын жаңы жасадыңарбы?*

–Албетте (Н.Б.).

Бул диалогдогу реплика болуп турган сүйлөмдөрдө, жооп берүүчү (сүйлөөчү) тарап (аңгемени) суроону берип жаткан тараптын колдонгон сөздөрүнөн пайдаланган жок, репликаны, жоопту берүүдө башка сөздөр колдонулду. Алардын түзүлүшү кыска. Демек, бул фактыТ.В.Бердникованын пикиринин тууралыгын көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда, биринчи айтылган сүйлөмдөгү сөздөр жооп иретинде айтылып жаткан кийинки сүйлөмдүн-репликанын структурасын түзүүгө бирде катышса, бирде катышпайт. Диалогду түзүп турган сүйлөмдөрдүн бири толук, экинчиси репликалуу кемтик болот. Кептик айтылыштардагы контексттик кемтик сүйлөм мындай диалогго ээ эмес. Диалогдуу кептеги кемтик сүйлөмгө гана реплика мүнөздүү. Андай сүйлөмдө эки же андан ашык сүйлөм болот, биринчиси, суроолуу сүйлөм же жай сүйлөм диалогду баштаса, ага жооп катары келген экинчиси репликаны түзөт. Ошентип, өз ара интонациялык жана семантикалык байланыштагы синтаксистик бүтүн бирдик пайда болот.

Диалогду түзүп турган толук жайылмалуу сүйлөм кемчил жана кыска структуралык схемага ээ. Бул жөнүндө Ы.Жакыпов: “...Өз ара байланыштуу суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдүн айрым мүчөлөрү атайын эле түшүрүлөт, ансыз кайталоо болуп, натыйжада сүйлөм маанисиздикке айланат, ой жатык, түшүнүк максаттагыдай болбой калат. Ошондуктан сүйлөмдүн бул өңдүү бир гана же бир нече мүчөсүнүн кемип калышын тилдеги закондуу нерсе деп караш керек”дейт [Жакыпов, 1975. 117.].

Диалогдуу кептеги репликанын аткарган функциясы бар, ошого ылайык колдонулат.

Диалогдуу кептердеги илептүү кемтик сүйлөм аркылуу эки тараптын ортосунда гана айтылуучу ички сезимдик айлылыштар баяндалат. Берилүүчү ойдун мүнөздүү өзгөчөлүгүнө ылайык илептүү интонациялык айтылыштагы кемтик сүйлөмдүн компоненттеринин интонацияга көз карандуулугу бир жактуу эмес; мына ошого карай диалогду түзүп турган компоненттердин

экөө тең илептүү сүйлөмдөн, компонентинин биринчиси суроолуу сүйлөм, экинчиси илептүү сүйлөмдөн, ал эми айрым учурда биринчиси жай сүйлөм, суроолуу сүйлөмдөн болсо, экинчиси илептүү сүйлөмдөн болот:

I. Эки компоненти тең илептүү сүйлөмдөн болгон диалог:

1.–*Кетсин да экинчи келбесин!*

– *Кой дейм! (“ЛЖ”).*

2. *Карыя. – Жок айланайын, жөн эле кой! Оор...Нурдин. (куржунду алып) – Мындан оорду да көтөрүп көргөм. Жүрүңүз! (Т.А.).*

3. *Көрүшө электер бири-бирине кол беришти;*

– *Айтыңыздар муварек болсун!*

– *Өзүңүздүкү да, андай болсун! (Т.С.).*

II. Биринчи компоненти суроолуу сүйлөмдөн, экинчиси жооп болуп турганы илептүү сүйлөмдөн турган диалог:

1.– *Абаке, кайра келдиңби? Эмне болду?*

– *Сураба, кагылайын, жүр батыраак кетели! (К.Б.).*

2.– *Белек үнүмдү тааныпты?*

– *Кебетең менен кара жерге кир! (“А.-Тоо”).*

3.– *А, байбиче, менин күрөшпө дегениме болобу?*

– *Ботом, болобу дейсиң да! Эненин айтканы балага эм! Энесинин тилин албаган ал кандай бала!*

III. Биринчи компоненттери жай сүйлөм менен суроолуу сүйлөмдөн, экинчи компоненти реплика илептүү сүйлөмдөн болгон диалог:

1.– *Тиштесем, тиштейм. – Кана түлкүңөр?*

– *Мына, мына! (К.Б.).*

2.– *Алар мурун келген кишилер. Дагы эле өкүрө беришеби?*

– *Ооба, өкүрө беришет!*

3. – *Саламатсыздарбы? Кандай жакшы жатасыздарбы?*

– *Жакшы, жакшы! Жаман жатканыбыз жок (Н.Б.).*

Кырдаал кемтик сүйлөм.

Жалпы кырдаалдан, тышкы шарттардан, сүйлөмдүн жалпы маанисинен сүйлөмдүн айтылбай калган мүчөсүн билүүгө мүмкүн болгон сүйлөм *кырдаал кемтик сүйлөм* деп аталат: *Уй сарайлар бүткөн экен! Сонун!Сонун!* (Т.А.). Мисалдагы курсив менен терилгендер кардаал кемтик сүйлөм (Сонун! Сонун!). Муну кырдаал гана пайда кылды. Анткени уй сарайларынын бүткөнү анын жакшынакай жаңы көрүнүшү кабыл алгандарга жакшы элес берип жаткандагы кардаал бул кемтик сүйлөмдүн айтылышына себеп болду. Мында ээ да, баяндооч да жок. Бирок мааниси жагынан толук болуп саналат, анткени, кырдаал сүйлөмдүн структурасынан түшүп калгандарды жана алардын маанисин билдирип турат да, толук мааниге ээ кылат. Эгерде кырдаал болбогондо, кемтик сүйлөмдүн мындай түрү да болмок эмес. Аны кырдаал гана пайда кылат.

А.Мурадов кемтик сүйлөмдүн бул түрүн кеңири планда карайт. Ал гана эмес, эллипстүү сүйлөм деп изилдеп келгендерге каршы болгон, жана анын ушул бөлүмдө кеңири изилденишин көздөйт [Мурадов, 1977. 12.].

Автор кырдаалдык сүйлөмдүн пайда болушуна да көңүл бөлөт, мунун пайда болушуна тилдик элементтерден тышкары да элементтердин (ымдоо, жамдоо, кырдаал, сүйлөөчүнүн турмуштук тажрыйбасы, жалпы маани) катышаарын көрсөткөн.

А.Мурадовдун түркмөн тилинин фактысынын негизинде айткан бул пикири колдоого татырлык.

Кемтик сүйлөмдүн бул түрү башкаларына караганда, бир кыйла өзгөчөлүктүү. Биринчиден, бул сүйлөм башка сүйлөмдөр менен контексттеш болуп семантикалык жактан чиркелишпейт. Экинчиден, диалог буга мүнөздүү эмес. Бул белгилүү бир кырдаалда пайда болуп жеке колдонулат, үчүнчүдөн, семантика-структурасы чектелбейт. Кеңири планда. Карачай-балкар тилинде: “Кырдаал (ситуативдик) кемтик сүйлөм өзүнүн составы жана формасы боюнча өтө эле ар түрдүү” [Грамматика карачаево-балкарского языка, 1976. 484.] деп мүнөздөлгөн.

Бул пикир менен да бөлүшөбүз. Кыргыз тилиндеги кырдаал кемтик сүйлөм кырдаалга, шартка жараша атооч жана этиш сөздөрүнөн жасалат. Сөз формалары ар түрдүүчө келет. Структурасы анча татаал эмес, бир сөздөн, эки сөздөн, же сөз айкашынан да болушу мүнөздүү:

1. Автобустун келатканын көрө коюп кыйкырды: *Автобус! Автобус!* (“ЖЛ”).

2. Көлдүн тереңирээк жагын көздөй чабак уруп бараткан балага энеси тура калып кыйкырып колун булгалады: *–Жээкке! –Жээкке!* Чөгөсүң (“ЛЖ”).

3. Поезддин келишин күтүп залда отурган Бейше тыштан анын күшүлдөгөн дабышын, кыйкырыгын угуп өзүнчө күбүрөдү: *Келди!*

Мисалдагы курсив менен терилгендер кырдаалда пайда болгон кемтик сүйлөмдөр. Булардын ар биринин структурасы, ар бирин пайда кылган, айтылышына себеп болгон кырдаал да ар башка; структурасындагы сөз формалар да бирдей эмес.

Биринчи сүйлөмдөгү кемтик сүйлөмдүн структурасын атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон жасалган сүйлөмдүн ээси түзөт. Баяндоочу айтылган жок. Автобустун келишин чыдамсыздык менен күткөн кишинин аны көрө койгондугу кырдаалы бул кемтик сүйлөмдүн айтылышына себеп болду (*Автобус!*). Муну пайда кылып жаткан кырдаал бул кемтик сүйлөм аркылуу толук ойду билдире тургандыгын да шарттайт, анткени айтылбай калган мүчө кырдаалдан белгилүү. Демек, сүйлөм грамматикалык структурасы жагынан гана кемчил болот.

Арылап сүзүп бараткан баланын чөгүп кетпесинин камын жеп кыйкырган кырдаал экинчи мисалдагы (*Жээкке! Жээкке!*) кырдаал кемтик сүйлөмдүн чыгышына себеп болду. Сүйлөм мааниси жагынан толук ойго ээ, грамматикалык структурасы кемчил. Сүйлөмдө ээ да, баяндоочу да жок.

Структурасын барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган зат атоочтон жасалган бышыктоочу түздү. Үчүнчү мисалдагы кырдаалдык кемтик сүйлөмдүн пайда болушуна поезддин дабышы, кыйкырыгы себеп болуп *Келди!* кырдаал кемтик сүйлөмдү айттырды (чыгарды). Бул кемтик

сүйлөмдүн структурасын-ды формасы уланган жай ыңгайдан жасалган баяндооч түздү. Грамматикалык ээ жок. Бирок анын үчүнчү тараптагы зат экендигин этиштик баяндооч, кемтик сүйлөм билдирет. Ал эми анын (грамматикалык ээ болуп турган заттын) кимдигин ажырата албайт. Азыркы кырдаалда бул кемтик сүйлөм (Келди!) аркылуу эки башка заттан жасалган (поездди же поезд менен келе турган кишини) грамматикалык ээни түшүндүрүүгө болот.

Демек, бул фактыга караганда, кырдаал кемтик сүйлөмдүн структурасы ар кандай формадагы сөздөрдөн (атооч, барыш жөндөмөсүндөгү), этиш (чак категориясынан)–сүйлөм мүчөсүнөн (ээ, баяндооч, бышыктоочтон) жасала тургандыгы көрүндү. Алар ар кандай кырдаалда пайда болду. Ошого карабастан, бул кырдаал кемтик сүйлөмдөгү контексттин ролун да танбайбыз. Аны көңүлгө албай коюу мүмкүн эмес [Мурадов, 1977. 10.]. Сүйлөмдүн жалпы маанисинде, айтылбай калган мүчөнүн билинип турушунда контексттин ролу бар. Кырдаал кемтик сүйлөмдүн структура-семантикасынын түрдүүлүгү кырдаалдан чыгышы менен шартталат: турмуштук кырдаал, шарт татаал жана көп кырдуу. Ошону үчүн кырдаал кемтик сүйлөмдүн мазмундук темантикасы түрдүүчө; адамдын ички сезими менен байланышып эмоциялуу да келет: *Алып кетти! Алып кетти! Коокуй!* деген чыңырган үн түн тынчтыгын бузду (“АТ”). *Бас оозуңду!* Агасы муштумун көрсөтгү. (К.К.). *Тийбе!* Кыжырыбызды келтирбегин! (Т.А.). *Апа, суу, суу!* Үндүн кайдан чыкканы билинбей калды (“ЛЖ”). Курсив менен терилгендер – кырдаал кемтик сүйлөмдөр.

Диалог-полемика

Диалог-конфликт менен диалог-талаш-тартыштын ортосунда айырмачылык диалогдо эки башка бөтөнчөлүктө кароого алып келет. Диалог-конфликт репликаларынын кыскалыгы, кайталоолор, бири-биринин сөзүн бөлүү, терс эмоциалуу-экспрессивдүү берилсе диалог-полемикада репликалар көбүнчө монологго мүнөздүү. Анда чындыкты, акыйкатты, тактыкты, башкача айтканда, маселени бир беткей кылуучу кептин өзгөчө

түрү. Мында кырдаалга жараша конфликт мүнөздөгү диалогдон айырмаланып окуянын кандайдыр олуттуу чечилиши күтүлбөйт, биринин экинчисине макул болбоо же макул болуу шарты жана алдардын адамдык жана интеллектуалдык деңгээли, жаш курагы менен мүнөздөлөт. Ошондой эле диалог-талаш-тартышта маек көлөмдүү келип, монологго өтүү шарты бар. Мында ар кыл тематика орун алып, кайталоолорго кеңири орун берилет жана репликалардын эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгү күтүүсүз кокустан чыга калышы менен мүнөздөлөт.

Мисалы: **УЗИ кабинетинде:**

Адис: - Саламатсызбы?

Бейтап: - Саламатчылык.

Адис: - Сиз эмне суроо менен келдиңиз?

Бейтап: - Сиз мени кечериңиз, бирок сиз компетенттүү адис эмессиз.

Адис: - Эмне... Эмне деп жатасыз.

Бейтап: - Анткени сиз уулума өткөндө туура эмес диагноз койдуңуз. Аз жерден хирургдун столуна жатып калмакпыз.

Адис: - Менден эмне талап кылып жатасыз?

Бейтап: - Менин өтүнүчүм, мындан ары туура диагноз коюп жүрүңүз.

Саламатта калыңыз...

Диалог-унисондо жогоркулардан айырмаланып маектешүү жай формада бир нерсени эскерүү, таасирленүү, өкүнүү, элегия менен эскерүү болуп, сүйлөшүп жаткан эки тараптан бирдей коммуникациялык максат аткарылат. Мындай диалогдо адресант менен адресаттын бири-бирин кубатоо, биринин сөзүн бири бөлүп кетпестен аягына чейин угуп, бири-биринин репликасын шыктандырып андан ары улантып, оюн, сөзүн коштоп кетүү ыкмага ээ. Ошондой эле диалог-унисондо кырдаал жыйынтык, бүтүм чыгарууга ээ эмес.

Мисалы, **Невропатологдо:**

Б.: - Саламатсызбы, доктор!

Д.: - Саламатчылык. Эмне болду?

Б.: - Акыркы убакта башым айланып жатат.

Д.: - Сизге МРТга жолдомо жазып берем. «Юрфа» клиникасына барыңыз, анткени ал жерде аппараттар жаңы жана талапка жооп берет.

*Б.: - Макул. Анан **registraturamed.kg** сайтынан кабыл алууга жазылып, сизге келем.*

Бир жумадан кийин...

*Д.: - Эми түшүнүктүү. Башыңыз айланганда **бетасерк 24 мг** деген дозировкасын алып, күнүнө 2 маал ичиңиз, дарылоо гимнастикага ажазылыңыз, ошондой эле таза абада көп болуңуз, көп басыңыз, кавинтон 10 мг дозировкасын алып күнүнө 2 маал ичиңиз. Бир айдан кийин кайра келиңиз.*

Б.: - Рахмат. Жакшы калыңыз. Сиз айткандай кылам.

II бап боюнча корутунду

Кыргызстанда кесипке багыттап окутуу процесси өнүгүү багытында өзүнүн иштерин аткарууда. Коомдун өзгөрүшү менен билим берүү системасында өзгөрүүлөргө учуроодо.

Жогорку окуу жайларынын мамлекеттик билим берүү стандарты компетенттүү жаш адистерди даярдоодо профессионалдуу билим берүүнү көздөйт. Кыргыз тилин медицина багытында окуган бөтөн тилдүү студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ийгилиги-практикалык сабагында кесипке багыттап окутуу тастыкталды.

Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандырууда теориялык методдор диалогдун кырдаал, көйгөйүн окутуунун теориялык абалын, окуу-методикалык документтерди талдоого таяныч болду. Сурамжылоо, аңгемелешүү, анкета жүргүзүү, интервью алуу аркылуу эксперименталдык иштердин аткарылышы изилдөө ишибиздин тастыкталышына өбөлгө түздү.

Окуу пландары, жумушчу программаларынын негизинде окуу китептеринин замандын өзгөрүшүнө ылайыкталып, адистикке

багытталып иштелип чыккандыгы аз. Кээ бир окутуучулардын өз сабагына кызыкпагандыгы, студенттердин кызыкчылыгынын болбогондугу, адистигин эске албагандыгы жана шыктандырбаганы аныкталды.

Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук көнүгүүлөрдүн системасын иш практикасына жана окуу процессине киргизүү менен студенттеринин кесипке багытталган диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандырып, бөтөн тилдүүлөрдүн сабакка болгон кызыгуусун арттырат деген жыйынтыкка келдик.

Кыргыз тилин экинчи тил катары медик-студенттердин диалогдук кебин окутуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун максат-милдеттери, педагогикалык шарттары, тажрыйбасы, принциптери жана компоненттери, критерийлери жана көрсөткүчтөрү аныкталды.

Кыргыз тилинде профессионалдык баарлашуунун өзгөчөлүктөрүн маалыматташтыруу каражаттарын колдонуу менен клиникалык практикада окутуунун өзгөчөлүктөрү каралбайт. Мындан кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерге кыргыз тилин окутууну маалыматташтыруу, аларды Кыргызстандын медициналык мекемелеринде эффективдүү клиникалык практикага даярдоого багытталышы керек деген тыянакка келдик.

Ошондуктан кыргыз тилин чет тили катары окутуунун колдонулуп жаткан системасын өркүндөтүү зарыл. Анткени ал медициналык кыргыз тилин өздөштүрүүгө гана эмес, практика учурунда профессионалдык кыргыз тилинде баарлашууга даярдоого да багытталат.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык диалог-маек бөтөнчөлүгүндө доктур (адресат) менен бейтаптын (адресант) ортосунда болуп жаткан маектин максатына жетүү же жетпей калуу мүмкүнчүлүгү диалогдук кырдаалга негизделип, алардын активдүү же пассивдүү аралашуусунун шарттарын түшүндүк.

III Бap. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

3.1. Педагогикалык эксперименттин максаты жана милдеттери

Медициналык студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутууну системалык маалыматташтыруунун эффективдүүлүгүн эксперименталдык текшерүү, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин кыргыз тили кафедрасында медик-студенттерге кыргыз тилин чет тил катары окутуунун диалогдук методикасынын маанисин аныктоо максатында изилдөөгө алынды. Чет тилдүү студенттер Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин медициналык факультетинде орус, кыргыз тилинде окутулат. Бирок кыргыз тилин үйрөнүү коомдук, коммуникативдик ишмердүүлүктү ишке ашыруу үчүн зарыл. Диалогду окутуу – изилдөөбүздүн коюлган милдеттерин чечүү максатында окутуунун мазмуну менен уюштуруу түрлөрүн иш жүзүнө ашыруунун материалдык мүмкүндүктөрүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет.

Байланыштын маданий жана кесиптик багыттары: илимий конференцияларга, форумдарга катышуу, медициналык мекемеде окуу жана клиникалык практика учурунда кесиптештер жана пациенттер менен баарлашуу. Б.Н.Ельцин атындагы КРСУ жогорку окуу жайынын жумушчу окуу планына ылайык, бөтөн тилдүү студенттер окуунун биринчи курсунан баштап медициналык мекемелерде өндүрүштүк медициналык практикадан өтүшөт. Ошондуктан кыргыз тили сабагында клиникалык практикага тил даярдоо өзгөчө маанилүү, анткени студенттер кыргыз тилинде бейтаптар менен профессионалдык баарлашууга катышууга тийиш. Кыргызстандын медициналык ЖОЖунда билим алып жаткан кыргыз тилдүү эмес студенттер кыргыз тилин билүүлөрү, кесиптик медициналык лексиканы жакшы билиши жана медициналык терминология менен иштей билиши керек. Кыргыз тили кафедрасында бөтөн тилдүү студенттер башталгыч жана улантуучу топтор боюнча окушат. Кыргыз тилдүү эмес студенттерди биринчи курста **окутуунун максаты** – коммуникациянын социалдык жана маданий чөйрөлөрүндө окуу, угуу, сүйлөө жана жазуу боюнча сүйлөө көндүмдөрүн

калыптандыруу. «Таанышып алалы», «Менин үй-бүлөм», «Менин үйүм», «Менин жумуш күнүм», «Аба ырайы», «Врачка баруу», «Бош убакыт» сыяктуу диалогдук темаларды окушат. Медицина факультетинин экинчи курсунун студенттери организм жөнүндө негизги маалыматтар менен таанышат: негизги системалар (жүрөк-кан тамыр, дем алуу, нерв, таяныч-кыймыл аппараты, тамак сиңирүү, бөлүп чыгаруу) жана алардын оорулары (ар кандай вирус инфекциясы, грипп, жөтөл, тонзиллит, ларингит) жөнүндө коммуникация кылууга жетишүү. Окуунун экинчи курсунун **негизги максаты** – кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн диалогдук негизде өнүктүрүү, биринчи курста алган билимдерин жана көндүмдөрүн өркүндөтүү жана окуу гана эмес, кесиптик чөйрөдө да лексикалык базаны кеңейтүү. Студенттер дем алуу органдарынын оорулары менен ооругандарды текшерүү көндүмдөргө ээ болушат, жүрөк-кан тамыр, тамак сиңирүү жана башка системалар. Биздин изилдөө максатыбыз изилдөөнүн объектик өзгөчөлүгүнөн чыгуу менен кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруунун лингводидактикалык негиздерин аныктоого багытталган. Кыргыз тилдүү эмес студенттердин оозеки жана жазуу жүзүндөгү профессионалдык сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү, стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын жана оорулуулардын медициналык картасын түзүү. Илимий адабияттарды, ЖОЖдордо орун алган тажрыйбаларды, педагогикалык технологияларды талдоолор, медицина багытындагы студенттерди кыргыз тили сабагында кесипке багыттап диалогдук кеп ишмердүүлүгүнүн ык жолдорун, шарттарын аныктоо мүмкүнчүлүгүн берди. Педагогикалык изилдөөнүн максаты медициналык студенттерди клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилин чет тили катары окутуу системасын маалыматташтыруу боюнча иштелип чыккан ыкмалардын моделинин натыйжалуулугун текшерүү болгон. Максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү зарыл болду: 1. медициналык студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуу системасын маалыматташтырууда

диалогду окутуу боюнча сунуш кылынган ыкмалардын моделинин аларды клиникалык практикага даярдоо үчүн ылайыктуулугун далилдөө; 2. Бөтөн тилдүү медициналык студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүндө диалогдун жана коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн технологияларын, ыкмаларын жана шарттарын аныктоо.

Илимий-педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүдө педагогикалык эксперименттер маанилүү компонент болуп эсептелет. Эксперимент жүргүзүүнүн алдында медик-студенттердин маектик баарлашуу (сүйлөөсүн), жазуу ишмердүүлүктөрүн аныктоо үчүн эксперименттик иш-аракеттер **үч этапта жүргүзүлдү**. Илимий ишти аткарууда «Кыргызтест» тарабынан иштелип чыккан «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарды» да жетекчиликке алдык. Программалык талап боюнча кыргыз тилин чет тили катары окуп жаткан медик-студенттерге кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарга ылайык А1, А2 деңгээлине негиздеп иштелди.

Кыргыз тили кафедрасында жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөлөр клиникалык практикага даярдануу максатында кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерди кыргыз тилинде профессионалдык диалогдук баарлашууну үйрөтүү системасына маалыматташтыруу ыкмаларынын иштелип чыккан моделин киргизүү болду.

Изилдөөнүн этаптары, алардын милдеттери	Этапты ишке ашыруу убактысы	Диагностикалык методдор	Предметтерди аныктоо этабы
<ul style="list-style-type: none"> • Этапты аныктоо • Планды иштеп чыгуу • эксперимент жүргүзүү; • билиминин баштапкы деңгээлин аныктоо үчүн бөтөн тилдүү студенттердин кыргыз тили боюнча 	<p>Октябрь 2017-ж - Сентябрь 2018-ж.</p>	<p>Студенттердин баштапкы билим деңгээлин аныктоо үчүн кыргыз тилин тестирлөө системасы</p>	<p>Медициналык факультеттин кыргыз тилдүү эмес студенттери: контролдоо тобунда 80 адам, экспериментал-</p>

<p>билимин текшерүү системасын иштеп чыгуу (тесттерди түзүү жана апробациялоо, тестирлөөнүн оптималдуу убактысын аныктоо, баалоо критерийлерин тандоо); Контролдук-эксперименталдык топтордогу студенттердин үч жылдык окуудагы баштапкы билим деңгээлин аныктоо.</p>			<p>дык топто 60 адам.</p>
<p>Контролдоо баскычы</p> <ul style="list-style-type: none"> • медициналык студенттердин кыргыз тили боюнча акыркы билим деңгээлин аныктоо; • кыргыз тилдүү эмес студенттер үчүн кыргыз тилин окутуу системасын маалыматташтыруу боюнча иштелип чыккан ыкмалардын моделинин 	<p>октябрь 2017-ж. – ноябрь 2018-ж.</p>	<p>Финалдык этапта кыргыз тилдүү эмес студенттердин билимин көзөмөлдөөчүн кыргыз тилин тестирлөө системасы</p> <p>Медициналык факультеттин бөтөн тилдүү студенттери:</p>	<p>Медициналык факультеттин бөтөн тилдүү студенттери: контролдоо тобунда 80 адам, эксперименталдык топто 60 адам.</p>

натыйжалуулугун текшерүү; • Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун технологияларынын эффективдүүлүгүн апробациялоо.		контролдоо тобунда 60 адам, эксперименталдык топто 110 адам.	
--	--	---	--

Жогорудагы бөлүмдөрдө белгиленгендей, жогорку профессионалдуу билим берүү процесси ар түрдүү функцияны аткарат. Функциялардын ичинен мазмундууларынын бири коммуникативдүү компетентүүлүктү калыптандыруу, б.а., социалдык карым-катнашта стимулдаштыруу. Ар кандай кырдаалда адамдардын диалогдук кептик реакциясы менен коштолот. Психологиялык барьер бөтөн тилдүү студенттердин кыргыз тилинде сүйлөшүүгө даяр эместиги. Албетте, медицина багытындагы адистерди кесиптик жактан даярдоодо күтүлбөгөн кырдаалда баарлашууга даяр болууга үйрөтүүнү көздөдүк. Демек, атайын үйрөтүүчү кырдаалды жаратуу жана педагогикалык шарт түзүү дегенди билдирет. Багытталган билим берүү процесси атайын программа менен окутулуп, студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандырат.

Кыргыз тили сабагында медик адистердин коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандырууну уюштурууга биздин изилдөө түздөн-түз жардам берет деген ишеникте педагогикалык шарттарды кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү аркылуу ишке ашарын белгилейбиз:

1. Сүйлөй билүү – өзүнүн оюн оозеки түрдө билдирүү;
2. Уга билүү – укканын түшүнүү;
3. Окуй билүү – окуганын түшүнүү;
4. Жаза билүү – өзүнүн оюн жазуу түрүндө билдирүү.

Продуктивдүү кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда диалогду өзүнө камтып, биринчиден, *кырдаалдык окутуу* – кыргыз тили сабагында

педагогикалык шарттарды уюштуруунун негизги каражаты, экинчиден, жалпы-билим-берүүчүлүк темалар, үчүнчүдөн, медицина адистиги боюнча бөлүмдөрдү өзүнө камтыйт.

Кеп ишмердүүлүгү ойлонууну талап кылган психологиялык татаал процесс жана аткарыла турган иретине карата аныкталган максаттары болот, ал диалог куруунун түрткүсү, себеби мотивация чоң ролду ойнойт.

Эксперименттик изилдөө маселесин уюштуруу максатында негизи кеп ишмердүүлүгү төрт тепкич аркылуу ишке ашты:

1. мотивация;
2. кеп интонациясынын (кеп оюнунун) калыптанышы;
3. ички программалоо (ички кеп же ичинен айтылган кеп);
4. программанын реализациясы же турмушка ашырылышы (тышкы кеп же сүйлөп айтылган кеп).

Медицина багытындагы адистердин коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандыруу түрдүү коммуникациялык кырдаалда, биринчиден, практикалык кыргыз тили сабагында өздөштүрүлөт. Кыргыз тили боюнча практикалык курс адистикке багытталган. Жогорку билимдүү адистерди даярдоо милдеттери коммуникативдүү практикалык мүнөздө кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу түрлөрүн калыптандыруу жана өстүрүү аркылуу ишке ашты.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, медик-студенттердин коммуникативдик компетентүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары төмөндөгү тепкичтер аркылуу ишке ашты:

Студенттерди жаңы билим берүү технологиялары аркылуу мотивациялоо:

1. диалог аркылуу кыргыз тили сабагы учурунда баалоонун критерийлери менен студенттерди мотивациялоо;
2. диалогду адистикке багыттап окутуу менен кыргыз тилин үйрөнүүгө шыктандыруу;
3. студенттин жеке өзгөчөлүгүн эске алуу менен, интеллекти

жогору инсан болуп калыптанышына карата тарбилоо.

Кеп интонациясынын калыптанышы:

1. окуу процессине кыргыз тилин окутуунун предметтик тил комплекстүү, адистикке багыттап окутуу кеп интонациясынын жардамында ишке ашыруу.

2. ар бир студентке жекече мамиле жасоо менен бирге топ, команда менен, өз алдынча жана жаамат менен иштөөгө үйрөтүү.

Ички программалоо (ички кеп же ичинен айтылган кеп):

1. кырдаалдык-тематикалык-турмуштук байланыштуулук менен окутуу, тарбиялоо.

2. кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрү окуу, жазуу, сүйлөө, угуу боюнча көнүгүүлөр системасын иштетүү.

Программанын турмушка ашырылышы (тышкы кеп же сүйлөп айтылган кеп):

1. Сабактан тышкаркы иш чараларды уюштуруу (практика жүзүндө жогорку категориядагы дарыгер катары улуттук ооруканаларда кыргыз тилинде сөз айкаштарын колдонуу менен диалог уюштуруу).

2. Кыргызстанда дарыгерлер менен пресс-конференция диалогун өткөрүү.

3. Диалог аркылуу окутуунун сапатын жакшыртуу жана профессионалдуу кадрларды тарбиялоо.

4. Кыргызстандык жана чет өлкөдөн келген белгилүү дарыгерлер менен жолугушуу.

5. Кыргыз тилинин практикалык курсун окутуунун борборунда көнүгүүлөрдүн комплекси камтылган, диалогду өнүктүрүү процессинде медициналык факультеттеринин студенттеринин коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга салым кошуу.

Медик-студенттерди жогоруда айтылган педагогикалык шарттардын негизинде жаңы билим берүү технологияларын окутуу; окуу процессине диалогду адистикке багыттап окутуу, кыргыз тили сабактарында

аудиториялык жана аудиториядан тышкаркы сабактарда колдонуп келебиз. Мындай көрүнүштөр Кыргызстандын жогорку окуу жайларында жана пилоттук мектептерде киригизилип жатат.

3.2. Эксперименттик иштердин жүрүшү.

Аныктоочу педагогикалык эксперименттик иш-чаралардын жүрүшүндө алынган негизги калыптануулардын, көндүмдөрдүн даражасын белгилөөгө мүмкүндүк берди. Анын негизинде кеп маданиятын өнүктүрүү процессинде окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун модели жана программасы негизделген. Экспериментке чейинки бөлүмдүн маалыматтарын талдоо төмөнкүдөй негиздүүлүктү ырастайт: 1) студенттерде күнүмдүк лексика бар жана оозеки кептин нормаларын өздөштүрүшөт, бирок, алар кесиптик мүнөздөгү тилдик жана сүйлөө куралдарынын жетишсиздигин сезишет; 2) кынтыксыз вербалдык баарлашуунун айрым абалында студенттер төмөндөгүлөр менен байланышкан кыйынчылыктарды сезишет:

- баарлашуунун кеп маданиятынын этикеттик нормаларын билбегендик;

- кемчиликсиз лексиканын анча-мынча камсыз болушу;

- коммуникациялык көндүмдөрдүн ажырагыстыгы. Студенттер менен оозеки баарлашуу жүргүзүлдү, натыйжада диалогдук баарлашуунун жүрүшүндө кээ бир студенттер коммуникативдик типтеги кыйынчылыктарга дуушар экени (алар сүйлөшүүнү, баарлашууну, өтүнүч билдирүүнү, белгисиздикти көрсөтүүнү ж.б. билишпейт) б.а., медик-студенттер профессионалдык сөздү гана эмес, адептүүлүк, этикет, сүйлөшүү маданиятынын куралдарын да билишпейт. Мындан тышкары кыргыз тилин чет тил катары окутуунун практикасында колдонулуп жаткан окуу китептерин да карап чыкканга аракет кылдык. Аныктоочу эксперимент табигый кесиптердин студенттеринин коммуникативдик компетенцияларынын калыптануу даражасын аныктоого багытталган, ал төмөнкүлөргө ээ:

1) маанилүү сөздөрдү колдонуусу менен тексттик билдирүүлөрдү түшүнүү жана иштетүү;

2) Студенттер кесиптик типтеги билдирүүнү угууну суранышты, мугалимдин суроолоруна жооп берүү жана эң маанилүү сөздөрдү колдонуу менен уккан кабарды кайра айтып берүү;

Изилдөөнүн жыйынтыгында, кээ бир студенттер үчүн кабарды түшүнүү кыйында турганы (45%), ал эми кээ бирлери үчүн айтып берүү кыйында турганы белгилүү болду (34%).

Алдын ала диагностика	Аткаруу чеберчилиги	
	түшүнүү	айтып берүү
2017-2018-окуу жылы	45%	34%

Тексттин билдирүүсүн түшүнүү жана модернизациялоо көндүмдөрүн контролдоочу көнүгүүлөрдүн аткарылышынын натыйжалары. Таблицада көнүгүүлөрдүн бирдиктүү саны менен көнүгүүлөрдүн санынын ортосундагы айырмачылык менен аныкталуучу көнүгүүлөрдү аткаруудагы ишенимдүүлүк коэффициентинин натыйжалары көрсөтүлгөн. Тапшырмалар ката аткарылган. Уккан кабарды кайра айтып берүү, медицина факультеттеринин студенттери үчүн бир аз кыйынчылыкты жаратты. Бул профессионалдык көрүнүштөгү лексикалык жана грамматикалык каражаттардын толук тандалбагандыгын, ошондой эле ишенимсиздиктен жана монологдук билимди өздөштүрүүнүн жетишсиздигинен студенттердин диалогго алсыз шыктануусун тастыктайт. Бул – биринчиден. Экинчиден, кесиптин терминологиясын колдонуу көндүмдөрү. Профессионалдык терминологиясын өздөштүрүү деңгээлин аныктоо үчүн студенттерге ар кандай тапшырмалар сунушталды. Медициналык адистиктердин терминологиялык лексикасына көңүл буруу менен диалогдорду толукташты.

Студенттер медициналык сабактарды окуганы менен терминологиялык лексиканы начар билишет.

**Кептик коммуникацияда терминдердин колдонулушунун
калыптануу деңгээли**

Алдын ала диагностика	Терминдерди колдонуу	Диалогдук баарлашуу жөндөмү
2017-2018	38%	32%

Типтүү кырдаалдарда профессионалдык диалогдук кеп коммуникациясынын көндүмдөрү:

- а) тапшырмаларды түзүү жана аларга жооп берүү;
- б) студенттер профессионалдык диалог жүргүзүү;
- в) өз тажрыйбасына таянып, өз оюн айтуу, окуган же уккан нерсенин маанисине жараша сүйлөп берүү;
- г) өз алдынча мисалдарды келтирүү.

Тактоо экспериментинин жүрүшүндө диалог жана баарлашуу үчүн ар кандай темалар сунушталды, анда студенттер көйгөйлүү маселелерди талкуулай алышат. Мисалы: 1-көнүгүү. “Кыргызстандагы ооруканалар” диалогуна катышыңыз.

Студенттердин ишмердүүлүгүн изилдеп көрүп, окуучулардын лексикалык булагы жана грамматикалык түзүлүштөрү толук болбогондуктан, диалогго каалоосу жок деген жыйынтыкка келдик. Мындан тышкары, суроолорду берүүдө, терминдерди туура эмес колдонууга, синтаксистик байланыштарды бузууга байланыштуу көптөгөн синтаксистик жана грамматикалык кемчиликтерди кетиришет. Студенттердин аз бөлүгү гана ырааттуу жана аң-сезимдүү түрдө өз оюн (30%) айтып, окуу материалын өз мисалдары менен иллюстрациялай алат (23%).

Кесиптик баарлашуу кырдаалында көндүмдөрдүн калыптануу даражасы

Окутуу убактысы	Кырдаалдар
-----------------	------------

2017-2018	Суроолорду түзүүчү кырдаалдар жана аларга жооп берүү	Диалог жүргүзүү жөндөмү	Далилдеп берүүнү билүү	Өз тажрыйбасынан мисалдарды келтирүү
2017-2018	47%	38%	30%	23%

Медик-студенттерге медицинага байланышкан текст берилген. Ал тапшырмаларды талдоо кыйында турду, анткени студенттер берилген маселелерге толук жооп бере алышкан жок, бул берилген окуу материалын өздөштүрүүнүн канааттандыруу эмес деңгээлин тастыктады. Студенттер үчүн өз ойлорун жүйөлүү жана логикалуу айтуу да кыйында турду.

Кеп көндүмдөрүнүн калыптануу даражасы жөнүндө маалыматтар

Сүйлөө жөндөмдөрү	КГ
а). кийинки сөздүн пикирин реферат түрүндө билдирүү	30%
б). адистик боюнча адаттантыш булактарды илимий баяндама түрүндө жайгаштыруу	27%
в). макалада аныкталган милдеттерди карап чыгуу.	24%

Таблицадан көрүнүп тургандай, студенттердин маалыматка болгон каалоосу эркин даражада, тилдик тоскоолдуктан улам, оозеки баарлашуудан коркууга алып келди. Өз жөндөмдүүлүктөрүнүн баш аламандыгы жана профессионалдык сүйлөө коммуникациясын үйрөнүүгө жигердүү мотивациянын жетишсиздигин көрсөттү. Грамматикалык жана стилистикалык жактан өз оюн туура аныктоодо чечкинсиз студенттер диалогго такыр катышпоону туура көрүшөт.

Биз медик-студенттердин коммуникативдик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн 3 деңгээлин аныктадык: төмөнкү, орто жана жогорку.

Деңгээлдер	Коммуникативдик компетенциянын уюштурулушу	Кептик ишмердүүлүктүн
------------	--	-----------------------

		чыгармачыл мүнөзү
1) төмөнкү деңгээл	Коммуникативдик компетенциясы уюштурулган эмес, коммуникативдик суроолордун, кесипкөйлүк кептик сүйлөшүүнүн абалын белгилөөнүн, жыйынтыгын изилдөөнүн аныкталышына шыктуулугу жок.	Коммуникативдик таасирлердин индивидуалдуулугу жок, алардын кээ бирлери аткарылбай жатат, бирок кесипкөйлүк кептик сүйлөшүүнүн маселеси максатына жетпей жатат. Жүрүм-турумдун чыгармачыл мүнөзү байкалбай жатат.
2) ортоңку деңгээл	Коммуникативдик компетенциясы канааттандыралык эмес уюштурулган, коммуникативдик мамилелери толугу менен билинген жок, вариативдүүлүк жокко эсе; даярдыктын ортоңку деңгээли ар дайым индивидуалдуу, кээ бирлери үлгү боюнча аткарылууда, кесипкөйлүк кептик сүйлөшүүнүн маселеси, коммуникативдик көйгөйлөрдү жана кесипкөйлүк сүйлөшүүнүн абалдарын түзүүгө жана чечүүгө кандайдыр бир даражада максатка жетүүдө, жыйынтыгы ар дайым эле туура максаттуу болгон жок .	Коммуникативдик жүрүм-турумдар ар дайым эле индивидуалдуу болгон жок, кээ бирлери үлгү боюнча аткарылууда, кесипкөйлүк кептик сүйлөшүүнүн маселеси кандайдыр бир даражада максатка жетүүдө.
3) жогорку деңгээл	Коммуникативдик компетенциясы сапаттуу уюштурулган; коммуникативдик жүрүм-турумдары түшүнүктүү, негизделген; коммуникативдик көйгөйлөрдү аныктоого жана көйгөйлүү абалдарын белгилөөгө коммуникативдик даярдыктын маанилүү болушу, жыйынтыкты ала билүү, коммуникативдик жүрүм-турумдар вариативдүү болушу байкалат,	Коммуникативдик жүрүм-турумдар индивидуалдуу, ар дайым адаттан тышкары, кээде эле чыгармачыл; кесипкөйлүк сүйлөшүүнүн маселеси ар дайым максатына жетилүүдө.

	<p>кесипкөйлүк сүйлөшүүнүн маселеси менен түзүлгөн. Коммуникативдик ишмердүүлүк вариативдүү.</p>	
--	--	--

Диалогдук кеп маалыматынын калыптануу даражасын, өздөштүрүү көндүмдөрүн талдап көргөнүбүздө профессионалдык маектешүүнүн, баарлашуунун жүрүшүндө медик-студенттерде пайда болгон кыйынчылыктар ачылып, маектешүү маданиятына көңүл бурулуп, эксперименталдык окутуу программасына негиз болгон темалар жана жагдайлар белгиленет. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун азыркы методунда көптөгөн мугалимдер салттуу окутуу ыкмаларын жана ишенимдерин жактырышат. Бул ыкмалар эффективдүү болбой калды деп айтууга болбойт, болгону алар бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн талаптарына толук жооп бербей калды. Ушуга байланыштуу диалогду медик-студенттерге окутууда профессионалдык маектешүү коммуникациясын окутуунун ыкмаларын тактоо зарылчылыгы келип чыкты.

Студенттердин басымдуу бөлүгү кыргыз тилиндеги окуу булагын үйрөнүүдө белгиленген кыйынчылыктарды сезип, натыйжада билиминин жана терминологиянын окуу ишинде колдонуу жөндөмүнүн бир кыйла төмөн деңгээлин көрсөтүшүүдө. Ушуга байланыштуу окуу-тарбия процессинде студенттердин өз алдынча билим алуу жана кесипкөй багытталган ишмердүүлүгүн күчөтүү зарыл болот.

Бул мугалимдерди кыргыз тилинин практикалык курсун окутуунун жаңы каражаттарын, ыкмаларын жана технологияларын издөөгө шыктандырат, алар студенттердин ассоциативдик ой жүгүртүү, кабыл алуу, ээлик кылуу жана башкалар сыяктуу психикалык процесстерин активдештирүүгө көмөктөшөт. Өнүккөн лингводидактиканын азыркы абалы студенттерге когнитивдик, психикалык процесстерди стимулдаштыруучу интерактивдүү иш-аракеттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү, ошондой эле студенттердин ой жүгүртүүсүн активдештирүүгө, конкреттештирүүгө көмөктөшүүчү каражаттардын жетиштүү арсеналын камтыйт.

Дидактикалык тапшырмалар студенттердин деңгээлине жараша болот. Бирок көйгөйлүү окутуу системасы окутуунун салттуу ыкмаларынан терең баш тартууну билдирбейт. Компетенттүүлүккө негизделген мамиледе мугалимдин милдети көйгөйлүү кырдаалдарды калыптандыруу, студенттерге фактыларды жеткирүү, алардын тарбиялык жана таанып-билүү иштерин уюштуруу, керектүү эпизоддордо эң татаал көз караштардын маанисин түшүндүрүү болуп саналат. Фактыларды талдоонун негизинде студенттер жекече тыянактарды, жалпылоолорду жасашат, (мугалимдин колдоосу менен) өз пикирлерин билдирүүнү иштеп чыгышат жана алган билимдерин жекече колдонушат. Студенттер интеллектуалдык таасир, кызыгуу, чыгармачылык жана божомолдорду жасоо, аларды негиздөө аркылуу таасир этүүнүн акыркы ыкмаларын издөө үчүн билимди өнүктүрүшөт. Ошентип, студенттерди окутууда методдорду туура тандоо окуу-таанып-билүү иштеринин натыйжалуулугун арттырат. Студенттерге окутуунун жүрүшүндө интерактивдүү жана салттуу окутуу ыкмаларын колдондук. Буларды өздөштүрүү деңгээли, ошондой эле окуу процессинде алган билимдерди ар кандай ыкмалар менен колдонуп ишке ашырышат. Техника жана методдор, ошондой эле бирдикте окутуунун жүрүшү эки тараптуулугу менен мүнөздөлөт. Ал окутуу жана окутуу ыкмаларын бөлүүдөн көрүнөт: а) окутуу методдору – көрсөтүү, түшүндүрүү; б) окутуу ыкмалары – булакты өздөштүрүү, акыркы булакты түшүнүү, тилди болжолдоо, өзүн өзү башкаруу.

Мындай ыкмалар менен окутуу студенттердин ар кандай жагдайларда профессионалдык баарлашууну жүргүзүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө түрткү берет.

Медициналык факультеттин студенттерин кыргыз тилин чет тили катары диалогдук кеп байланышына үйрөтүү процессинде биз төмөнкүдөй дидактикалык окутуу принциптерин негиздедик:

1. байланыш принциби;
2. интерактивдүүлүк принциби;
3. чыгармачылык принциби;

4. диалогдун принциби;

Булардын ичинен өзүбүздүн ишибизге тиешелүү диалог принциби материалды коммуникативдик ассимиляциялоону билдирет. Интерактивдүүлүк принциби менен резонанстуу. Диалогдо жеңилден оорго карай туюнтулат жана окутуунун татаалдыгын, жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат. Окутууда диалогдун позициясы бүткүл окуу процессинде ишке ашырылган. Диалогдук принциби окуучулардын жекече сүйлөө ишмердигин өздөштүрүү жана көндүмдөрүн өнүктүрүүдө, алардын чеберчилигин, талашып-тартыштыруу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Тажрыйбалык окутуунун тажрыйбасы көрсөткөндөй, эффективдүү стратегия студенттердин окууга болгон мотивациясын, билим берүү кабарын түшүнүү деңгээлин жогорулатат жана тилдин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Медицина тармагында окуган студенттердин кыргыз тили боюнча кесипке багытталган кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруучу тапшырмалардын түрлөрүн аткаруудагы билим деңгээли

Тапшырмалардын түрлөрү	Группанын түрү	Студ. саны	Баасы				Билиминин жетишкендигинин орточо баллы
Коммуникативдик көнүгүүлөр	Эксперименталдык тайпа	123	5 5	5 5	5 5	5 5	5
	Текшерүүчү тайпа	123	4	4	4	4	4
Машыктыруучу көнүгүүлөр (грамматикалык, тил жатыктыруучу)	Эксперименталдык тайпа	123	5	5	5	5	5
	Текшерүүчү тайпа	123	4	4	4	4	4
Текст менен иштөө, которуу көнүгүүлөр	Эксперименталдык тайпа	123	5 5	5 5	5 5	5 5	5
	Текшерүүчү тайпа	123	5 3	5 3	3 3	3 3	3,5 3
Ыр ырдоо, аудио, Видео угузуу	Эксперименталдык тайпа	123	5 5	5 5	5 5	5 5	5
	Текшерүүчү тайпа	123	3	3	3	3	3

Бір ырдоо, аудио, текст менен иштөө, которуу көнүгүүлөр, машыктыруучу көнүгүүлөр (грамматикалык, тилжатыктыруучу), коммуникативдик көнүгүүлөр изилдөөнүн жыйынтыгында эксперименттик жана текшерүүчү тайпалардын студенттери аткарган учурда, эксперименттик группанын студенттери жогорку деңгээлде аткарган.

Сабак-репортаж, сабак-интервью, сабак-конференция, долбоор-сабак, интеграцияланган ачык сабактар өткөрүлүп, практика жүзүндө кыргыз тили сабагында педагогикалык шарттарды уюштуруунун эффективдүүлүгү тастыкталды.

Кыргыз тили сабагында медик-студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу, топто лидерлик сапаттарын ойготуу; практика учурунда оорулуу адамдар менен профессионалдык деңгээлде; пациенттер жана аларды текшерүүдөн өткөрүү учурундагы кыймыл-аракети; үнү, жүзү, манералары, жандоолору, маданияттуу өзүнүн жүрүм-туруму менен айырмалануусу; сүйлөө маданиятынын сакталышы, толкундоолорду жоюу; алдын ала даярдануу; оорулуулардын, же тайпанын алдында чыгып сүйлөөгө көнүгүүсү; башкалардын сөздөрүндөгү кемчиликтерди туя билүү жана аларды кайталабоосу; дебат же дискуссия учурунда сүйлөй турган сөздү даярдоо сыяктуу диалогдун мазмундуулугуна жетишүү максатында коммуникативдик көнүгүүлөр системасын иштеп чыктык жана аны иштин мазмунунда, окуу куралыбызда бердик.

Кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандырууда коммуникативдик көнүгүүлөр системасынын түрлөрү, сабактын үлгүсү, диалогдун түрлөрү, окутуунун системалуу жолу коммуникативдүү компетенциянын негизинде көрсөтүлдү.

Максаты: кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу. *Натыйжасы:* кыргыз тили сабагында медик-студенттердин кеп ишмердүүлүгүнүн калыптанганы.

Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн: окуу, сүйлөө, угуу, жазуу ишмердүүлүгүн калыптандырууда окутуунун ыкмалары

теоретикалык жактан иштелип чыгып, коммуникативдүү көнүгүүлөр системасы жана тапшырмалар аркылуу ишке ашты.

Текшерүүчү тайпа жылдын аягында диалогдук баарлашуунун бардык түрлөрүн өздөштүргөн. Эксперимент учурунда диалогдук кепти өздөштүрүүдө медик-студенттер кептин тууралыгына, тазалыгына, тактыгына жана интонациясына көңүл бөлүштү. Эксперименттик иштердин бардык баскычтарында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жалпы жыйынтыктарын, натыйжаларын аныктоо, изилдөөлөрүбүзгө толуктоолорду киргизүү максатында бир катар текшерүү, сыноо, машыгуу иштери медик-студенттердин адистигине багытталган оозеки жана жазуу иштери жүргүзүлдү. Кыргыз тилиндеги диалогду окутууда кеп ишмердүүлүгүнө үйрөтүү боюнча өздөштүрүү деңгээлин аныктоо үчүн лексикалык-грамматикалык материалдары боюнча тапшырмалар сунушталды. Оозеки жана жазуу формаларында жүргүзүлгөн бул тапшырмалардын натыйжалары берилди.

Экспериментке катышкан медик-студенттердин факультеттер арасындагы көрсөткүчү

Экспериментке Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин медициналык факультетинин студенттери жана Эл аралык жогорку медициналык мектеп, Эл аралык медициналык университеттеринин студенттери катышты.

Экспериментке катышкан студенттер жаңы иштелип чыккан көнүгүүлөрдүн системасын байма-бай иштеп, медик-студенттерге арналган окуу куралын өздөштүргөн. Дал ушул окуу куралда кыскача-орусча кыргызча түшүндүрмө сөздүк-справочник иштелип чыгып, терминдер медицинанын багыттары менен байланыштуу болуп, практикалык кыргыз тили сабактарында кеңири колдоно алды. Изилдөөнүн практикада керек экендиги талашсыз.

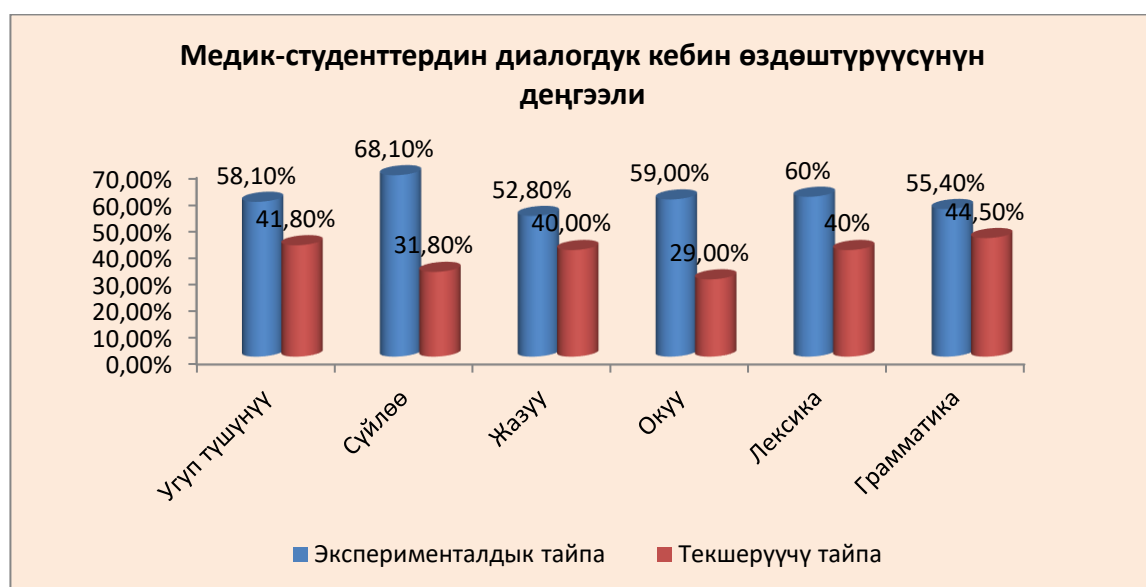
Медик-студенттерди кеп ишмердүүлүгүнүн төрт багыты боюнча кесипке багыттап диалогдук окутуу жана кыргыз тили жумушчу программасы алгачкы иштелип чыгып, лингвистикалык, психологиялык, педагогикалык талаптарды эске алуу менен медицина багытында окуган медик-студенттерге арналган окуу куралы педагогикалык эксперимент учурунда эффективдүү жыйынтык бергендиги биринчи ирет 2021-жылы «Кыргыз тилин үйрөнөбүз» жогорку окуу жайдын медициналык факультетинин баштоочу топтордун студенттери үчүн аттуу окуу куралынын негизинде сабактар уюштурулду. Практикада далилденгендей, окуу куралы кара сөз менен берилген аныктамаларын жаттатуу, көчүртүүдөн айырмаланып, кесиптик баарлашууну камсыз кылды жана маданий, тилдик-коммуникативдик компетентүүлүктөрүн калыптандырууга багыталып, диалогдук баарлашуунун ишмердүүлүгүн өстүргөндүгү далилденди.

**Медик-студенттердин адистикке байланышкан диалогдук кебин
өздөштүрүүсүнүн деңгээли**

Факультет-тер	Студенттердин саны	Угуптүшүнүү	Сүйлөө	Жазуу	Окуу	Лексика	Грамматика
Эксперим		64	75	65	78	66	61

Эксперименталдык тайпа	110	58,1%	68,1%	52,8%	59,0%	60%	55,4%
Текшерүүчү тайпа	110	46	35	45	32	44	49
		41,8%	31,8%	40,0%	29,0%	40%	44,5%

Ар бир этаптын мазмунун аныктап, натыйжаларын чыгарууда Б.Н.Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетинин «Кыргыз тили» жумушчу программалары жетекчиликке алынып, окуу процессине жайылтылып, практикаланды.

Кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүнүн төрт багытына таянып окутуудагы коммуникативдик-кептик ишмердүүлүк жана кырдаалдык окутуу, көйгөйлүү-конструктивдүү ыкмасы сунушталды. Кеп ишмердүүлүктүн түрлөрү: угуу ишмердүүлүгү, окуу ишмердүүлүгү, сүйлөө ишмердүүлүгү, жазуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүүнүн формалары: медик-студенттердин тандап алган адистик багыттын түрү боюнча видео-сабак учурундагы суроо-жооп, аудио-сабак, сабак-диалог, долбоор-сабак, сабак-интервью; *каражаттары*: дидактикалык каражаттар, проектор, магнитофон, телевизор, компьютер; коммуникативдик көнүгүүлөр системасы, диалог, тексттер, тесттер, анкета; *методдору*: салттуу жана интерактивдик методдор: кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн диалогдун негизинде өстүрүүгө үйрөтүү; индивидуалдуу иштөө, экиден жуп

болуп иштөө, топ-топ студенттер менен иштөө, талкуу, дебат, долбоор, интеграцияланган сабак. Жеке студенттин пациент менен сүйлөшө алуу, студент менен дарыгер ортосундагы, окутуучу менен студенттин ортосундагы диалогдук оозеки кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүгө жана калыптандыруучу медик-студенттердин кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу аркылуу ишке ашты.

Изилдөөдөн улам, диалогдук кептин төмөнкү өзгөчөлүктөрү аныкталды:

1) Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда тез ойлонуп, дароо жооп табуучу акыл-эс коммуникативдик көнүгүүлөр системасына, суроо-жооп аркылуу баарлашып, карым-катнаш жасоого, турмуштук ар кыл кырдаалдардан жол таап чыгууга окутуп-үйрөтүүсү;

2) Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарынын маани-маңызына, сүйлөй билүү деңгээлине, мазмунуна, грамматикалык каражаттарды туура колдонуусуна маани берилип, туура, орундуу сүйлөй билүүгө окутуп-тарбиялангандыгы талдоого алынды.

Сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, ачык сабактар экспериментте сыналып, оң жыйынтыгын көрсөттү: көнүгүүлөр системасы, кырдаалдык көнүгүү; жуп менен, топ менен иштөө; тесттик суроо-жооптор; ролдоштуруп сүйлөштүрүү; презентациялык үй тапшырмалар. Кыргыз тилин окутууда текст, кеп үлгүлөрү, турмуштук-көйгөйлүү кырдаалдар аркылуу лексикалык-грамматикалык материалдарды өздөштүрүү менен коммуникативдик касиеттерге үйрөтүү ишке ашырылып, студенттер ар түрдүү медициналык темаларда кептин ар кыл түрлөрүн жана стилдерин катыштырып, маданияттуу сүйлөшө билүү көндүмдөрдү калыптандыруу багыттары иштелип чыкты.

Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар КРСУнун окуу процессине жайылтылды. Кыргыз тилдүү эмес медик-студенттердин кыргыз тилинде

диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруучу тесттик тапшырмалар иштелип чыкты. Эксперименталдык жана текшерүүчү тайпаларда кыргыз тилинде тексттерди түшүнүү денгээлдери салыштырылды. Текшерүүчү тексттер белгилүү бир талаптарга жооп берди. Алар мазмуну жагынан жеткиликтүү жана медик-студенттер үчүн программалык талаптарга жооп берет. Лексикалык-грамматикалык көнүгүүлөр системасын үйрөнүү менен медицина факультетинин студенттери үч багытта: ички оорулар, хирургия, акушердик ассистенттик практикага даярданышат. Окуунун экинчи жылынан баштап бөтөн тилдүү медик-студенттерди бейтаптарды клиникалык кароого даярдоого, анамнез алууга жана терапия, хирургия жана акушердик боюнча анамнезди толтурууга багытталган. Натыйжада медициналык факультеттин студенттери оорулууларды сурамжылоо жүргүзүүгө, текшерүүнүн жыйынтыгын стационардык пациенттин медициналык китепчесине, кабыл алуу бөлүмүндөгү экзамендик картага жана оорунун тарыхын түзүүгө мүмкүнчүлүк алышы сыяктуу долбоорлук иштерди жүргүзүү өндүү тапшырмаларды аткарууда медик-студенттердин тайпаларда активдүү иштөөсү сунушталды.

III бап боюнча корутунду

Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тил катары окутуунун диалогдук методикасынын мааниси зарыл жана аны билүү, үйрөнүү бүгүнкү күндүн талабы. Андыктан кыргыз тили сабагында клиникалык практикага тил даярдоо өзгөчө маанилүү, анткени студенттер кыргыз тилинде бейтаптар менен профессионалдык баарлашууга катышууга тийиш. Кыргызстандын медициналык ЖОЖунда билим алып жаткан кыргыз тилдүү эмес студенттер кыргыз тилин билүүлөрү, кесиптик медициналык лексиканы жакшы билиши жана медициналык терминология менен иштей билиши керек.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде медицина багытындагы адистерди кесиптик жактан даярдоодо күтүлбөгөн кырдаалда баарлашууга, маек курууга даяр болууга үйрөнүштү. Кыргыз тилдүү эмес

студенттердин оозеки, жазуу жүзүндөгү профессионалдык сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү, стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын, оорулуулардын медициналык картасын түзүү сыяктуу турмуштук маселелерди чечүүдө кырдаалдык окутуу менен диалогдук коммуникативдик көнүгүүлөрдүн жардамында аткарышты.

Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруу менен ой толгоосун өстүрүү максатында кырдаалдык окутуу, көйгөйлүү-конструктивдүү кеп ишмердүүлүгүн, грамматикалык жөндөмүн өстүрүүчү жана сөз байлыгын өстүрүүчү көнүгүүлөр аркылуу ишке ашып, окуу процессине киргизилди. Медик студенттерди клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилин чет тили катары окутуу системасын маалыматташтыруу боюнча иштелип чыккан ыкмалардын натыйжалуулугу студенттердин өз алдынча иштөөгө үйрөттү. Интеллектуалдык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, сүйлөшө алууга жана адептүүлүккө тарбиялоодо чоң салым кошту. Кыргыз тилин үйрөнүүгө педагогикалык шарт түзүлүп, кесиптик адистигине багытталган диалогдор окутулду. Сабакты кызыктуу, жеткиликтүү уюштуруу менен бирге, окуткан медик-студенттерибиз так, туура, логикалуу, маданияттуу диалог түзүп сүйлөөгө үйрөнүштү. Келечектеги медик-студенттерди даярдоодо организм жөнүндө негизги маалыматтар менен таанышып, негизги системалар (жүрөк-кан тамыр, дем алуу, нерв, таяныч-кыймыл аппараты, тамак сиңирүү, бөлүп чыгаруу) жана алардын оорулары (ар кандай вирус инфекциясы, грипп, жөтөл, тонзиллит, ларингит) жөнүндө коммуникация кылууга жетишүүгө, кеп ишмердүүлүгүн диалогдук негизде өнүктүрүү, алган билимдерин, көндүмдөрүн, сөз байлыгын жогорулатуу, эффективдүү жыйынтык алуу максатында көнүгүүлөр системасы иштелип, эксперимент учурунда тастыкталды. Стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын жана оорулуулардын медициналык картасын түзүүдө тиешелүү терминология, түшүнүктөр илимий булактардын

негизинде чечмеленди. Окуу программасында адистикке байланыштуу темаларга саат бөлүнүп, өз алдынча иштөө иштери жалпылаштырылды.

Демек, бөтөн тилдүү медик-студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүндө диалогдун жана коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн түрлөрүн калыптандырууда кырдаалдык окутуу, практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук кебин адистик кесибине багыттап окутууда атайын иштелип чыккан диалогдор алгылыктуу ыкма деп табылды. Медик-студенттерди кесиптик жактан даярдоодо, коммуникацияны өстүрүүдө акыл-эс, ой жүгүртүү, эс тутум-негизги диалогдун, баарлашуунун себеби. Жогорку билимдүү медик адистерди даярдоо милдеттери коммуникативдүү практикалык мүнөздө кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу түрлөрүн калыптандыруу жана өстүрүү аркылуу ишке ашты.

Коммуникативдик компетенттүүлүк медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана билим алууга болгон көз карашын мотивациялоо максатында окутуунун салттуу жана интерактивдүү методдорун колдонуу.

Кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары, педагогикалык эксперименттин эффективдүүлүгү айкындалды.

Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда тез ойлонуп, дароо жооп табуучу акыл-эс коммуникативдик көнүгүүлөр системасына, суроо-жооп аркылуу баарлашып, карым-катнаш жасоого, турмуштук ар кыл кырдаалдардан жол таап чыгууга окутуп-үйрөтүүсү;

Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарынын маани-маңызына, сүйлөй билүү деңгээлине, мазмунуна, грамматикалык каражаттарды туура колдонуусуна маани берилип, туура, орундуу сүйлөй билүү жана турмушта колдонуу менен студенттердин кептик

компетенттүүлүгүн калыптандыруу менен изилденип жаткан маселенин алкагында талданып, айкындалды.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Кыргыз тилди экинчи тил катары окутууда теориялык, практикалык жагынан тереңдетип изилдөөдө диалогдук кептин ар тараптан терең изилдениши тилибиздин өнүгүп-өсүүсүнө шарт түзөт жана база болуп берет. Диалог көйгөйлөр, ниет жөнүндө сүйлөшүү менен чындыкты табуу максатын көздөйт. Ал адамдардын тигил же бул керектөөсүн канааттандыра баштаганда гана атайын изилдөөнүн предметине айланарын көрдүк. Медик-студенттердин кыргыз тили сабагында диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары илимий-теориялык жактан иликтөөгө алынды.

Медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүнүн илимий-педагогикалык негиздери, калыптанышы кыргыз тилинин практикалык сабактарында теориялык жактан аныкталып, маани-маңызы талданды. Кыргыз тилиндеги диалогду окутуунун теорияда жана практикада иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды.

Кептик компетенттүүлүк медицина багытында окуган студенттердин билимин жогорулатып, көндүмдөрүн, билгичтиктерин өнүктүрүү, кыргыз тили сабагында кеп ишмердүүлүгүнүн оозеки түрлөрү боюнча, б.а., диалог менен окутуу негизги ролду ойнойт. Тилди үйрөтүүдө кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерди окутуунун деңгээлин эске алуу менен кептик кырдаалды, дифференцияланган проблемалык-конструктивдүү диалог ыкмасы менен окутууда өздөштүрүү жана таанып-билүүчүлүк кызыгуусун арттыргандыгына ынандык.

Диалог жигердүү турмуштук позициянын, өз алдынча ой жүгүртүүнүн көрсөткүчү катары иштейт жана чындыкты издөөгө салым кошот. Азыркы тапта тилди үйрөнүүдө диалогго болгон муктаждык өсүп, аны окутуу мезгилдин талабы болуп актуалдуу маселелерден. Ошондуктан эң негизги

педагогикалык шарт болуп, диалогдук кепти натыйжалуу окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоодо баарлашуу билим берүү процессинин негизги базасы катары педагог менен студенттин ортосундагы коомдук, психологиялык карым-катнашы түздү. Маектин жыйынтыгында окутуучу менен студенттин биргелешип жүргүзгөн иш аракетинин жыйынтыгында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун негизги педагогикалык шарты түзүлгөндүгү аныкталгандыгын иш үстүндө көрдүк.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда медик-студенттердин диалогдук кебин өркүндөтүү менен кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары психологиялык-педагогикалык жагынан талдоодон өткөрүлүп, диалогдун теориялык жана практикалык жактан зарыл экендигине ынандык.

Медик-студенттерге кыргыз тилин чет тил катары окутуунун диалогдук методикасынын мааниси жана аны билүү, үйрөнүү зарыл. Андыктан кыргыз тили сабагында клиникалык практикага тил даярдоо өзгөчө маанилүү. себеби студенттер кыргыз тилинде бейтаптар менен профессионалдык баарлашууга катышууга тийиш. Кыргызстандын медициналык ЖОЖунда билим алып жаткан кыргыз тилдүү эмес студенттер кыргыз тилин билүүлөрү, кесиптик медициналык лексиканы жакшы өздөштүрүүсү жана медициналык терминология менен иштей билиши керек.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде медицина багытындагы адистерди кесиптик жактан даярдоодо күтүлбөгөн кырдаалда баарлашууга, маек курууга даяр болууга үйрөнүштү. Кыргыз тилдүү эмес студенттердин оозеки жана жазуу жүзүндөгү профессионалдык сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү, стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын жана оорулуулардын медициналык картасын түзүү сыяктуу турмуштук маселелерди чечүүдө кырдаалдык окутуу менен диалогдук коммуникативдик көнүгүүлөр системасынын жардамында аткарышты.

Медик-студенттердин диалогдук кебин калыптандыруу менен ой толгоосун өстүрүү максатында кырдаалдык окутуу, көйгөйлүү-конструктивдүү кеп ишмердүүлүгүн, грамматикалык жөндөмүн өстүрүүчү жана сөз байлыгын өстүрүүчү көнүгүүлөр кыргыз тилинин практикалык сабактарында ишке ашып, окуу процессине киргизилди. Медик студенттерди клиникалык практикага даярдоо үчүн кыргыз тилин чет тили катары окутуу системасын маалыматташтыруу боюнча иштелип чыккан ыкмалардын натыйжалуулугу студенттердин өз алдынча иштөөгө үйрөттү. Интеллектуалдык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, сүйлөшө алууга жана адептүүлүккө тарбиялоодо чоң салым кошту. Кыргыз тилин үйрөнүүгө педагогикалык шарт түзүлүп, кесиптик адистигине багытталган диалогдор окутулду. Сабакты кызыктуу, жеткиликтүү уюштуруу менен бирге, окуткан медик-студенттерибиз так, туура, логикалуу, маданияттуу диалог түзүп сүйлөөгө үйрөнүштү. Медик-студенттерди даярдоодо организм жөнүндө негизги маалыматтар менен кыргыз тилинде баарлаша алуулары кажет. Негизги системалар (жүрөк-кан тамыр, дем алуу, нерв, таяныч-кыймыл аппараты, тамак сиңирүү, бөлүп чыгаруу) жана алардын оорулары (ар кандай вирус инфекциясы, грипп, жөтөл, тонзиллит, ларингит) жөнүндө коммуникация кылууга жетишүүгө, кеп ишмердүүлүгүн диалогдук негизде өнүктүрүү, алган билимдерин, көндүмдөрүн, сөз байлыгын жогорулатуу, эффективдүү жыйынтык алуу максатында көнүгүүлөр системасы иштелип, эксперимент учурунда тастыкталды. Стационардык бейтаптар менен профессионалдык диалог жүргүзүү, оорулардын тарыхын жана оорулуулардын медициналык картасын түзүүдө тиешелүү терминология, түшүнүктөр илимий булактардын негизинде чечмеленди. Окуу программасында адистикке байланыштуу темаларга саат бөлүнүп, өз алдынча иштөө иштери жалпылаштырылды.

Бөтөн тилдүү медик-студенттердин сүйлөө ишмердүүлүгүндө диалогдун жана коммуникативдик компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн түрлөрүн калыптандырууда кырдаалдык окутуу жакшы натыйжасын берет.

Практикалык сабактарда медик-студенттердин диалогдук кезин адистик кесибине багыттап окутууда атайын иштелип чыккан диалогдор алгылыктуу ыкма деп табылды. Медик-студенттерди кесиптик жактан даярдоодо, коммуникацияны өстүрүүдө акыл-эс, ой жүгүртүү, эс тутум-негизги диалогдун, баарлашуунун себеби боло алды. Жогорку билимдүү медик адистерди даярдоо милдеттери коммуникативдүү практикалык мүнөздө кеп ишмердүүлүгүнүн угуу, сүйлөө, окуу жана жазуу түрлөрүн калыптандыруу жана өстүрүү аркылуу ишке ашты.

Коммуникативдик компетенттүүлүк медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу жана билим алууга болгон көз карашын мотивациялоо максатында окутуунун салттуу жана интерактивдүү методдор колдонулду. Анын негизинде кыргыз тили сабагында медик-студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары, педагогикалык эксперименттин эффективдүүлүгү айкындалды.

Медик-студенттердин кыргыз тилинде кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда тез ойлонуп, дароо жооп табуучу акыл-эс коммуникативдик көнүгүүлөр системасына, суроо-жооп аркылуу баарлашып, карым-катнаш жасоого, турмуштук ар кыл кырдаалдардан жол таап чыгууга окутуу-үйрөтүүдө диалог эң негизги ыкма болуу алат.

Медик-студенттердин кыргыз тилинде диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттарынын маани-маңызына, сүйлөй билүү деңгээлине, мазмунуна, грамматикалык каражаттарды туура колдонуусуна маани берилип, туура, орундуу сүйлөй билүү жана турмушта колдонуу менен студенттердин кептик компетенттүүлүгүн калыптандыруу менен изилденип жаткан маселенин алкагында талданып, айкындалды.

Коомдун өзгөрүшү менен билим берүү системасы да өзгөрүүлөргө учуроодо. Кыргызстанда кесипке багыттап окутуу процесси өнүгүү багытында өзүнүн иштерин аткарууда.

Жогорку окуу жайларынын Мамлекеттик билим берүү стандарты компетенттүү жаш адистерди даярдоодо профессионалдуу билим берүүнү

көздөйт. Кыргыз тилин медицина багытында окуган бөтөн тилдүү студенттердин диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун ийгилиги-практикалык сабагында кесипке багыттап окутуу экендиги тастыкталды.

Практикалык сабактарда кыргыз тилин медик-студенттерге үйрөтүүдө, кебин калыптандырууда диалогдук теориялык методдор, диалогдук кырдаал, диалогдук көйгөй окутуунун теориялык абалын жакшыртууга, талдоого таяныч болду. Сурамжылоо аңгемелешүү, анкета жүргүзүү, интервью алуу аркылуу эксперименталдык иштердин аткарылышы изилдөө ишибиздин тастыкталышына өбөлгө түздү.

Окуу пландары, жумушчу программаларынын негизинде окуу китептеринин замандын өзгөрүшүнө ылайыкталып, адистикке багытталып иштелип чыккандыгы аз. Кээ бир окутуучулардын өз сабагына кызыкпагандыгы, студенттердин кызыкчылыгынын болбогондугу, адистигин эске албагандыгы жана шыктандырбаганы аныкталды.

Кыргыз тилинин практикалык сабактарында медик-студенттердин диалогдук көнүгүүлөрдүн системасын иш практикасына жана окуу процессине киргизүү менен студенттеринин кесипке багытталган диалогдук кеп ишмердүүлүгүн калыптандырып, бөтөн тилдүүлөрдүн сабакка болгон кызыгуусун арттырат деген жыйынтыкка келдик.

Кыргыз тилин экинчи тил катары медик-студенттердин диалогдук кебин окутуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруунун максат-милдеттери, педагогикалык шарттары, тажрыйбасы, принциптери жана компоненттери, критерийлери жана көрсөткүчтөрү аныкталды.

Клиникалык практикада окутуунун өзгөчөлүктөрү каралбайт. Андыктан практика жүзүндө кыргыз тилинде профессионалдык баарлашуунун өзгөчөлүктөрүн маалыматташтыруу каражаттарын колдонуу натыйжа берет. Мындан кыргыз тилдүү эмес медик-студенттерге кыргыз тилин окутууну маалыматташтыруу, аларды Кыргызстандын медициналык мекемелеринде эффективдүү клиникалык практикага даярдоого багытталышы керек деген тыянакка келдик.

Ошондуктан кыргыз тилин чет тили катары окутуунун колдонулуп жаткан системасын өркүндөтүү зарыл. Анткени ал медициналык кыргыз тилин өздөштүрүүгө гана эмес, практика учурунда профессионалдык кыргыз тилинде баарлашууга даярдоого да багытталат.

Диалогдук кепти үйрөтүүнүн шарт-кырдаалдык диалог-маек бөтөнчөлүгүндө доктур (адресат) менен бейтаптын (адресант) ортосунда болуп жаткан маектин максатына жетүү же жетпей калуу мүмкүнчүлүгү диалогдук кырдаалга негизделип, алардын активдүү же пассивдүү аралашуусун шарттарын түшүндүк.

Эксперимент учурунда диалогдук кепти өздөштүрүүдө медик-студенттер кептин тууралыгына, тазалыгына, тактыгына жана интонациясына көңүл бөлүштү. Эксперименттик иштердин бардык баскычтарында жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жалпы жыйынтыктарын, натыйжаларын аныктоо, изилдөөлөрүбүзгө толуктоолорду киргизүү максатында бир катар текшерүү, сыноо, машыгуу иштери медик-студенттердин адистигине багытталган оозеки жана жазуу иштери жүргүзүлдү. Кыргыз тилиндеги диалогду окутууда кеп ишмердүүлүгүнө үйрөтүү боюнча өздөштүрүү деңгээлин аныктоо үчүн лексикалык-грамматикалык материалдары боюнча тапшырмалар сунушталды. Оозеки жана жазуу формаларында жүргүзүлгөн бул тапшырмалардын натыйжалары берилди.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Алхазишвили, А.А. Психологические основы обучения устной иностранной речи. – Тбилиси, 1974, 316.
2. Аманалиева Г.Э., Даакыбаева А.Б. Изучаем кыргызский язык. Учебник для студентов медицинского факультета высших учебных заведений начинающих групп (1-2 уровень). – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2021. 334.
3. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966 -195.
4. Байтакова, М.К. Использование терминов в профессиональной речи будущих медиков / М.К. Байтакова, А.У. Канлыбаева // Наука, техника и образование. – 2015. – № 3(9). С. 59
5. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества/М.М. Бахтин. –М.: Искусство, 1979.–424.
6. Беляев, Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б.В. Беляев. – М.: Просвещение, 1965. – 229.
7. Бердникова, диалог поэтическом тексте как проявление идостиля (на материале лирики А.А.Ахматовой и И.Ф. Аннеского. Дисс. на соискание ученой степени... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / Т.В. Бердникова; СГУ им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов., 2008. –. 187.
8. Берман, И.М., Бухбиндер В.А. Ситуативность и обучение устной речи. – Иностранные языки в школе, 1964, №5 с.11
9. Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе: Учебное пособие для студентов пед. Институтов. – М.: Просвещение, 1988.
10. Бимурзина, И.В. Инновационные технологии: развитие коммуникативной компетенции иностранных студентов в преподавании русского языка как

- иностранного / И.В. Бимурзина // Вестн. Томского гос. пед. ун-та. – 2013. – № 13 (141). – 64
11. Биялиев, К.А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру. ... дис: 13.00.02 / К.А. Биялиев. – Бишкек, 2010. – 308 .
12. Большой академический словарь русского языка в 26 т. – Т. 8. – СПб.: Наука, 2007. – 840
13. Ботобекова, А. Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасы: дис...филол. илим. канд.:10.02.01. – Бишкек, 2007-18-б
14. Бутенко Ж.В. Обучение профессиональному общению в полилоге иностранных студентов медицинского вуза: автореф.дис...канд. пед.наук. – М., 1990; – 26.
15. Быстрова, Е.А. Теоретические основы обучения русской фразеологии в национальной школе. – М., “Педагогика”, 1985. – 27
16. Васильева, А.Н. Курс лекции по стилистике русского языка. Общие понятия стилистики. Разговорно-обиходный стиль речи. – М., Русский язык, 1976, – 240.
17. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове /В.В.Виноградов. – М.: Русский язык,2001. – 720.
18. Винокур, Т.Г. “О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке” аттуу кандидаттык диссертациясында – М., 1953
19. Винокур, Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М. 1980. 57.
20. Волошинов, В.Н. Марксизм и философия языка. Основные проблемы социологического метода в науке о языке / В.Н. Волошинов. – Л.: Прибой, 1930.–188.

21. Вятютнев, М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного (методические основы) / М.Н. Вятютнев – М.: Русский язык, 1984. – 144.
22. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н.Д. Гальскова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: АРКТИ, 2003. С.38. – 192.
23. Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, Морфология, Синтаксис. – Нальчик: Эльбурс, 1976, 484-б.
24. Давлетов, С. Байланыштуу речъ [Текст] / С. Давлетов. – Бишкек, 1999. – 10
25. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 Т. [Текст] / Владимир Даль. – Рус.яз., 1989-1991. – Т. 1-4.
26. Джусупакматов, У. Петроглифы Саймалы-Таша – как метаязык пиктографической письменности. // Жарчы - Ош МУ. 2009-жыл, №6
27. Дмитриев, Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962. – 85
28. Ерофеева И.Н. Обучение устному профессиональному общению иностранных аспирантов-нефилологов: автореф. дис....канд. пед. наук. СПб., 1992;
29. Ефремова Т.Ф. Новый толково-образовательный словарь русского языка / Т.Ф. Ефремова. – М.: Русский язык, 2000.
30. Жакыпов, Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1975, 117.
31. Железнова, Т.Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка. – М., 1991-108.
32. Жинкин, Н.И. Психологические особенности спонтанной речи / Н.И. Жинкин // Психологические основы обучения неродному языку: Хрестоматия / сост. А.А. Леонтьев. – М.; Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 134
33. Жолчиева, А.А. Формирование коммуникативных компетенций учащихся в процессе изучения иностранных языков (на примере английского языка

- в школах с кыргызским языком обучения) [Текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / А.А. Жолчиева. – Бишкек, 2014. – 151.
34. Земская, Е.А. “Русская разговорная речь: фонетика, морфология, лексика, жесты”. – М., Наука, 1983. 239.
35. Зимняя, И.А. Лингвопсихология речевой деятельности [Текст] / И.А. Зимняя. – М.-Воронеж: МОДЕК, 2001. – 432.
36. Изаренков Д.И. Обучение диалогической речи [Текст] / Д.И. Изаренков. – 2-е изд., испр. – Москва: Русский язык, 1986. – 150.
37. Изаренков Д.И. Структура и функциональные особенности диалога в современном русском языке: дис.канд. филол. наук. – М., 1979.
38. Иличкина Е.В. Взаимосвязанное обучение чтению и говорению // Е.В. Иличкина / Иностраный язык в школе, №6, 2006. – С.48-52
39. Иманалиев, С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. –Ф., 1969, 46.
40. Капинос, В.И. Развитие речи: теория и практика обучения. 5-7 кл [Текст]: кн. для учителя / В.И. Капинос, Н.Н. Сергеева, М.С. Соловейник. – М.: Линка-пресс, 1994. – 190.
41. Кафкова, О. Вопросы диалога в обучении иностранному языку // Русский язык за рубежом, МГУ, Выпуск №1(5), 1968.
42. Кожина, М.Н. Диалогичности письменной научной речи [Текст] / М.Н. Кожина. – Пермь: Перм. ун-та, 1986. – 92.
43. Копыткова Т.Г. Методика обучения диалогическому общению в учебно-профессиональной сфере иностранных студентов технических вузов: автореф. дис. ... канд. пед. наук. М., 1992; Коростелева С.Г. Методика развития дискуссионных умений на продвинутом этапе обучения русскому языку иностранных учащихся: автореф. дис...канд. пед. наук. – М., 1989.
44. Косогорова, Х.Г. Коммуникативно-синтаксическая организация вопросно-ответных диалогических единств (на материале русской волшебной сказки): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 [Текст] / Х.Г. Косогорова; ЯГПУ им. К.Д. Ушинского. –Ярославль, 2006. – 178.

- 45.Крючкова, Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С. Крючкова, Н.В. Мощинская. – М.: Флинта: Наука, 2017. – 480.
- 46.Кудрявая, Н. В. Педагогика в медицине: учеб. пособие для студ. высш. мед. учеб. заведений / Н. В. Кудрявая, Е. М. Уколова, Н. Б. Смирнова, Е. А. Волошина, К. В. Зорин. – М.: Изд. центр «Академия», 2006. – 104с
- 47.Кузнецов, И.А. Национально обусловленные модели фатической диалогической вопросно ответной коммуникации в современной русской речи: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] /И.А..Кузнецов; – Нижний Новгород – 2020. 244.
- 48.Кукарцева М.С. Перевод А.Ахматовой стихотворения Е.Багряны “Requiem” творческий диалог поэтов. Уралский филологический вестник, 2016. №5.
- 49.Лагутин, В.И. Проблемы анализа художественного диалога (к прагмалингвистической теории драмы) [Текст] / В.И. Лагутин. – Кишинев: Штиница, 1991. – 98.
- 50.Лебединский, С.И. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / С.И. Лебединский, Л. Ф. Гербик. – Мн., 2011. – 309.
- 51.Лекант, П.А. Синтаксис прсотого предложения в современном русском языке. – М., 1974, 137.
- 52.Леонтьев, А.А. Использование текстов для обучения русскому языку иностранцев [Текст] / А.А. Леонтьев // Психоллингвистика и обучение русскому языку нерусских. – М.,1977. -171.
- 53.Леонтьев, А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии [Текст] / А.А. Леонтьев. – М.: МПСИ: МОДЭК, 2001. – 448.
- 54.Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 345.

55. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682.
56. Лысакова, И.П. Русский язык как иностранный. Методика обучения русскому языку: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.П. Лысакова, Г.М. Васильева. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 270.
57. Ляпидовская, М.Е. Чтение в практике обучения русскому языку как иностранному / М.Е. Ляпидовская // Филология и культура. – 2014. – № 4(38). – 563.
58. Маразыков, Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Бишкек, 2005.
59. Миролубов, А.А. Вопросы контроля обученности учащихся иностранному языку: методическое пособие / А.А. Миролубов. – Обнинск: Титул, 2001. – 280.
60. Митрофанова, О.Д., Методика преподавания русского языка как иностранного / О.Д. Митрофанова, В.Г. Костомаров. – М.: Русский язык, 1990. – 271.
61. Михлина, М.Л. “Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи. Автореф. дис. ...канд.филол.наук. 10.02.01. – Л., 1955
62. Морковкин В.В., Богачева Г.Ф., Луцкая Н.М. Большой универсальный словарь русского языка. Около 30000 наиболее употребительных слов/ под ред. профессора В.В.Морковкина; Государственный институт русского языка имени А.С.Пушкина, 2016. – 1451
63. Мотина, Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов, – Москва «Русский язык», 1988.
64. Мудрая, О.В. Функции невербальных компонентов в системе языка (на материале сравнения русского языка с английским). Автореф. дисс. ...канд.фил. наук. – М., 1995, с16

65. Мурадов, А. Неполные предложения в современном туркменском языке. Автореф. канд. дисс. Ашхабад, 1977, 12.
66. Мураталиев, М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр. «Илим» басмасы, – Ф., 1976.
67. Мусаев, С.Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы: Филол. илим. док. ... дис. автореф. - Бишкек, 2000.
68. Мырзакматова, А. Кыргызстандын тарыхы: урунттуу учурлары (XIX к. ортосунан азыркы мезгилге чейин). – Б., 2012
69. Мыркин, В.Я. Текст, подтекст и контекст [Текст] / В.Я. Мыркин // Вопросы языкознания. – 1986. – №2. – С. 86-93.
70. Назарчук, А.В. Философское осмысление диалога через призму коммуникативного подхода // Вестник МГУ, сер.7. Философия, 2010, №1. – 570.
71. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Оникс, Мир и образование, 2011. 736.
72. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвящение, 2013. – 299.
73. Пассов, Е.И. Коммуникативные упражнения. Пособие для преподавателя. – М., -Л., “Просвещение”, 1967. –127.
74. Пассов, Е.И. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования / Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева: методич. пособие для преподавателей русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 2010. – 568.
75. Пассов, Е.И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. – М., “Глосса пресс” Ростов на Дону, “Феникс”, 2010. – 640.
76. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива. – М., 1978.
77. Резник, Р.В. Практическая грамматика английского языка [Текст] / Р.В. Резник, Т.С. Сорокина, Т.А. Казарицкая. – М.: Флинта: Наука, 1996. – 233 с.

- 78.Рейманкова Л. Материалы к изучению русской диалогической речи. // Русский язык за рубежом. МГУ. //
- 79.Ремизова, С.А. Вопросительность в диалоге: специфика речевых реализаций (на материале английского, немецкого и русского языков): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 [Текст] / С.А. Ремизова; КГУ. – Краснодар, 2001. – 239.
- 80.Рожкова Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. – М., 1973; – 109.
- 81.Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399.
- 82.Романовская Е.А. Обучение младших школьников иноязычному высказыванию // Е.А.Романовская / Иностранный язык в школе, №3, 2007. – 387
- 83.Рубенштейн С.Л. Основы общей психологии, – М., 1946.
- 84.Рысбаев, С.К., Сыдыкова Б.Ч. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери , Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо,. – Бишкек.;2002.
- 85.Рябцева С.Л. Диалог за партой: Книга для учителя / С.Л.Рябцева. – М.: Просвещение, 1989. – 96.
- 86.Рябцева, Э.Г. Реплики несогласия в микродиалоге [Текст] / Э.Г. Рябцева // Диалог глазами лингвиста: Сб. научн. трудов / Редкол.: Г.П. Немец (отв. ред.) и др. – Краснодар: КГУ, 1994. – С. 191.
- 87.Садабаев, А. Сөз маданиятын өстүрүү (Лексикалык жумуштар) – Фрунзе: Мектеп, 1967.
- 88.Саломатов К.И., Шатилов С.Ф., Андреева И.М. Практикум по методике преподавания иностранных языков: Учеб. пособие для студентов пед. институтов / К.И.Саломатов, С.Ф.Шатилов, И.М.Андреева // - М., 1985. – 224

- 89.Сахарова, Т.Е. Проблема ситуации при обучения диалогической речи. – В кн.: Вопросы методики преподавания иностранных языков. – Тула.,1967. – 207.
- 90.Святогор, И.П. Типы диалогических реплик в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 [Текст] / И.П. Святогор; МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1967. – 206.
- 91.Скалкин, В.Л. Коммуникативные упражнения на английском языке. –М., “Просвещение”. –М., 1983.
- 92.Скалкин, В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка): Пособие для учителей. Киев, “Радянская школа”, 1989. 204.
- 93.Скалкин, В.Л., Рубинштейн Г.А. Речевые ситуации как средство развития неподготовленной речи. Иностранные языки в школе, 1964, №4
- 94.Смирнова, Н.И. Сопоставительное описание элементов русской и английской кинетической коммуникации. –М.: Наука, 1977
- 95.Соловьева, 1965: 103-110.
- 96.Сыдыкбекова, Д. Особенности коммуникативного поведения кыргызов. // Национально – культурная специфика речевого общения народов СССР. – 1982, – 241.
- 97.Сысоев П.В. Спорные вопросы коммуникативного контроля умений учащихся воспринимать речь на слух // П.В.Сысоев / Иностранный язык в школе, №1, 2008. – с. 8-16.
- 98.Тойчубекова, Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. –Фрунзе, 1983, – 237.
- 99.Толковый словарь современного русского языка, Языковые изменения конца 20 столетия /ИЛИРАН: Под ред. Г.Н. Складневской., – М., Издательство «Астрель», 2001.
100. Трубицина, О.И. Методика обучения иностранному языку. – М., 2018. – 307.
101. Усубалиев, Б. Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] / Б.Усубалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 160.

102. Фатхуллова, К.С., Набибуллинанын Г.А. Диалог как средство развития коммуникативной компетенции учащихся в обучении татарскому языку как народному. [Текст]// Жизнь, посвященная тюркологии. Материалы международного тюркологического симпозиума, посвященного 90-летию академика Э.Р.Тенишева. – Казань: ТГГПУ, 2011, -С. 433-439.
103. Хавроница, С.А. Инновационный учебно – методический комплекс «Русский как иностранный»: учеб. пособие / С. А. Хавроница, Т. М. Балыхина. – М.: 2008. – 59с
104. Чан Динь Дам. Обучение диалогической речи студентов на начальном этапе во внеязыковой вьетнамской аудитории: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Алма-Аты, 1997.
105. Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н.М. Шанский, И.Л. Резниченко, Т.С. Кудряцева. – Л.: Просвещение, 1989. – 192 с.
106. Чыманов, Ж.А. Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы [Текст] / Ж.А. Чыманов. – Б.: Турар, 2009. – 64.
107. Шведова, Н.Ю. К изучению русской диалогической речи [Текст] / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1956. – № 2. – С. 67-82.
108. Шведова, Н.Ю. К изучению диалогической речи [Текст] / Н.Ю. Шведова. – Вопр. языкознания, 1956. №2. С.67-82
109. Шведова, Н.Ю. Орус тилинин синтаксиси боюнча очерктер. – М., СССР илимдер Академиясынын басмасы, 1960.
110. Шубин, Э.П. Основные принципы методики преподавания иностранных языков. – М., 1964. С. 27.
111. Щерба, Л.В. Восточнолужицкое наречие. – Т. 1. (С прил. текстов) [Текст] / Л.В. Щерба. – Петроград: тип. А.Э. Коллинс, 1915. – 276 с
112. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1974. – 427.

113. Щукин, А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие / А.Н. Щукин. – М.: Высшая школа, 2003. – 334.
114. Щукин, А.Н. Русский язык в диалогах. – М., Русский язык, 1987.
115. Щукин, А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь / А.Н. Щукин. - М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2008. – 746.
116. Юдахин, К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / түзгөн К.К.Юдахин. – Москва. – Советская энциклопедия , 1985. Л-Я.480.
117. Юнусалиев, Б.М. Киргизский литературный язык – детище Великого Октября. Советская Киргизия, 1967, 27 октября.
118. Юнусалиев, Б.М. О стилевой дифференциации кыргызского литературного языка. Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад, 1966, стр. 51-53.
119. Юнусалиев, Б.М. Проблема формирования общенародного киргизского языка. Вопросы языкознания, 1955, № 2, стр. 27 41.
Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. Турды ИЯЛ Кирг.ССР, вып.6, 1956, стр.37-44.
120. Юнусалиев, Б.М. Тандалган эмгектер. - Фрунзе.1985, 318-352
121. Якубинский, Л.П. О диалогической речи [Текст] / Л.П. Якубинский // Избранные работы. Язык и его функционирование / под ред. А.А. Леонтьева. – М.: Наука, 1986. – 358.
122. Якубинский, Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование/Л.П.Якубинский. – М.: Наука, 1986.– 158.